

valóság

A TARTALOMBÓL

Utry Attila: Európa, nomen est omen

Szabó Csaba: Kihalás kora? – avagy a magyar települések sorsa területi autokorrelációs vizsgálatok tükrében

Natkó Anna: Emlékezet és felejtés jelentősége a magyar és román falukutatók tükrében

Wirth Gábor: Nagyatád és térsége turizmusának helyzete és fejlesztési lehetőségei

Tóth Arnold – Kálmán Botond – Poór József:
A covid–19 pandémia hatásai az emberek munkavégzésére és jövedelmére négy európai országban (2. rész)

László Andor: Mátyásunk szobra hol késel az éji homályban?! Hogyan nem készült el Hunyadi Mátyás emlékműve a reformkorban

Perényi Bálint: Adalékok Karl Haushofer geopolitikai eszmerendszerének kialakulásához

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
2

5

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2022. május
LXV. évfolyam 5. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf.176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető

Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Emberi Erőforrások Minisztériuma, Emberi Erőforrás
Támogatáskezelő, Magyar Művészeti Akadémia,
Innovációs és Technológiai Minisztérium,
Petőfi Kulturális Ügynökség

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Szerkesztőbizottság
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczki László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Európa, nomen est omen

Európe, a szidoni király, *Agenor* szépséges leánya egy éjszaka álmot látott. Két asszony harcolt érte. Az egyik hazáját, Ázsiát szimbolizálta, a másik azt a tengeren túli birodalmat, amelynek még nem volt neve. A küzdelemben Ázsia maradt alul, s *Európét* kiszolgáltatták ellenfelének. Másnap világosodott meg a királylány előtt az álom értelme. Zeusz, a legfőbb isten, bika alakját öltötte magára (hogy így tévessze meg feltékeny feleségét, Hérát), alázatosan leterdelt és pillantásával kérte a lányt, hogy üljön a hátára, majd Kréta szigetére úszott vele, ahol a bika férfivá változott, és magáévá tette *Európét*. Zeusz, mint ahogy istenhez illik, kellőképpen gondoskodott kedveséről; feleségül adta a krétai királyhoz és egy kontinenst is elnevezett róla, Európát, ami görögül („*eurüsz*”=messze + „*opsz*”=látó, de jelent *széles+arcot* is). Ezzel jelölték az akkori görögök a számukra ismeretlen világot, a Földközi-tengeren túli szárazföldet.¹ Az isteni mátka nevét adta az addig ismeretlen világnak, és ezzel azonosult a legkisebb kontinens jó, rossz sorsával. A mostani lidérces-vészes, illetve szép jövőt remélő időkben, vajon ki lehetne az a Zeusz-bika, aki ismét elcsábítaná, magáévá tenné a „vén-Európát” a „büszke”, a „gyönyörű nőt”? (Varga Miklós) Ki lenne ma *Agenor* király, aki visszavinné leányát Ázsiába? Kit nevezhetnénk ma Kréta királyának, aki bölcsen uralkodna felesége ajándékba kapott kontinense népei felett? *Európe* egy békés, biztonságos, és gazdag földrésre érkezett, ahol terjedt a tudás és jól kormányozhatók voltak az új civilizációba integrálódó, honfoglaló népek, nemzetek, fejedelemségek. Önállóság, önazonosság, sokszínűség, majd az államok együttműködésének gyakorlata jellemezte az emberiség egészére hatást gyakorló, példaadó európai kultúrát. Mai fogalmaink szerint: etikus gazdaságot, virágzó kultúrtáját, együttműködésre, részvételre hívó – népközösségeket, poliszokat szolgáló – politikát tapasztalt Zeusz mátkája, Kréta királynéja, Európa szimbolikus ősanja. Egyszerűsödésre vágyunk, ezt akarjuk most és mindenkor, de e helyett fenyegetettséget érzünk, mert újabban bujálkodó főisten-utánpótlak pályáznak Európa testére, sőt már a lelkére is! Nincs más olyan földrész, amit a *piti-Zeusz-epigonok* „magukévá akarnának tenni”, szinte már betegesen ragaszkodnak Európához, még ebben a köztes vénséges-leépülési állapotában is („Nyugat alkonya”). Nem kell nekik a világuralomra éhes Ázsia, az önmagával és egymással viaskodó, kétpólusú világrendtől búcsúzó, egy pólusra törekvő, a harmadiktól (Kína) félő Amerika, Oroszország, a még mindig nyomorgó Afrika, az ózonlyukas Ausztrália.

A szépséges királylány eredetileg „csak” engedett a csábításnak, kiszakadt Ázsiából (Keletből) és vállalta nevében rejlő sorsát (*Nomen est omen*), és ettől kezdve két szakaszban évezredek, évszázados harcok folytak Európáért. A szüntelen csábítások, erőszakos történetek maradandó sérüléseket okoztak a földrésznek, de a sebek begyógyultak, sőt a kereszténység felvételével, terjesztésével, megőrzésével a kontinens megtalálta tulajdon lelkét, szabad akaratát, melyet mostanában akarnak tőle elvenni.

A *nomen est omen* első szakaszában külső hódítási, beolvasztási törekvések, az egymást követő birodalmak (perzsa, kelta, hun, pun, mongol, török, szláv, germán, arab) felől érkeztek. Dárius perzsa király hadaival szemben 300 spártai hős mentette meg Európát a thermopülai csatában (Kr. e. 480). A karthágói hadvezér, Hannibál seregével és harci elefántjaival átkelt az Alpokon s már Róma kapuinál állt (Kr. e. 216-ban győzött, de a győzelemmel élni nem tudott). Rómának három pun háborút kellett vívnia, míg megszabadult halálos ellenségétől. Attila győztes hadait csak a catalaunumi csata (Kr. u. 451)

és korai halála (453) állította meg abban, hogy Európa kizárólagos ura legyen.² A három földrészre kiterjedő makedón-hellén, majd a nagy római birodalom bukása, kettéosztása után (476) más kulturális fejlődést támogattak a *kreatív kisebbségek*³ Keleten és Nyugaton. Európa nyugati féltekén *Szent Ágoston* (354–430), *Szent Benedek* (480–543/47), Európa védőszentje, és a keresztény kisközösségek evangelizálták újra a fertőbe süllyedt, belülről összeomló római világbirodalmat. A kelet-római (bizánci) császárság ezer esztendeig (389–1453) őrizte és terjesztette a földkerekség határáig a kereszténység szent hagyományt, az apostoli egyház kincseit, tanításait, az ortodox egyházművészetet. Nyugat-Európa a frank-római birodalom vezetésével, a teokrácia közreműködésével, a Karoling reneszánsz idején (VIII–X. század) vált ismét meghatározó, programadó szuperrendszerrel, majd a latinizált keresztény világ központja Róma lett és maradt mindmáig. A *kreatív kisebbségek* (apostolok öröksége [pl. Kirill és Metód], remeték, szentek, szerzetesek, kolostorok, iskolák, új keresztény államok, frankok, szlávok, germánok, evangelizátorok, reformátorok, ökumenikusok stb.) színre lépését és intézményeik működését a barbár hatalmi önkény akadályozta, de csak ideig-óráig tudta hátráltatni.

Ábrahám törvénytelen fia, *Izmael*, a mohamedán hit ősatyja „egyedül üdvözítő, utolsó nagy világvallásnak” hirdeti magát, és három földrészen indított hódító háborúkat. A harcias iszlám sikerrel foglalta el Észak-Afrikát, Kis-Ázsiát, kipusztítva az ott virágzó kereszténységet, és az Ibériai-félsziget nagy részét, majd megalapította a Córdobai Kalifátust (756–1031), de a 732-es poitiers-i csatában, Martell Károly (686–741) megállította a mór betolakodókat.⁴ Konstantinápoly a „második Róma” elestével (1453) megnyílt az út a Balkánon keresztül Európa belseje felé (amit ma újra használnak a menedékkérők, az illegális bevándorlók, a terroristák és a disszidens szerencselovagok is).

A magyar történelemből ismeretesek Hunyadi János és Mátyás királyunk (1458–1490) harcai a déli határoknál az ország és Európa védelmében. A nagy hadvezér I. Szulejmán (1494–1566) oszmán szultán alatt bekövetkezett a mohácsi tragédia (1526), Buda elvesztése (1541), az ország három részre szakadása és a 170 éves török hódoltság. Amikor az oszmán- török már Bécsét ostromolta, 1683-ban végre megmozdult Európa, felismerve, hogy a harcias iszlám harapófogójába került az Ibériai- és a Balkán-félszigetek között. Ekkor nemzetközi haderőt hoztak létre, mely felmentette Bécsét, felszabadította országunkat, amit a karlócai béke pecsételt meg 1699-ben⁵, de nem vettünk részt a szerződés megfogalmazásában, *sine nobis de nobis – nélkülünk döntöttek rólunk*. Hunnia nevében ez a sorscsapás és a turáni átok⁶ jelenik meg évszázadok óta! A birodalmak hódító törekvései közel ezerháromszáz évig (Dáriustól Karlócaig) tartottak, de a végső célt, Európa (Hunnia) leigázását, iszlamizálását nem érték el! Többször meggyalázták testét, de lelke érintetlen maradt, melyet a kereszténység három oszlopa: a görög bölcsesség, a római jog, és a szír-arámi költészet védelmez.

A *nomen est omen* második szakaszában az európai hegemoniáért belülről folyt a versengés: osztrákok, franciák és németek között. Európa első újkori egyesítésével Bonaparte Napóleon (1769–1821) próbálkozott, de az oroszországi hadjáratába hadibukott (Borogyino, Moszkva, 1812). Az osztrákok (Habsburgok) törekvései is kudarcba fulladtak, s végül szörnyű világháborúval végződtek. Az I. világháborút követően a győztes társult hatalmak (*entente cordiale*) 1920-ban a Párizs környéki békediktátumokban (megint *nélkülünk döntöttek rólunk!*) újraosztották Európát. Ez vezetett Adolf Hitler (1889–1945) revansizmusához, és a II. világháborúhoz, melynek első felében közel került Európa végső birtoklásához. Európa és Hunnia romokban hevert, a világpolitikában kétpólusú világrend jutott uralomra. Kelet-Európa országai a Szovjetunió hatalma alá kerültek: a „szovjetizálás” óriási felfordulással és fájdalommal járt. Nyugat-Európa országait,

az amerikai Marshall-segély állította talpra. A nagyhatalmak a politikai közeledés nehéz útját választották, amelynek első konkrét lépései: a NATO katonai szövetség (1949) létrehozása volt. 1951-ben megszületett az első nemzetek feletti európai intézmény, az Európai Szén- és Acélközösség, ami az Európai Unió előde volt. A Római Szerződések (1957), mely Franciaország, Olaszország, Nyugat-Németország és a Benelux államok között jött létre.⁷ Mindezekre volt válasza a másik tábornak is (pl. Varsói Szerződés, KGST, fegyverkezési és űrverseny), de végül a szocializmus vereséget szenvedett és ideológiai vákuum keletkezett a térségben és a tengeren túl.

Alapító atyák, kreatív kisebbségének három nagyformátumú, kereszténydemokrata államférfit tekintünk: *Konrad Adenauer* (német), *Alcide De Gasperi* (olasz) és *Robert Schuman* (francia).⁸ Nevükhöz fűződik földrészünk egyesítésének terve. Az Európai Közösség megálmodóinak politikáját a keresztény egyház társadalmi tanításai ihlették. „Európa keresztény lesz, vagy nem lesz.” *Adenauer* híres, ma is aktuális mondása: „Egy politikus a legközelebbi választásokra gondol, egy államférfi a következő nemzedékre.”

Robert Schuman (1886–1963), Franciaország külügyminisztere 1950. május 9-én a párizsi külügyminisztérium, a *Quai d'Orsay* híres óratermében jelentette be a nemzetközi sajtónak a francia kormány kezdeményezését, olyan új politikai és gazdasági együttműködést javasolva Európa számára, amely kizárja a háborút a kontinens országai között.⁹ Nyilatkozatát ezekkel a tömör, ma már történelmi szavakkal kezdte: „A világbékét csak úgy lehet megőrizni, ha az azt fenyegető veszélyekkel arányban álló kreatív erőfeszítéseket teszünk.” Az ún. „Schuman-nyilatkozat” megállapította: „Európát nem lehet egy csapásra felépíteni, sem pusztán valamely közös szerkezet kialakításával integrálni.” Konkrét megvalósításokra, de mindenekelőtt a tényleges szolidaritás megteremtésére van szükség. A minden évben május 9-én megrendezett Európa-nap, az európai béke és egység ünnepe erre a nyilatkozatra emlékezik. Az európai parlamenti választásokat is ötévente ezen a napon tartják. A *De Gaulle* és *Adenauer* nevével fémjelzett Élysée Szerződés (1963) a francia–nyugatnémet barátságról, véget vetett (legalábbis egy időre) a két nép közti évszázados versengésnek.

Alcide De Gasperi (1881–1954) 1881-ben született az észak-olaszországi Trentino tartományban. Mély katolikus hite átitatta egész politikai tevékenységét. Őrá is nagy hatást tett XIII. Leó pápa „*Rerum novarum*” („Az új dolgok” / „Új ügyeink” 1891) enciklikája. Ennek tanulmányozása nyomán alakult ki az a meggyőződése, hogy az egyház szociális tanítását össze kell egyeztetni a politikai mozgalmakkal. A katolikus politikai szervezetek az egyház elvárásainak megfelelően hajtsák végre társadalmi programjaikat. *Gasperi* fontos közvetítő szerepet töltött be az európai integráció kezdeti szakaszában az évszázados ellentétekkel küzdő Németország és Franciaország között. Az EU-ban, kezdetben minden szépen és jól indult. A népek békés egymás mellett élése, közös jövő építése és töretlen fejlődése a jóléti társadalmak felé. Az 1988–1992 között lezajlott politikai változások, a kétpólusú világ eltűnése gyökeres változásokat hozott Európában, Amerikában egyaránt. Társadalmi, politikai és ideológiai káoszából való lázas kiutkeresés határozta meg ebben az időben Kelet-Európa népeit. Egyrészt Nyugat-Európa új piacokat talált a volt szatellit államokban, másrészt erőfeszítéseket tett ezeknek Nyugat-Európához való felemelésére. Lassan és szisztematikusan balliberális vezetésű lett az EU, mely nemzetellenes, globalista, világkapitalizmust elősegítő diktátumok alkalmazását próbálja elérni. Most arra törekednek, hogy az egyébként kultúraidegen Európai Egyesült Államok eszméjével töltsék meg az ideológiai vákuumot. A belső hanyatlás első jele a „dekrisztianizálás” („*Európa keresztény gyökereinek elhagyása kulturális öngyilkossághoz vezet.*” [*Samuel Gregg*]), és a mesterségesen indított és pénzelt illegális népvándorlás. Európa megvédése helyett annak előzőnlését, és népessége „mesterséges átalakítását” elősegítő politikát folytatnak. Ezzel segítik elő a párhuzamos társadalmak

létrejöttét a befogadó országokban.¹⁰ Mára Nyugat-Európa és Amerika ideológiai, biológiai, nemi, nemzeti identitászavarban, pontosabban vákuumban van. Ez rendkívüli módon a belülről való összeomláshoz, öngyilkossághoz vezet.¹¹ Tudjuk, hogy a természet irtózik a légiűres tértől. Ezért terjed a *transzhumanizmus*¹², miközben liberális, illiberális, demokráta, republikánus, populista, despota, ateista, teista nézetek kavarnak. Nincs érvényes szociális szerződés, etikus együttműködés vezetői és vezetettek, őslakosok, bevándorlók, menekültek között. Az eddiginél összetettebb, mégis erősebb, olykor békésnek látszó, ám alapjában igencsak agresszív több tízmillió közel-keleti, észak-afrikai és dél-amerikai népvándorlás, a pandémia, a keresztény-humanista államigazgatási elvek tagadása, maga az elvállaltalanodás, és a tudományos technikai intelligencia pszichés hatása következtében az emberiség a közeli jövőben jelentősen átalakul. Az „istentagadó, öntelt, mindent szabad kiváltságukban” a természeti, biológiai létüket „szükségnek érző” élvhajhászással, klónozással valóban átírják jövőnket?¹³ Reméljük, de teszünk is ellene, hogy a jelenlegi negatív jóslatok, hasonlóan a korábbiakhoz, szintén pontatlanok legyenek.¹⁴ A *poszt-humán* lények erőtlene az új-bábeli népvándorlással, a többenmű érzékiséggel (lmbtq), a férfiterhességre, biológiai nemi-átalakításra, csonkításra vállalkozó gyermekek, felnőttek (genderizmus) propagandájával szemben. Vajon a poliszok, régiók, államok biológiai nemei csak népesség-átiszervezés/átalakítás útján léphetnek az új humanizmus, a fizikai és mentális egészség (apa-anyagyerekek) helyreállításának útjára? Ezek a jelenleg még nehezen megválaszolható kérdések, a multikontinentális bizonytalanságok – hál’ Istennek – ideig-óráig még akadályozzák a *poszthumanizmus* térnyerését. Ez az európai (benne az orosz) és amerikai kulturális, gazdasági és politikai világhegemonia végét és egy újabb abszolutizmusra törekvő impérium terjeszkedésének kezdetét jelentheti. Egyelőre a korábbi két pólus új hadszínteret talált Ukrajnában és a III. világháborúval fenyegetik a járványban, migrációban elfáradó népeket. Ezzel egy időben felmerül a kérdés, mi lesz a 21. század négy fennmaradó civilizációjából: a nyugati civilizációból, az iszlám társadalomból, a hindu társadalomból és a Távol-Keletből? „Toynbee két lehetőséggel érvel: mindegyik egyesülhet a nyugati civilizációval, vagy a nyugati civilizáció »univerzális államot« alakíthat ki a »bajok ideje« után, majd hanyatlik és meghal.”¹⁵

Márfi Gyula nyugalmazott érsek úr szerint: „a célok között a legfontosabbak: Európa elkereszténytelenítése a szabadkőművesek részéről. Európa kolhozosítása a nagytőke részéről, Európa iszlamizálása a muszlimok részéről”.¹⁶ Nem elcsábítják, s boldoggá teszik *Európát*, hanem – megkaparintván szabad akaratát, lelkét – öngyilkosságra kergetik.

Dr. Pungur József figyelemre méltó idézett cikkében az alábbi végkövetkeztetésre jutott:

Ma Európa léte forog kockán. Európai kézben való megtartásához legalább három dolog kell:

- 1) Új, föderális Európáért küzdő vezetés.
- 2) Megújított, modern, összefogó kereszténység.
- 3) Bevándorlók hazaküldése repülőjeggyel, és életük újrakezdéséhez, pénzzel.

Ezeket a pontokat napjainkban részben átszerkesztik a „testvérháborúval álcázott” korábbi két pólus (US & RUS) burkolt és egyre durvább ütközetei.

A kreatív kisebbségekre nagy felelősség hárul: felismerni a zűrzavarban a rendet, elemezni, javítani, alkotni, és alkalmazni az új-homeosztázishoz vezető legitimációkat. Nincs szükségünk alakoskodó, önjelölt, narcisztikus kisebbségben szenvedő, „hatalom és pénzéhes politikusokra”, hanem olyan államférfiakra, -nőkre, akik szeretik Európát, és önzetlenül hoznak áldozatokat a régió, a nemzet, a haza előbbre jutásáért, de nem azért, hogy az embereknek több szórakozása, narkózison vett boldogsága, élvezete legyen, hanem azért, hogy minél nagyobb számban eljussanak az igazság, a szabadság és az együttműködés felismerésére.

Mitológiai nagyszonyunk, *Európe* keresztény kontinensének védelmében „messze-látásra” van szükség, mert így hűen megőrzi nevében a sorsát. Felkészülten várja az újabb megaláztatásokat, lelke, szabad akarata erejében és a kreatív kisebbségek támogatásában bízva elhárítja a piti-Zeusz-epigonok újabb támadását, a transzhumanizmus, a poszthumanizmus, presztízsharcok terjesztését, térnyerését. Az európai jövő kulcsa a gyökerekhez való visszatérésben – a szuverén európai államok közössége – jelölhető meg. Mindenekelőtt szükség lenne egy összeurópai társadalmi szerződés tartalmának megfogalmazására: a kelet-közép-nyugat-európai, benne: a balkáni, az orosz, a bizánci, a latin és protestáns keresztény kultúrák, demokráciák helyének előítélet-mentes meghatározására.

JEGYZETEK

- 1 Európa fogalma. doc.player, Simon Zsolt, ELTE, 2014.
- 2 Dr. Pungur József: *Kié lesz Európa?* Edmonton, Magyar Krónika, 2016.
- 3 A fogalom Arnold Toynbee-től származik (1889–1975), aki a történelemről írt nagy munkájában a civilizációk életéről szólva azt írta, hogy a civilizációk sokkal inkább belső hanyatlás miatt omlanak össze, semmint külső támadás következtében. Azaz nem meggyilkolják őket, hanem öngyilkosok lesznek. A „kreatív kisebbségek” azonban – mint Toynbee írja – proaktívan reagálnak a civilizációs krízisre, aminek következtében az adott civilizáció tovább nőhet. Ilyen proaktív reakció volt az egyház válasza a Római Birodalom ötödik századi összeomlására. Az egyház ebben a krízisben azon igyekezett sikerrel, hogy megőrizze Róma, Athén és Jeruzsálem bölcsességét és törvényeit. A nyugati civilizáció nem csupán megmenekült, de gazdagodott is – véli Toynbee.
- 4 Dr. Pungur: i. m.
- 5 A karlócai békeszerződést az Oszmán Birodalom, valamint a Habsburg Monarchiát, a lengyel-litván államot, a Velencei Köztársaságot és Oroszországot is magában foglaló Szent Liga kötötte. Az oszmánok átengedték az osztrákoknak Magyarország nagy részét, Erdélyt és Szlavóniát. A Temesköz török kézen maradt. A Magyar Királyság állami szuverenitása nem nyert megfogalmazást, a Habsburg–török megállapodás szerint a Fejedelemség, mint önálló állam nem létezett.
- 6 Az őshitű sámánok átka szerint: a magyarok közt legyen széthúzás, ellenségeskedés, irigység nemzettársuk sikere láttán...
- 7 Dr. Pungur: i. m.
- 8 Dr. Pungur: i. m.
- 9 Németország (NSZK–NDK) egyesítése (1990), a Szovjetunió megszűnése (1991), Csehszlovákia békés kettéosztása (1993) mellett a véres délszláv (1991–2001), és koszovói háború (1998) Kis-Szerbia, Moldávia létrejötte és a most dúló orosz–ukrán testvérháború, valamint a nagymértékű migráció rácaffolt a Schuman-nyilatkozatra, de talán még van remény további, békés kulturális határkiigazításokra, autonómiákra is.
- 10 Dr. Pungur: i. m.
- 11 Max Dublin: *Futurehype: The Tyranny of Prophecy*. University of Cambridge, 1992.
- 12 A transzhumanizmus a tudománynak és technikának az ember szellemi és fizikai képességeinek fejlesztésére való felhasználását támogató nemzetközi intellektuális és kulturális mozgalom, amely szükségtelennek és nemkívánatosnak tartja az „emberi állapot” egyes jellemzőit, mint például a betegségeket, a fogyatékosságot, az öregedést és a (nem önkéntes) halált. Gondolkodóik azt jósolják, hogy az emberiség idővel jelentősen átalakul, annyira más, és több lesz, hogy egy más néven (poszt-humán) kell majd nevezniük.
- 13 Max Dublin szociológus 1992-ben megjelent, „Jövőreklám: A prófécia egyeduralma” (*Futurehype: The Tyranny of Prophecy*) című könyvében több olyan műltbéli jóslatra mutat rá, amelyek nem váltak valóra, és amellel érvel, hogy a jelenlegi jóslatok is hasonlóan pontatlanok lesznek.
- 14 Arnold J. Toynbee: *A Study of History* (Vol I–XII. University of Oxford, 1934–1961), pl. a VII. kötetben: „Egyetemes államok, egyetemes egyházak” (*Universal States; Universal Churches*, Oxford University Press, 1954).
- 15 Toynbee: i. m.
- 16 Márfi Gyula: Gondolatok 2021 karácsonya előtt. Füssy Angéla interjúja a Pesti Srácokban, 2021. dec. 25.

Kihalás kora? – avagy a magyar települések sorsa területi autokorrelációs vizsgálatok tükrében

(Bevezetés) Magyarország demográfiai folyamatainak alakulását leginkább a hektikusság jellemzi a XX. században, de összességében az 1980-as évekig emelkedett a lakosságszám, majd a rendszerváltozás és a vasfüggöny lebontása után egy mai napig tartó népességsökkenés vette kezdetét. Fontosnak tartom ezen elemzés elvégzését, mivel mind gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból is meghatározó lesz, miként alakulhat az ország népessége. A különböző gazdasági szervezetek, de leginkább a szakpolitikák szempontjából lehet mérvadó, hogy a jövőben milyen kihívásokkal kell szembenézni demográfiai fronton. Ebből sok összefüggésre lehet következtetni, mivel a népesség korösszetétele és száma alapján olyan releváns ok-okozati összefüggéseket tárhatunk fel, amik a jövőbeli országfejlesztési stratégiák cselekvési irányait határozzák meg. Szeretném megjegyezni, hogy egy ilyen fajta előrebecslés nem ad teljesen pontos képet, ugyanis 35-40 év távlatában elég nehéz megmondani, melyik térség milyen irányban alakul, vagyis milyen fejlődési irányt vesz. Soktényezős folyamat, amire gyakorlatilag bármilyen vis maior esemény hatással lehet, ezért az előrebecslési számítások leginkább a múltbéli tendenciákra alapozva próbálják a jelen társadalmi folyamatait által minél hatékonyabban szemléltetni a lehetséges differenciálódási irányvonalakat. Társadalmi hasznosságát tekintve egy ilyen vizsgálat segíthet abban, hogy feltárja, melyek azok a települési és elővárosi térségek, ahol növekedő népességre kell számítani és ezért megalapozott az infrastruktúra fejlesztése, mind közlekedési, társadalmi szempontból, itt gondolok akár az óvodák és iskolák fejlesztésére. Vagy éppen, melyek azok a területek, ahol drasztikus népességsökkenés várható és komplex központi beavatkozást igényel fejlesztésük.

Az elemzéssel megpróbálom települési szinten előrebecsülni, hogy miként alakul Magyarország népessége 2051-ig. A népesedési különbségek területi eloszlása mellett betekintés szeretnék nyújtani, hogy milyen jövőbeli kihívások elé néznek a vidéki és városi területeink és a demográfiai folyamatok milyen jövőképet nyújtanak az egyes térségek számára.

(Irodalmi áttekintés) A kutatás elvégzésére elsősorban az ösztökélt, hogy kíváncsi voltam, miként alakul Magyarország népessége egy hosszabb (2011–2051) időtávon mérve és ennek területi eloszlása miként változik, amit a szomszédsági viszonyok feltárásával értem el. Az előreszámítás és az autokorreláció adaptálása újnak számít a társadalomkutatás területén. Két hipotézis fogalmazódott meg bennem a témával kapcsolatban. Az egyik, miszerint Magyarország népessége jelentősen csökkenni fog, azon belül is legnagyobb mértékben a falvas-aprófalvas vidékek lélekszáma esik vissza, továbbá észlelhető a kelet-nyugati megosztottság a jövőben is. A másik, hogy elsősorban a vidéki terekben történik csökkenés és a nagyobb városok – itt gondolok a megyeszékhelyekre, régióközpontokra, fővárosra és ezek tágabb vagy közeli agglomerációjára – növekedése lesz tapasztalható szerte az országban, amit a centrumokba történő áramlások felerősödésére alapozok.

A világ népességének alakulása és népeségyszabályozási „próbálkozások”

Az Egyesült Nemzetek által készített tanulmány szerint a világ népessége hatalmas ugrás előtt áll, ami azt jelenti, hogy 2050-ig hihetetlen mértékben, akár kétharmadára is nőhet a globális világ népessége. Elsősorban a szubszaharai országokban és Indiában várható népességrebukkanás. A termékenységi rátákban jelentős differenciák vannak. Egyes országok próbálják központilag szabályozni a népesedési tendenciájukat, amivel stabilizálni szeretnék a demográfiai folyamataikat és közeledni egy fenntartható népesedési szint felé (United Nations, 2019). Kínában például bevezették az úgynevezett egykepolitikát, aminek előkészítője Mao Ce-tung volt. Indoknak elsősorban a magas munkanélküliségi rátákat hozták fel (Agonács 2010). Lényege az volt, hogy a lakosság harmada csak egy gyereket vállalhatott, ha túllépte, akkor bírságot kellett fizetnie. Ha az első gyermek lány volt, vállalhattak másodikat. „Sikerült” elérniük vele, hogy csonka társadalmuk legyen, ahol a nemek száma közti egyenlőtlenség kritikus mértéket ért el. Az indiai kormány egy kevésbé drasztikus módszerrel próbálja rávenni a fiatalokat, amelyben inkább a támogatásoké a főszerep, továbbá a kétgyermekes családmodell népszerűsítése a cél, ami egy sokkal fenntarthatóbb degresszivitást jelenthet (Shaba 2019). Véleményem szerint a fogyatkozó és előregedő országokban a gyermekvállalás ösztönzésénél is a kevésbé drasztikus módszerek lehetnek célravezetőek a fiatal lakosság körében, mint Lengyelország esetében, ahol a fiataloknak tett adócsökkentések is alkalmasak lehetnek a fogyatkozó lakosságszám mérséklésére.

Termékenységi arányszám sajátosságai Európában

Európa népessége folyamatosan csökken, ami egy soktényezős folyamat, egyrészt az Európai Unió vándorlási egyenlege pozitív, vagyis több személy választja az EU 27 tagállamát lakóhelyének, mint amennyi elhagyja azt. A születéskor várható élettartam folyamatosan növekszik, de sajnos a termékenységi ráták a népességfogyás felé mutatnak, szinte egyik országban sem haladja meg a kritikus 2,1-es mutatót, ami arra lenne elegendő, hogy a két szülő pótlásán kívül, az egyéb csökkentő tényezőket is mérsékelje, itt gondolok a gyilkosságokra, balesetekre, járványokra, környezeti katasztrófákra. Ezt támasztja alá Pintér (2019) kutatása is, vagyis az Európai Unió fejlett országaiban szinte kivétel nélkül problémát okoz a biológiai szintű újateremtődés, azaz pozitív migrációs egyenleg nélkül csökken a népességük. 2016-ban a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatai alapján az Európai Unión belül a termékenységi ráta Franciaországban a legkedvezőbb (1,92), öt követi Írország (1,85), Nagy-Britannia (1,79) és Dánia (1,79). A legalacsonyabb a termékenységi ráta Spanyolországban (1,34), Olaszországban (1,34), Portugáliában (1,36) és Cipruson (1,37). Jellemzően tehát a mediterrán országokban volt a legalacsonyabb. Magyarország viszonylatában ez a mutató 1992-ben 1,7 volt, majd folyamatosan csökkent. A mélyponton 1,28-1,3 körül alakult, majd emelkedett. 2016 és 2019 között 1,5 körül alakult. Ezek alapján, felső, alsó és egy középső érték mentén határoztam meg tanulmányomban a három lehetséges forgatókönyvet. Az Európai Parlament jelentése alapján három fő tényező van hatással a népességváltozásra. Az egyik ilyen a növekvő várható élettartam, ami folyamatos emelkedést mutat. Fontos a termékenységi ráta, mely az Európai Unió tagországokat nézve már 1975-től a 2,1-es, vagyis a lakosságszám megtartását szolgáló szint alatt van. Ennek egyensúlyozására lehet alkalmas a migrációs politika, ami képes lehet a termékenységi arányszámot feljebb emelni. Ez tapasztalható a volt gyarmattartó országoknál is, mint Franciaország vagy Nagy-Britannia, ahol jelentősen az EU átlaga feletti értéket mutat a termékenység. A harmadik tényező pedig a nemzetközi migráció, ami olyan

trendekkel jellemezhető, mint a posztszocialista országok felőli fiatal munkaerő vándorlása a fejlett nyugati országokba. A jelentés alapján azt a konklúziót vonhatjuk le, hogy csak hosszabb távon érhető el változás a termékenységi ráta, a születésikor várható élettartam és a vándorlás tekintetében. A drasztikus politikai szabályozások a tagállamok közti társadalmi különbségek kiéleződését jelentheti, valamint belső egyenlőtlenségeket szülhet, ahogy Kína esetében is láthattuk (European Parliamentary Research Service, 2019).

Halálozások és a születéskor várható élettartam sajátosságai Európában

Az időssek eltartottsági rátái Magyarországon és a kelet-közép-európai országokban alacsonyabb szinten állnak, mint a nyugati tagállamok esetében. Ennek okait elsősorban az alacsonyabb születéskor várható élettartamban kell keresni, ami a 2000-es évek elején az Ausztriával történő összehasonlítás viszonylatában a nők esetében 5-6, míg a férfiak esetében 7-8 évnyi differenciát jelentett. Folyamatos növekedés volt tapasztalható mindkét országnál, de a különbségek megmaradtak. „A várható élettartam emelkedni fog, bár a jövőbeni növekedés valószínűleg lassabb lesz, mivel az egészség javulását elsősorban a krónikus betegségek elleni küzdelemben kell elérni.” (Nimwegen–Erf 2010, 1375) Monostori kiemelte a kelet-közép-európai országokon kívül még Írországot is. A posztszocialista országoknál az okot elsősorban az idősök magasabb halálozási aránya szolgáltatja, Írország esetében ez a kedvezőbb termékenységi ráta miatt alakult így (Monostori–Gresits 2018). Az Eurostat elemzése nyomán kiderült, hogy „2019. január 1-jén az EU-27-ben az időskori eltartottsági ráta 31,4% volt, tehát alig több mint három munkaképes korú jutott egy 65 éves vagy idősebb személyre.” (Eurostat 2020, 4) Ez nagyon magas érték, ami komoly kihívások és döntések elé állítja Európát, hogy milyen politikai választ adjon ezen társadalmi egyensúlytalanság mérséklésére. Nimwegen és Erf (2010) szerint ezek a folyamatok már beépültek az európai fejlett társadalmakba és olyan esetben lehet releváns a családtámogatási politika, ahol alacsonyabb a fiatalok életszínvonala. A megélhetési körülmények javításával a fiatalok gyermekvállalási kedve növekedhet és az idősök eltartottsági arányának jövőbeli emelkedése mérséklődhet. A nyugati társadalmak előregedő lakosságárányának mérséklését elsősorban a nemzetközi migráció fokozásában látja. Sajnos, ezek többnyire a volt keleti blokk országaiból történő munkaképes korú és termékeny lakosság elszívását is jelentik. Ennek szembeötlőbb hatása már akár a 2020 utáni években tetten érhető lesz, ezért „Kelet-Közép-Európa legtöbb országában a 2030-ig tartó időszakban elkerülhetetlen a nyugdíjrendszer átfogó reformja, mivel a gazdaság hosszú távú bővülése szempontjából meghatározó demográfiai trendek térségünkben is erőteljesen a növekedés ellen hatnak.” (Csiki et al. 2014)

Belső és nemzetközi vándorlások sajátosságai Európában

Az Európai Unió legutóbbi bővítései óta az Európán belüli migráció is fontossá vált, és a gazdasági fejlődés releváns tényezője lett. Két korridor mentén határozhatjuk meg az EU-n belüli vándorlási taszító és vonzó pályákat. „Az európai országok számára a dél-északi és az észak-északi folyosók a legfontosabbak. Az észak-északi folyosó magába foglalja az EU belső gazdasági migrációját, amely a közép- és kelet-európai tagállamok teljes mobilitásával nagy jelentőségre tett szert. A jövőbeli nettó migráció legnagyobb része a dél-északi folyosóról várható, tekintettel a gazdasági, demográfiai és egyéb fejlettségi különbségekre.” (Ayuso et al. 2015) [Aktuálisan említhető az Ukrajna felől elindult több milliós háborús migráció is, melynek nyilván lesznek hatásai. – a szerk.] Az Európán és Magyarországon belüli vándorlást leginkább olyan push-pull tényezők határozzák meg, mint amiket Hautzinger (et al. 2014) is említ.

1. táblázat
A migrációt befolyásoló ösztönző és gátló tényezők
 Incentives and barriers to migration
 (Forrás: Hauzinger et al., 2014)

Ösztönző tényezők	Gátló tényezők
Magasabb bérek	Háború
Családegyesítés	Üldözés (vallási, politikai, nemi)
Gazdasági fejlettség	Szegénység
Munkalehetőségek	Éhezés
Jobb élet reménye	Környezeti katasztrófák (lokális)
Biztonság	Munkanélküliség
Nyelv ismerete	Oktatási lehetőségek hiánya
Rokoni-etnikai kapcsolatok	Egészségügyi ellátórendszer fejlettsége
Jobb egészségügyi ellátás	Társadalmi instabilitás

Ezeket kiegészíteném még a klímaváltozás következményeivel is, ami globális szinten hat a dél–északi folyosó várható erősödésére. Az Európai Parlament fentebb említett véleménye alapján a külső migráció lehet a megoldás az előreledés csökkentésére, azonban Naydenov (2018) kutatása szerint ez nem lesz hatással az Európa Unió számos részén az előreledési tendenciára. Ennek két kiemelkedő tényezője van, az egyik a kulturális különbségek és a másikat a modern infokommunikációs technológiákban látja, mivel így nincs ráutalva, hogy beilleszkedjen a helyi társadalomba.

Magyarországi népesség-előreszámításának összevetése és konklúziói

A témával kapcsolatban öt releváns kutató munkásságát szeretném bemutatni, akik mind Magyarország népességének előreszámításával foglalkoznak. Elsőnek Obádovicsot (2018) említeném meg, aki Habcsek László nyomán indult el a demográfiai prognózisok létrehozásában és továbbvezetésében. Felülvizsgálta Habcsek munkáját és rájött, hogy alacsonyabb területi szinteken nem állja meg a helyét, ezért korrekciózásra szorul. Olyan következtetéseket vont le, mint hogy a területi egyenlőtlenségek tovább erősödnek, valamint a népesség koncentrációja a nagyvárosi terekben összpontosul, amit a külföldre történő migráció is fokoz (Bálint–Obádovics 2018). További kutatásai során kitért a korszecifikus elemzésekre is, ami által megállapította, hogy a súlyos előreledés és az alacsony termékenységi ráta miatt csökkenhet a magyar lakosság száma elsősorban. Fontos, hogy időbeli hektikusság lesz a születési és halálozási hullámok között, amit a Ratkó-korszak gyermekei és azoknak az utódai fognak okozni. 2070-ig prognosztizálta előre a népesség változását, ez körülbelül 60 év változását foglalja magába. Magas a bekövetkezésének bizonytalansági foka, mivel korábbi tanulmánya alapján megállapította, hogy kistérségi szinten már 10 éve eltelte után korrekcióra szorult a Habcsek-féle modell. Leginkább országos szintű konklúziókat von le (Obádovics 2012). Nagyon hasonló Földházi 2060-ig történő előreszámítása, szinte

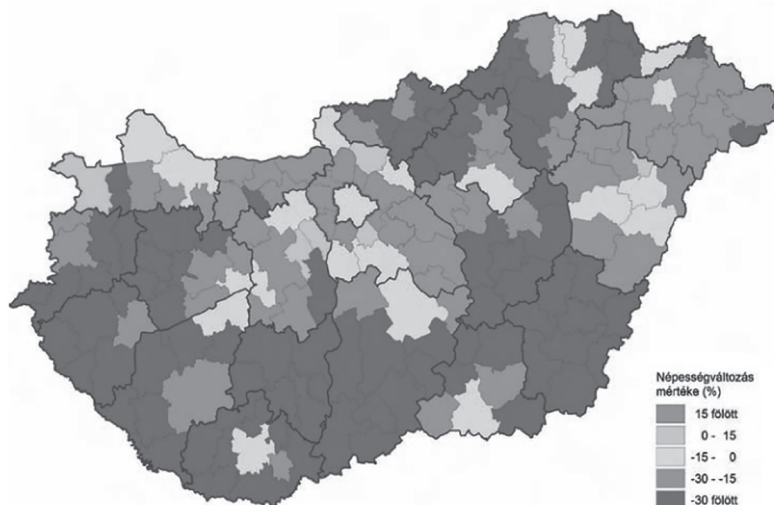
megegyező következtetésekkel. Ő is kiemeli, hogy a termékenységi ráta jelentős emelkedése csak hosszú távon tudná mérsékelni a jövőben felmerülő zsugorodó létszámú gyermekek 0–19 éves korcsoportját. Az előregezés szempontjából enyhén eltérő eredményekre jutottak, mivel Obádovics 2047-re becsüli a 2,4 millió főt elérő 65 év felettiiek számát, addig Földházi 2060-ra véli hasonló értékűnek. Mindketten körülbelül 30%-ra teszik a 65 év felettiiek arányát a teljes népességhez képest. Földházi elsősorban a szaporodási ráták emelkedésében látja a degresszív népesség moderálását (Földházi 2014). A járási szintű előreszámítás Tagai Gergely nevéhez fűződik. Nagyon hasonló következtetésekre jutott ő is, mint a fentebb említett két szerző. Korban és nemben, valamint a területi eloszlásban, annyival kiegészítve, hogy a járások demográfiai differenciáira is választ ad. Budapest agglomerációjában hosszabb távú növekedést prognosztizál és a rurális járások esetében egyértelműen kijelenti, hogy a fogyás nem kérdés, csak az, hogy milyen mértékű lesz. A nagyobb városok és közeli vonzaskörzetük fogyatkozása csekélyebb lehet, mint az alacsonyabb népsűrűségű, kedvezőtlen gazdasági, infrastrukturális sajátosságokkal rendelkező falvas térségeké.

1. ábra:

A magyarországi járások népességváltozása 2011 és 2051 között

Population change of districts in Hungary between 2011 and 2051

(Forrás: Tagai, 2015)

Budapest estében „megfigyelhető a város térbeli növekedésében, hogy a belső városrészek felől a perifériák irányába hullámszerűen terjed a dinamika. Ez azt jelenti, hogy a belső részek mára kiürültek és az aktuális külső gyűrű telítődik. Jelenleg abban a szakaszban vagyunk, amikor a lakosság a belső részekből elmegy és a letelepedés helye többnyire a város határán túlra esik.” (L. Rédei 2006, 159) Ez a tendencia napjainkban

is folytatódni látszik, mivel a centrumból a magas ingatlanárak, megélhetési költségek, környezeti hátrányok miatt a lakosság a közelebbi agglomerációba vándorol. Budapest szinte bekebelezi a közeli településeket, ahol a közigazgatási határok már inkább csak jelzésértékűek lesznek. Lennert munkája már települési szinten is vizsgálódik, de elsősorban a belső vándorlási egyenleg szempontjából végez előreszámítási kalkulációkat. A nemzetközi migrációt nem veszi figyelembe, továbbá kitér a klímaváltozás vándorlást befolyásoló hatására is, ami esetében megállapította, hogy nincs jelentős korreláció közte és a népesség migrációja között. Tehát a klímaváltozás nem fog vélhetően fontos szerepet betölteni Magyarország lakosságának belső vándorlásában (Lennert 2019).

(Anyag és módszertan) A kohorsz komponens módszer széles körben alkalmazott eljárás a teljes népesség és azok korcsoportos eloszlásának előrejelzésére. Rugalmas, hatékony megközelítést kínál, amely számos elméleti modellt, alkalmazási technikát és feltételezést tartalmaz a jövőbeni népesség változásával kapcsolatban, továbbá bővíthető is az általunk fontosnak vélt mutatók alapján (Smith et al. 2013). Az alkotóelem-módszer a számítások alapjául a népesség alkotóelemeit képező, nem és életkor szerinti csoportokból indul ki. Az előreszámítások a jövőre vonatkozó különböző termékenységi, halandósági és vándorlási feltételezésekre épülnek. A hipotézisek az évre várható átlagos gyermekszámra, a várható élettartamra, a vándorlási egyenleg alakulására vonatkozó értékek (Kapitány–Spéder 2015).

A kohorsz komponenselemzés három lényeges mutató mentén határozza meg a népesedési trendet. Az első ilyen tényező a születési adatok, amit a termékenységi ráta alapján határoztam meg. Ebben térnek el a modellek, mivel egy közepes 1,5-ös és egy alacsony 1,3-as és egy magas 1,7-es rátával számoltam, de ezek csak a 2020-as ciklustól kerültek be a számításba, mivel a 2011–2019-ig megvoltak a születési számok. A szülőképes korú nők, vagyis a 15–49 éves korcsoport száma alapján került meghatározásra a születendő gyermekek száma. Továbbá a szülő nők koreloszlása közti különbségek modellbe építése során országos adatokra hagytam, mivel ezek álltak rendelkezésre. Az elmúlt évek tendenciája alapján egyre később válnak gyerekek, ezért ennek figyelmen kívül hagyása is torzíthatja az eredményt. A gyermekek neménél nem tettem megkülönböztetést, mivel közel hasonló számban születtek a két nem alapján a gyermekek az elmúlt években. Az etnikai sajátosságokból fakadó termékenységi különbségeket nem építettem be a modellbe, mivel a 2011-es népszámlálásban tett nyilatkozatuk alapján kerültek lehatárolásra az egyes népcsoportokhoz tartozó egyének. Ennek következtében erősen megkérdőjelezhető az adatgyűjtés hitelessége.

A második tényező a vándorlás, ami az adott település tekintetében az oda- és elvándorlók számát mutatja öt éves periódus tekintetében, így a létrejött nettó migrációs mutatót vezettem tovább, aminél a vízgyűjtő területek elvét is beépítettem. Ha úgy tekintünk a vándorlásra, mint egy folyóra, akkor van neki egy bemeneti input és egy kimeneti output oldala. Ahogy a folyónak a vízgyűjtő területe, úgy a pozitív migrációs rátával rendelkező településeknek is van egy „népességyűjtő” területe. Wilson olyan összetett kohorsz modellt javasol, ami külön értelmezi a negatív és pozitív migrációval rendelkező területeket, ahol az ennek megfelelő népesedési arányokat használja, valamint elsősorban a teljes népességre vonatkozó kor-specifikus számításokat részesíti előnyben a nagyobb pontosságuk miatt (Wilson 2016). Ezeket a taszító és szívó erőket meghatározó tényezőket leginkább az egy főre eső GDP határozza meg. A KSH kutatása nyomán „a gazdasági környezet szorosan összefügg a belföldi vándorlás folyamataival”. (KSH 2017, 10) A kohorsz modellt így kibővítettem egy olyan komplex

mutatóval, amit más kutatók (Egri és Kőszegi 2016; Csíte és Németh 2007) a járási GDP dezaggregálásánál alkalmaztak. A helyi adók, a személyi jövedelemadó-alap és a regisztrált vállalkozások által képzett komplex mutató segítségével sikerült lehatárolni a taszító és vonzó településeket. Így a „települési GDP” modellbe építésével nem és korszpecifikus bontásban határoztam meg a várható vándorlási trendeket.

A harmadik mutató a halandóságot leginkább mutató halálozási esetszámok modellbe építése korcsoport és nemek szerinti bontásban. Sajnos ezen adatokból csak kumulált értékek álltak rendelkezésemre települési szinten, ezért a korcsoportok és nemek szerinti bontáshoz országos mutatók alapján történő arányosítással tudtam a megfelelő adathoz jutni. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a születéskor várható élettartam emelkedését, ami európai szinten is növekvő tendenciát mutat, továbbá a nemek közti arányokban a nők javára előny mutatkozik. A várható élettartam emelkedéséről a Központi Statisztikai Hivatal STADAT rendszere már 1900-tól kezdve adatot szolgáltat, ami alapján egy trendvonalat képeztem le az EU-27 átlagában.

Az adatokat a TEIR rendszeréből kértem le a 2011-es népszámlálási adatokból, ahol nemek és korcsoportok szerinti bontásban megtalálhatók a népesség adatai települési szinten is. A 2011-es korcsoportos és nemek szerinti felbontáson tovább haladva nemek szerinti eloszlást tekintve csak 2051-ben összesítettem a két nem mutatóit, mivel a szülőképes korú nők száma alapján kerültek meghatározásra a következő periódus 0–5 év közötti korcsoportjának tagjai, az eltérő születési ráták tekintetében. A kiinduló adatokat egy Excel táblába töltöttem be korcsoportonként a két nemre külön bontva, majd ötéves periódusokban épültek be 2051-ig. A születési adatok kiszámolásánál az előző ciklus élve született gyermekei kerültek be a következő periódus 0–4 éves korcsoportjába és így tolódott a többi korosztály. Az eredményeket a három termékenységi ráta tekintetében hét periódusban vizsgáltam, amiket az ArcGis nevű program segítségével térképeken is ábrázoltam. Három fogyó $0\% < x < 33,33\%$, $33,33\% < x < 66,66\%$, $66,66\% < x < 100\%$ és három növekedő $0\% < x < 33,33\%$, $33,33\% < x < 66,66\%$, $66,66\% < x < 100\%$, valamint egy a kiugró értékek miatti $200\% < x$ -os kategóriába soroltam be a népességváltozás 2011-hez viszonyított értékeit.

Területi autokorrelációs elemzést végeztem az általam meghatározott három mutatón, ami jól szemlélteti a demográfiai sajátosságokat. Ezek az öregedési index, az idősök eltartottsági rátája és a gyermekek eltartottsági rátája. 2011-re és 2051-re is elvégeztem a mutatók autokorrelációs elemzését és ezeket páronként összehasonlítottam. „A regionális tudomány egyik alapvető kérdése, hogy egy-egy jelenség adott területegységen való megjelenése mennyire hasonló, illetve különböző a szomszédos területegységek értékeihez képest” (Tóth 2003, 39). Egri szerint a területi autokorrelációs elemzés Local Moran statisztikája alkalmas arra, hogy kimutassa azokat a területeket, melyek hasonlóak, illetve különbözőek a szomszédjaiktól. A Local Moran I értéke minél nagyobb, annál szorosabb a térbeli hasonlóság. Negatív érték esetén viszont megállapítható, hogy a változók térbeli eloszlása a véletlenszerűhöz közelít, és az elemzést, ezt figyelembe véve lehet megtenni. (Egri 2014) Luc Anselin a Moran-féle I felhasználásával létrehozta a területi autokorreláció számszerűsítésére és térbeli megjelenítésére az egyik azóta leggyakrabban használatos módszert a Local Moran I statisztikát. Képlete az alábbi:

$$I_j = p_i \sum w_{ij} p_j$$

A képlet szerint a p_i a változó különbségét jelenti i terület és az átlag között, W_{ij} egy súlytényező, mely az i és j terület közötti kapcsolat erősségére utal. A súlytényező biztosítja, hogy a p_i -nek csak azon értékeit vegyük számításba melyek egymás mellett találhatók. A p_i ez esetben természetesen szintén a j érték átlagtól való eltérését jelenti (Anselin, 1995).

Anselin szerint önmagában történő értékelésre nem olyan hasznos a Local Moran I. Ha azonban a szignifikancia jelzését egyesítjük az egyes megfigyelések helyével a Moran Scatterplot-ban, akkor nagyon jól értelmezhető adatokat kapunk. Az egyesített információk lehetővé teszik a területi egységek besorolását magas–magas és alacsony–alacsony térbeli klaszterként, valamint magas–alacsony és alacsony–magas térbeli kiugró értéként. Fontos szem előtt tartani, hogy a magasra és az alacsonyra való hivatkozás a változó átlagához viszonyul, és nem szabad abszolút értelemben gondolni rá (Anselin 2020). A szomszédsági viszonyok eredményeit a Geoda program segítségével térképen is ábrázoltam.

(Eredmények)

Népességváltozás aránya 2051-ben

2. ábra:

Népességváltozás aránya 2011-ről 2051-re 1,5-ös termékenységi ráta szerint

Population change rate from 2011 to 2051 according to a fertility rate of 1.5

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

A magyar lakosság népességének átalakulása vélhetően drasztikus mértékű lesz, mint ahogy az 1,5-ös termékenységi ráta (2. ábra) térképén is látjuk. A százalékos fogyás tulajdonképpen a 2011-es évhez viszonyítva mutatja meg, hogy hány százalékot csökkenhet az adott település lakosságszáma. A teljes magyar lakosság 2011-ben 9,93 millió volt és 2051-re 8,72 millió körül alakulhat, ami azt jelenti, hogy durván 1,2

millió emberrel csökken a magyar lakosság, ami a lakosság 12%-ának elvesztését vetíti előre. Ami ennél is érdekesebb, az inkább a lakosság területi eloszlása, ami hatalmas differenciát mutat a centrum térségek és a vidék között. Ha megyei viszonylatban nézzük, akkor az alábbi (2.) táblázatban láthatjuk, hogy a leginkább fogyatkozó három megye Békés, Nógrád és Tolna. Sajnos olyan megyét, mint Borsod-Abaúj-Zemplén is 31% körüli veszteség érhet, pedig regionális központtal rendelkezik. Látszódik a nyugat-keleti megosztottság is mivel a 10 legjobban fogyó megye közül hat a keleti országrészben van és a kevésbé csökkenő vagy növekvő megyék közül pedig az első öt és Budapest a nyugati, vagy centrumtérségben található. A budapesti agglomeráció tovább duzzad, így 2051-re elérheti a 3 millió 167 ezer főt, ami azt jelenti, hogy a lakónépesség több mint harmada él a centrumtérségben, így az ország vízfejősége tovább növekszik.

2. táblázat:

Megyék népességszáma és változásának aránya 2011 és 2051 tekintetében

Population of counties and rate of change for 2011 and 2051

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Sorszám	Megye	2011 (fő)	2051 (fő)	Változás %
1.	Pest	1209894	1561038	29,02
2.	Győr-Moson-Sopron	447036	535720	19,83
3.	Fejér	425847	397725	-6,6
4.	Budapest	1729040	1606763	-7,071
5.	Vas	256350	238080	-7,126
6.	Komárom-Esztergom	304568	262275	-13,88
7.	Veszprém	351898	296830	-15,64
8.	Csongrád	414094	340528	-17,76
9.	Hajdú-Bihar	545122	429824	-21,15
10.	Bács-Kiskun	519559	408185	-21,43
11.	Baranya	386441	296169	-23,36
12.	Zala	282179	211095	-25,19
13.	Heves	308882	228948	-25,87
14.	Somogy	316328	233230	-26,26
15.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	558166	395633	-29,11
16.	Jász-Nagykun-Szolnok	386594	273483	-29,25
17.	Borsod-Abaúj-Zemplén	686100	468808	-31,67
18.	Tolna	230361	157185	-31,76
19.	Nógrád	202427	136452	-32,59
20.	Békés	359948	228240	-36,59

A lakosság arányának változását hét csoportba rendeztem, ami harmadolja a fogyást és növekedést, továbbá egy csoport a kiugró értékeknek. A legnagyobb fogyással Kára, Baglad és Lasztonya van, ők körülbelül a népességük 93-94%-át veszítik el 2051-re, de Tornabarakony mellett Parádsasvárt is ide sorolhatnám, ahol a 2011-ben 408 főt számoltak és 2051-re már lehet, az 50 főt sem éri el. Az utóbbinál az üvegyár bezárása indította el a falu elnéptelenedését. A legnagyobb lélekszámú települések Pusztaföldvár, Katymár, Sály és Sirok ebben a leginkább fogyók csoportjában. Ezekben a falvakban lakók jellemzően mezőgazdaságból vagy turizmusból élnek. Ezen vesztesen csökkenő népességű kategóriát 216 település alkotja, amik sajnos a kihalás szélére kerülnek, és a megszűnésük vésze fenyeget. Ha a térképre tekintünk, láthatjuk, hogy érintettjei leginkább az Észak-Magyarország, Dél-Alföld és Dél-Dunántúl régióban fekszenek.

A második leginkább fogyatkozó osztályba a népességük 33%–66%-át veszített térségek tartoznak, mint Székkutas (66,6%), Bakháza (66,53%) és Vejti (66,49%). A csoport másik periferiáján Celldömölk (33,3%), Fegyvernek (33,35%) és Tarany (33,36%) áll. Összesen 1107 település jutott ebbe a csoportba, amik szintén a demográfiai katasztrófa felé haladnak. Nem meglepő módon már nagyvárosok is találhatóak itt, mint Kazincbarcika, aminek lakosságszáma 29 ezerrel 16,5 ezerre csökkenhet a hanyatló vegyiparának következtében, vagy Orosháza, ami a nagyobb városok közül a legnagyobb veszteséget szenved el, lakossága 48,53%-át veszítheti el. Okát elsősorban elhelyezkedésében és gazdasági, valamint életminőséget javító fejlesztések hiányában láthatjuk. Szinte egész Békés és Tolna megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg keleti része, az Északi-középhegység vonulatai és a Szlovéniával határos vidékek középkék színnel jelölt területei.

A következő csökkenő népességű kategória, ami a legtöbb települést tartalmazza a 0–33% közötti népességvesztéssel határolt tartomány. A klaszter felső szélénél van Pamlény, Sárrétudvari és Kisrosvágy, majd a másik végén a tartománynak, a stagnáló lakosságszámú településeknél Csapok, Tiszaalpár vagy Mártély. A megyeszékhelyek és régióközpontok nagy része itt található, de még Budapest is. A térképen jó látható világos, 0–33% közötti térség Budapest tágabb vonzáskörzetében, továbbá Csongrád, Fejér és Hajdú-Bihar megye északi része. A pozitív és negatív demográfiai változást mutató települések tekintetében kiderült, hogy 2506 település lakosságszáma csökkenhet, míg csak 649 fog bővülni, ami azt mutatja, hogy mindössze a települések 20%-ánál prognosztizálható gyarapodás.

A növekedők 0–30%-os táborának, mely 395 településből áll, a stagnáló értékhez közeli végénél Hajdúszoboszló (0,07%), Bodmér (0,13%) és Nőtincs (0,18%) található, melyek esetében megfigyelhető a magasabb rendű főút vagy autópálya közelsége. A felső részét pedig Fertőrákos, Dány és Agyagosszergény képviseli. A legnagyobb városok ebben a kategóriában Győr, aminek lakossága 129 ezerrel 134 ezerre duzzadhat, vagy Érd, ami a nagyvárosok közül a legnagyobb emelkedést produkálhatja, 63 ezerrel 84 ezer főre emelkedhet. Itt láthatjuk még Sopront, Mosonmagyaróvárt és a budapesti agglomerációs gyűrű (halványsárga) következő szintjét a város magjának irányában, továbbá a nagyobb városok agglomerációs elővárosait, mint Szeged és Pécs vagy akár Győr esetében. Ezek bővülésének oka elsődlegesen a centrumokban lévő magas ingatlanárakban és lakhatási költségekben keresendő.

A növekedők második, élénksárga csoportjában a 33–66% közti települések kerültek, amiből 132 van. A legalsó felén van Pilismarót (33,38%), Dunaszentpál (33,55%) és Felpéc (33,7%), míg a legmagasabb értékűek Martonfa (65,83%), Göd (65,89%) és Szörény (65,95%). Kiemelném, mint az egyik legnagyobb mértékben növekedő várost, Dunakeszit, ahol a népesség 49%-kal nő, így várhatóan 60 ezer környékre emelkedik.

Dunaharaszti, ahol 2011-hez képest 20 ezerről 31,5 ezerre nőhet a lakosság és Gödöt, valamint Pécelt is. Többnyire Budapest és Győr közvetlen agglomerációja tartozik ide.

A következő növekedő zóna a 66-100%, amiben 50 darab települést láthatunk. Az alsó határán Ivánc, Verőce és Szokolya, míg ahol szinte megduplázódik a népesség az Gyömrő, Sopronnémeti vagy Bársonyos. Két nagyobb város van, mint Gyömrő és Szigetszentmiklós, az utóbbi növekedése elérheti a 78%-ot, így lakossága 62 ezer főre nőhet. Többnyire Ausztria határán, Győr környékén és Budapest vonzáskörzetében láthatunk ilyen településeket.

A növekvő népességű térségek között az utolsó csoport a 100+% vagyis azok a települések, ahol megduplázódhat a lakosság. A 69 ilyen település között nagyok a differenciák. A kiugró településeknél nagyon magasak is találhatók, ilyen Ófölds, Szóc vagy Nemeskísfalud. A legnagyobb növekedést produkáló városok Diósd, melynek népessége 9 ezerről 20 ezerre nőhet, utána Halásztelek, ahol 22,5 ezerre növekszik és Veresegyház, ahol a 16 ezres népesség 38 ezerre növekedhet. Ezen települések növekedésének oka leginkább az M0-ás körgyűrűben keresendő, valamint az alacsonyabb ingatlanárakban és élhetőbb környezetben. Kiemelném még Gárdonyt a Velencei-tó partján, ahol 9,6 ezerről 23 ezerre nőhet a lakosság, amit az M7-es autópálya, valamint Budapest és Székesfehérvár közelsége okoz. Legvégül összességében Budapest, Győr és Sopron agglomerációja néz jelentősebb növekedés elé.

3. táblázat:

Magyarország 20 legnagyobb lélekszámú városának népességváltozása

Population change of the 20 largest cities in Hungary

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Sorszám	Megnevezés	2011 (fő)	Megnevezés	2051 (fő)
1.	Budapest	1729040	Budapest	1606763
2.	Debrecen	211320	Debrecen	171163
3.	Szeged	168048	Szeged	151758
4.	Miskolc	167754	Győr	134884
5.	Pécs	156049	Miskolc	121659
6.	Győr	129527	Pécs	118552
7.	Nyíregyháza	119746	Kecskemét	105543
8.	Kecskemét	111411	Nyíregyháza	103548
9.	Székesfehérvár	100570	Érd	83915
10.	Szombathely	78884	Székesfehérvár	80252
11.	Szolnok	72953	Szombathely	77394
12.	Tatabánya	67753	Sopron	73256
13.	Kaposvár	66245	Szigetszentmiklós	62056
14.	Érd	63631	Szolnok	60803

15.	Békéscsaba	62050	Dunakeszi	60463
16.	Veszprém	61721	Tatabánya	56582
17.	Sopron	60548	Veszprém	51187
18.	Zalaegerszeg	59499	Békéscsaba	49884
19.	Eger	56569	Eger	45350
20.	Nagykanizsa	49026	Kaposvár	43688

A fenti (3.) táblázatban látható, hogy a 20 legnagyobb lélekszámú település sorrendje miként változik a vizsgált 40 év tekintetében, így tehát kijelenthetjük, hogy Budapest, Debrecen és Szeged megmaradt a dobogós helyeken, Győr megelőzi Pécsét és Miskolcot is. Nyíregyháza és Kecskemét is helyet cserél. Érd egészen a 9. helyre ugrik fel, mivel népessége akár 20 ezer fővel is nőhet, hasonlóan Sopron is, ami öt helyet javít. Sajnos Zalaegerszeg és Nagykanizsa kikerül az első 20 közül. Helyettük Dunakeszi, és Szigetszentmiklós kerül be.

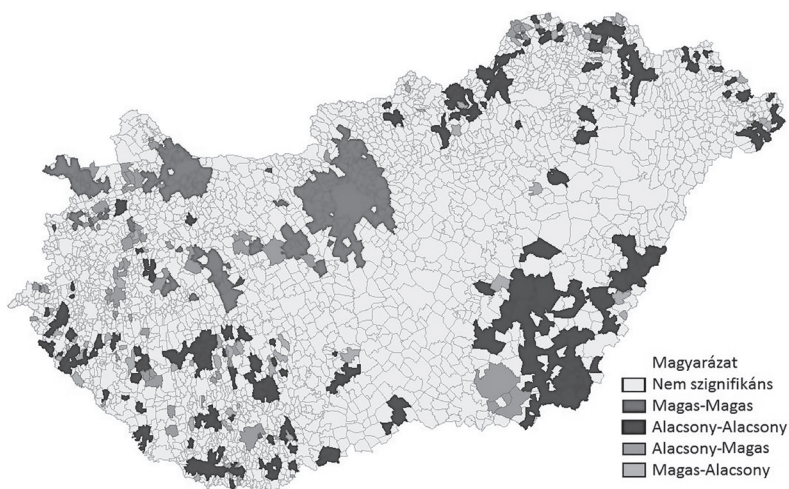
Népességváltozás területi autokorrelációs eloszlása 2051-ben

3. ábra:

Népességváltozás aránya 2011-ről 2051-re 1,5-ös termékenységi ráta szerint területi autokorrelációs elemzése

Spatial autocorrelation analysis of population change rate from 2011 to 2051 according to a fertility rate of 1.5

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

A 3. ábrán láthatjuk, hogy a területi autókorreláció tekintetében hol helyezkednek el a népességváltozás gócpontjai. A magas–magas szomszédsági viszonnal rendelkező csoport legnagyobb kiterjedésű térsége Budapest és szűkebb vonzáskörzete. Északon Nógrád, keleten Isaszeg, délen Bugyi és nyugaton Mány határolja. Egyértelműen látszik, hogy észak és dél irányába fog leginkább bővülni a szomszédos települések lakossága. Van egy másik ilyen zóna a Velencei-tó környékén, Nadap, Sukoró és Gárdony centrummal. A Balaton partján Siófoktól Veszprémig, ahol átlag feletti a népességváltozás értéke, de így is fogyni fog. A másik két klasztert Győr és vonzáskörzete, továbbá a Soprontól Vitnyédig tartó térség jelenti. Láthatunk olyan kiugró értékeket is, ahol az adott település értéke magasabb a környezőknél, ilyen Zsadány, és Újszalonta Békés megyében, valamint az Északi-középhegységben Füzér, Szemere vagy Parád. Az átlag alatti alacsony–alacsony zónát tekintve szintén kirajzolódik a Dél-alföldi klaszter, mint a legnagyobb ilyen településcsoport vagy az északi hegyvidéki térségek, továbbá a Dél-Dunántúlon elszórtan kisebb csoportok. Látható egyfajta határmentiség is, vagyis az alacsony GDP-t előállító szomszédos országokkal közös határvidéken elnéptelenedés mutatkozik, míg az EU-27 átlaga feletti gazdasági potenciállal Ausztria határvidéke a népesség növekedését indukálja.

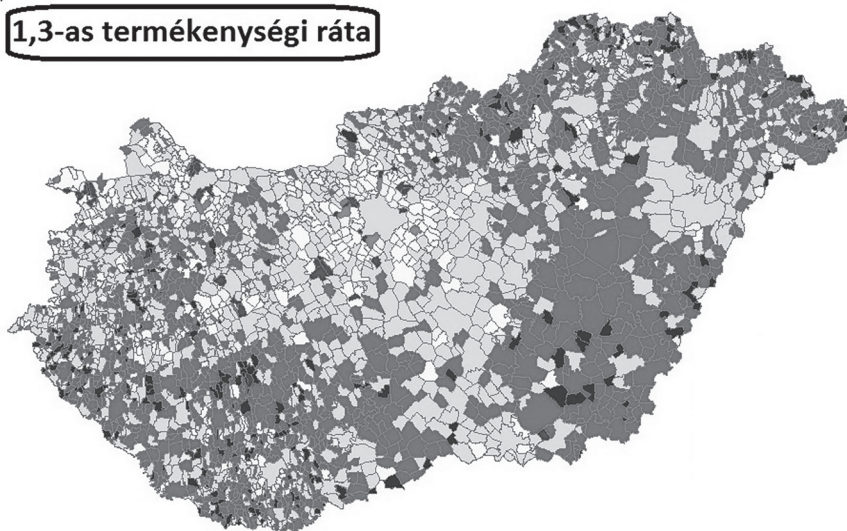
Népességváltozás a termékenységi ráták negatív (1,3) és pozitív (1,7) irányú változása esetén

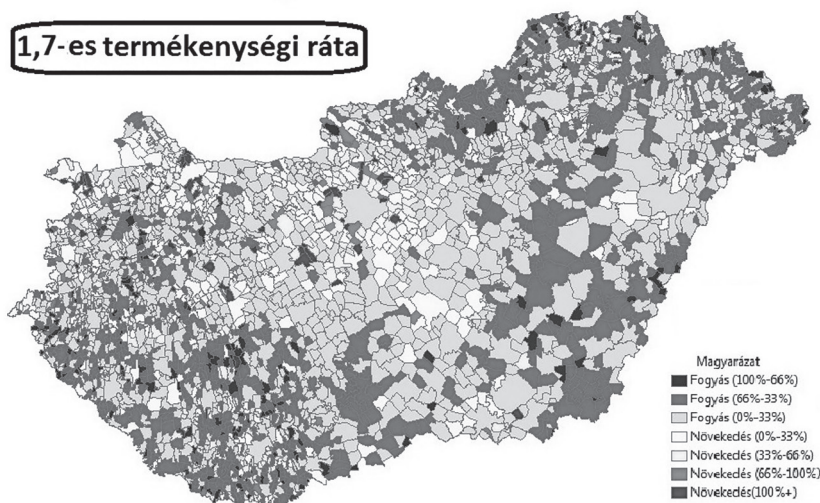
4. ábra:

Népességváltozás aránya 2011-ről 2051-re, 1,3-as és 1,7-es termékenységi ráta szerint

Population change rate from 2011 to 2051, fertility rates of 1.3 and 1.7

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Az 1,5-ös, jelenlegi termékenységi ráta mellett még elvégeztem az 1,3-as negatív és 1,7-es pozitív (4. ábra) szemléltető elemzést. Így egy összehasonlítás tekintetében szeretném megmutatni, hogy miként változhat Magyarország esetében egy negatív vagy éppen pozitív változás a termékenységi ráta esetében, ami az elmúlt 30 év felső és alsó határát szemlélteti. Optimista, kéttizedes emelkedés következtében a magyar népesség 9,2 millió fő körül alakulhat, míg a pesszimista esetben 8,2 millió lehet. A legnagyobb népességvesztésű területeknek a száma 257 pesszimista viszonylatban, míg 185, ha a termékenységi ráta 1,7. Ezek a települések többnyire szétszórtnak helyezkednek el, kivéve Budapest és vonzáskörzetét, ahol egyáltalán nincs ilyen mértékű fogyás. A 33–66%-os fogyatkozó népességű kategóriában 1254 darab van az 1,3-as és 956 van az 1,7-es tekintetében. A térképek alapján láthatjuk, hogy míg szinte a pesszimistánál egész Békés megyétől a Hortobágyig tart, addig ez a terület az optimistánál sokkal cizelláltabb és világosabb képet mutat. Ugyanez megfigyelhető az Északi-középhegység és Dél-Dunántúl esetében is. A legkevésbé fogyó világoskék csoportban az alacsonyabb termékenységi ráta esetében 1101, míg a magasabbnál 1263 település található. A két térkép tekintetében azt láthatjuk, hogy az alacsonyabb rátánál Budapest körül közel sem olyan nagy kiterjedésű, mint a magasabbnál, ahol nemcsak a főváros, hanem Szeged és Debrecen esetében is látható, mint egy növekvő körgyűrű. Ha a növekvő népességű területeket nézzük, akkor azon belül is a 0–33%-ba tartozó településeknél 336 van a pesszimista és 439 az optimista esetben. Ezt jól mutatja a Budapest körüli körgyűrű, ami még a pesszimista esetben is növekszik 2051-re, de az optimistánál jobban látható, hogy északi, nyugati és dél, délkeleti irányban növekszik a gyarapodó népességű elővárosi zóna. Továbbá míg a csekélyebb termékenységi rátánál nincs növekedés Kecskemét agglomerációjában vagy a Balaton, Debrecen, Szeged és az Ausztriával határos települések többségének tekintetében, addig az 1,7-es értéknél már

igen. A 33–66%-os növekedésű területeknél a települések tekintetében 102 az alacsonyabb és 175 a magasabb termékenységi rátával rendelkezők közé esik. Ezek többnyire Budapest és Győr közvetlen agglomerációjában találhatók. A népesség megduplázódásához közeli települések 45–58 arányban oszlanak el az alacsonyabb és a magasabb ráta tekintetében. Esősorban ezek is Budapest és Győr vonzáskörzetében, de elvétve is találhatók. A kiugró értékeknél is a nagyobb szaporodási ráta tekintetében van előny 58–78 arányban, ezek többnyire Észak-Dunántúlon és Budapest környékén vannak.

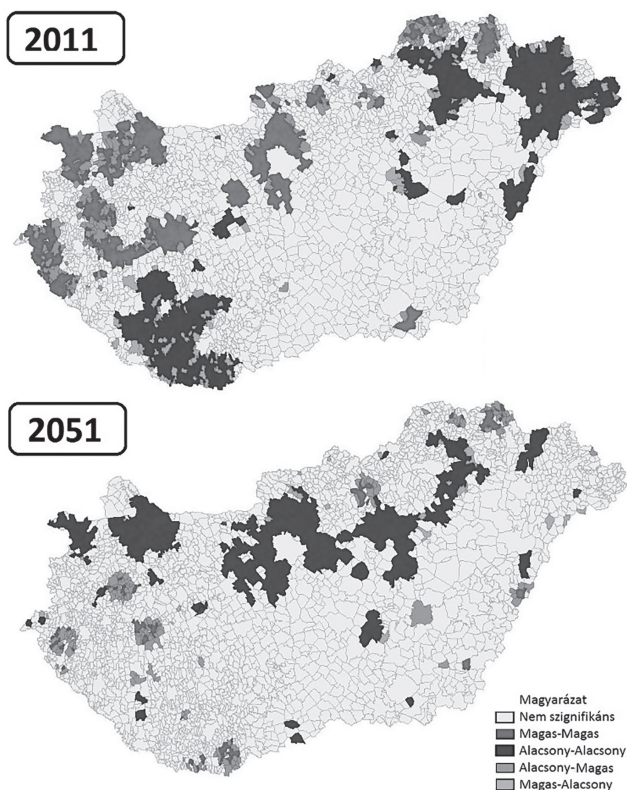
Idősek eltartottsági rátája

5. ábra:

Idősek eltartottsági rátájának területi autokorrelációs elemzése 2011 és 2051 tekintetében

Spatial autocorrelation analysis of old-age dependency rates for 2011 and 2051

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

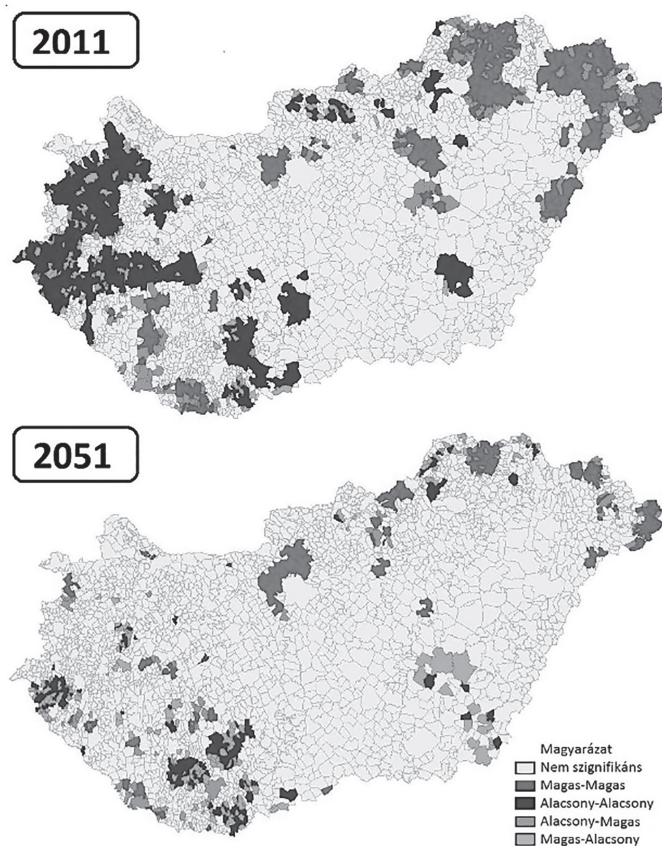
Elsőként az idősök eltartottsági rátájának autókorrelációs eloszlását (5. ábra) hasonlítom össze 2011 és 2051 viszonylatában. Az idősök eltartottsági rátája azt mutatja meg, hogy az aktív korú népesség számához viszonyítva mekkora 64 évnél idősebb nyugdíjas korosztály aránya. Országos összesítésben nézve 2011-ben még 33% körül alakult, addigra az elemzésem alapján 2051-re várhatóan meghaladja a 60%-ot. Érdeemes megnézni a mediánt is, amiből kiderült, hogy míg 2011-ben szinte az átlaggal (32) megegyezett, addig 2051-ben a medián értéke 43 volt, ami azt mutatja, hogy 2051-re több olyan település lesz, ami sokkal kiugróbb értéket mutat, vagyis a területi különbségek nőnek ennek a mutatónak a tekintetében. A 3154 település közül 2011-hez képest mindössze 714 település lesz az, ahol az idősök eltartottsági rátája javulást mutat, vagyis az aktív korúak aránya nő a 64 feletti népességhez képest.

Az idősök eltartottsági aránya területi szempontból 2011-ben láthatóan teljesen más képet mutatott, mint a 2051-es állapotok szerint fog. Az idősök eltartottsága 2011-ben Budapest és agglomerációja, Balaton, Győr és Sopron, Szombathely és az Északi-középhegységnél Füzér környékén és az Aggteleki karsztnál Jósavfőn és Szögligeten a legmagasabb. A legalacsonyabb rátával pedig a Putnoktól Mezőcsátig és Nagycserkesztől Szalaszendig lévő kereszt alakú halmazban, továbbá Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a határ menti Zsurktól dél felé Hajdúsámsonig és Garbolctól Bujig helyezkednek el. A Dél-Dunántúlon pedig Somogybabodtól Beremendig. Ezek jellemzően mezőgazdaságból és nehéziparból élő vidékek, valamint összefüggés mutatkozik a roma lakosság elhelyezkedésével is.

2051-re sok tekintetben változás mutatkozik az idősök eltartottsági arányában, szinte megfordul a 2011-es állapot. Több olyan zóna is van, ahol az eltartottsági arány vélhetően enyhén csökkenni vagy növekedni fog, ilyen például a Soprontól Nemeskérig lévő terület, de még így is alacsony értéket mutat az ország többi területéhez képest. Akár Lipót, Csorna, Böny és Takácsi négyszögben, amik tulajdonképpen Győr agglomerációja. A másik nagy gócpont, ahol szintén alacsonyabb lesz az eltartottak aránya az Budapest agglomerációja, mint Monor, Nagykáta, Vác, Héreg és Makád ötszögben. Nem úgy, mint Budapest, ahol igen magas, 38%-ról 46%-ra növekedhet annak ellenére is, hogy a fiatalok közkedvelt vándorlási célpontja. Egy másik nagyobb ilyen jellegű térség a Jászságban fedezhető fel, ennek az egyik ága egészen felnyúlik a Borsodi-medencéig. Ahol magas az adott település, és a szomszédjainak is az értéke az továbbra is Fony és térsége, valamint Gyöngyössolymos, Villány vagy Badacsonytomaj környezete. A legalacsonyabb értékkel Szóc és Csenyété, a legmagasabbal pedig Parádsasvár és Kispirit rendelkezik. A nagyvárosok és megyeszékhelyek viszonylatában az idősök eltartottsági rátája 2011-ben Budapesten 38% volt, ezt követte Sopron 37%-kal, majd Szombathely, Győr, Békéscsaba és Szolnok. A legalacsonyabb Debrecenben, Veszprémben és Nyíregyházán volt 30–32% közti értékkel. 2051-re teljesen át fog rendeződni a sorrend, de kijelenthetjük, hogy az idősök eltartottsága minden nagyvárosban emelkedő tendenciát mutat. A legmagasabb értékkel már nem Budapest, hanem Szekszárd (56%), majd Zalaegerszeg (56%) és Székesfehérvár (52%) rendelkezhet. Őket követi Veszprém, Kaposvár, Nyíregyháza és Budapest. Ahol viszont az aktív korúakra kevesebb idős jut az Sopron, Szeged és Győr, ahol 40% körül alakulhat. A legnagyobb változás Szekszárd, Zalaegerszeg és Székesfehérvár tekintetében történhet.

*Gyermekek eltartottsági rátája***6. ábra:****Gyermekek eltartottsági rátájának területi autokorrelációs elemzése 2011 és 2051 tekintetében**

Spatial autocorrelation analysis of child dependency rates for 2011 and 2051

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Gyermekek eltartottsági rátája (6. ábra) enyhe mértékben növekedett, vagyis míg 2011-ben 23%-volt, addig 2051-re csak kis mértékben 25,6%-ra növekszik. A termékenységi ráta az előreszámítása során végig 1,5 volt, ami a jelenkor tendenciáját

vetíti előre. Több magas értékkel bíró zóna van az ország keleti részében. Az egyik legnagyobb kiterjedésű rész a Vajdácská, Beregsurány, Magosliget, Csengerújfalu és délen Kemece, majd Nyírlugos által körülhatárolt zóna. A keleti határ mentén még kiemelném Álmosd és Nagykereki térségét, ahol szintén magas az eltartott gyermekek aránya. A Borsodi-medence térsége is ezek közé tartozik, mivel itt is láthatunk egy nagyobb zónát. Északon Zsujta és Pamlény, majd dél felé haladva Csobádon, Megyaszón és Alsózsoltán át Tiszaújvárosig és Tiszadadáig. A Jászságban pedig Átány, Heves és Kisköre területén láthatjuk. Budapest agglomerációjában is gyakori a magasabb érték, az is főleg a budai oldalon. Északon Csobánkától Szomorig, illetve Etyek irányába, ami 28% körüli értékkel rendelkezik. Az alacsony–alacsony szomszédsági kategóriában az ország keleti részén Békés megyében láthatjuk a legnagyobb halmazt, ami Szarvastól Csabacsúdon és Nagyszénáson át Csorvásig tart, itt 19% környékén alakul a gyermekek eltartottsági aránya. Egyértelműen láthatjuk, hogy 2011-ben a Dunántúl nyugati része volt az, ahol a gyermekek aránya alacsonyabb volt. Az L alakú zóna északon Jánossomorjával kezdődik, majd Bogyoszló, Sárvár, Jánosháza, és Vasváron át egészen Kerkaszentkirályig, ahol keleti irányba fordulva egészen a Balaton közepéig, vagyis Torvaj térségéig tart. A Balatontól északra van még Ajka, Bakonyjákó és Nagygyimót által képviselt csillag alakú halmaz. A magas–alacsony és alacsony–magas értékek elszórtan helyezkednek, de talán kiemelném Békés megyében Gádorost, ahol 23% feletti az érték annak ellenére, hogy a környékén mindenhol alacsonyabb. A legmagasabb értékkel Csenyété, Tornanádaska, Csapi közel 80%–110% közötti értékekkel. A legalacsonyabbakkal Tornabarakony, Teresztenye és Zalaköveskút áll, ahol valószínű hamar a kihálás szélére jutnak.

2051-re már változik a helyzet, ha a születési rátát sikerül az 1,5-ös szinten tartani, akkor kiegyensúlyozottabb lehet a társadalom eloszlása. Átrendeződés mutatkozik a 2011-es évhez képest, de nagyjából megmaradtak a hasonló zónák. Az országos gyermek eltartottsági ráta medián értéke növekedett 21-ről 26-ra. Ennek az oka az is, hogy a rendszerváltás után a termékenység ráta értéke hosszú évekig mélyrepülésben volt. 1997-től 2013-ig szinte 1,3 körül alakult, ami elég alacsonynak számít, így nagyban meghatározza a 2051-ig tartó időszakban a gyermekek eltartottsági rátáját. A Borsodi-medencében lévő zóna területileg jelentős csökkenést mutat Kány, Szemere, Kupak és Encs négyszögben, valamint a Jászság térsége is már csak Jászárokszállás és Adács környékére fog kiterjedni. Az Ózd környéki zóna viszont növekedett, keleti irányban Hangonytól Istenmezejéig. Budapest nyugati agglomerációja viszont további emelkedéssel számol, mind északi és déli irányban is. 2011-hez viszonyítva északon már Vác és Szentendrén át egészen Érdig tart. Jelenleg a fiatalok körében Érd az egyik legkedveltebb vándorlási célpont Budapest környékén, mivel az ingatlan- és albérléti díjak a legolcsóbbak közé tartoznak a budai oldal viszonylatában. Itt a gyermekek aránya várhatóan 27%-ra nő az aktív korúak létszámához képest. A magas–alacsony, vagyis a szomszédsági viszonyok alapján a vizsgált térség értéke magasabb a szomszédjainál halmaz tekintetében egy déli irányú tengelyt láthatunk Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyénél. Itt foglal helyet Mezőtúr, Gyomaendrőd, majd Telekgerendás, Csanádapáca, Medgyesegyháza, és Mezőkovácsházán át Battonyáig. Kétféleképpen növelhető a mutató, a gyermekek száma nő vagy az aktív korúaké csökkent. Ebben a tekintetben az utóbbi történt A nagyvárosokat nézve 2011-ben és 2051-ben nem volt és nem lesz nagy eltérés. Budapest volt a legalacsonyabb 2011-ben 17,64% majd Zalaegerszeg 17,93% és Szeged 18,38%-kal a harmadik. A legnagyobb érték Kecskeméten 21,93%, Nyíregyházán 20,94%, és Tatabányán 20,81%

volt mérhető. 2051-re kicsit átrendeződik a helyzet, mivel a legkevesebb aktív korúra eső gyermekek aránya Pécsen és Debrecenen 23,77%, továbbá Szegeden 23,95% körül fog alakulni. A vezető pozícióban is váltás történik, mert Tatabánya 26,74% után jön majd Kecskemét 26,67% és a képzeletbeli dobogó harmadik fokán Szombathely 26,4%. Érdemes fenntartásokkal kezelni, mivel ez akkor valósul meg ha 1,5 körül fog alakulni tartósan a termékenységi ráta és a helyi tényezők is nagyban befolyásolhatják további alakulását.

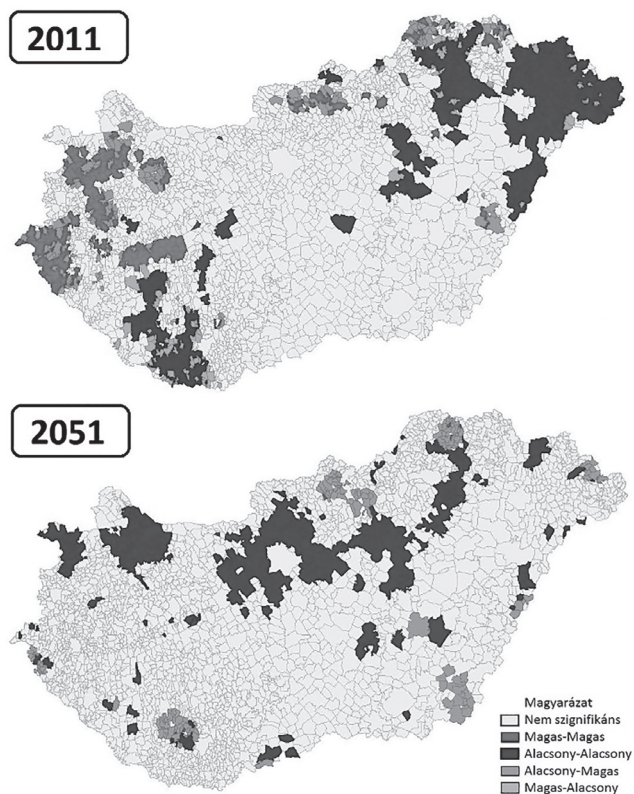
Öregedési index

7. ábra:

Öregedési index területi autokorrelációs elemzése 2011 és 2051 tekintetében

Spatial autocorrelation analysis of ageing index for 2011 and 2051

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Az öregedési index (7. ábra) változásából láthatjuk, hogy 2011-ben egyértelműen a dunántúli rész volt az előregedetebb, de azért az Északi-Középhegységben is voltak elszórtan hasonló területek. A Zempléni-hegységben Háromhuta, Komlós, Regéc és Mogyoróskán, Bózsza, Kishuta és velük szomszédos területeken 250% feletti értékek vannak, amik nagyon magasnak számítanak. Aggtelektől nem messze van a másik nagyobb településhalmaz melyet Trizs, Szuhafő, Imola, Egerszög, Kánó és Zubogy alkotnak. Itt kicsit alacsonyabb, 160% és 220% között oszlik el az arány. Nógrád megyében van még egy ilyen nagyobb rész a Dunától északkeletre fekvő területeken, melyet keletről haladva Bánk, Romhány, Alsópetény, Kétdobony és Kiseccet, majd Cserhátsurány, Herencsény, Nógrádsipek, Bokor, Kutasó, Cserhátszentiván, Alsótold és Pásztó alkotnak. Pásztó a legalacsonyabb 160% körülivel, míg Alsótold 440% feletti értékű. Ezekről a hegyvidéki területekről elmondhatjuk, hogy kedvezőtlen a foglalkoztatási viszonyuk, a regisztrált vállalkozások száma is alacsony, ezért a fiatal lakosság igényeit egyáltalán nem elégítik ki. A Dunántúl északi részétől haladva délre elsőként a nyugati határ mellett említeném Pereszteg és Babóttól dél felé tartó Y alakú zónát, ami Sárváron át egészen Türréig tart. A Szlovéniával határos részek is szintén, ebben a magas-magas szomszéd-sági viszonytal rendelkező csoportban vannak, melynek három csücske Szentgotthárd, Vasvár és Kerkaszentkirály. A Balaton térsége is az előregedetett közé tartozik, mivel munkahely is kevés van, továbbá az idősebb korosztály kedvenc nyaraló és vándorlási célpontja, ahol előszeretettel töltik nyugdíjas éveiket. Tehát az északi parton Zamárditól Vonyarcvashegyig, illetve a déli parton Balatonendrétől Balatonberényig. Szinte minden Balaton-parti település 200% és 300% közti öregedési indexel rendelkezik. Az alacsony-alacsony értékű területek legnagyobb kiterjedésű része Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében van, melyeknél 80 és 170 közötti az öregedési index alakulása. A másik zóna a Borsodi-medencében van, mintha egy 4 ágú csillag lenne, melynek csücskei Tornyosnémeti, Tiszalök, Tiszacsege és Sajókaza.

2051-ig tovább növekszik az előregedetett aránya, ha tartani sikerül a 1,5 körüli termékenységi rátát. A települések medián értéke alapján is láthatjuk, hogy tovább nő mivel 2011-ben 148% volt, addig 2051-re 164%-ra is emelkedhet. A térképen leginkább azokat a zónákat láthatjuk, ahol a legkevésbé lesz előregedetett a lakosság. Az első ilyen alacsony-alacsony értékű zóna Pácin, Tiszatelek és Cigánd körül látható, ahol az utóbbi településnél is csak 100% körül alakul, de ez is növekedett a 2011-es 80% körüli értékhez képest. A következő Edelény és Encstől déli irányban Tiszabábolnáig és Tiszadorogmáig tart, majd a Jászság egyes területei. A fiatal népesség jelenkori migrációs tendenciája alapján is a legnagyobb zóna Budapest agglomerációját vetíti ki. Északon Nógrád és Romhányig, keleten Jászfényszaru és Nagykáta, nyugaton Székesfehérvárig és dél felé pedig a Duna keleti oldalán Monorig, míg a nyugatin Kiskunlacházáig. Északon is láthatunk két térséget, az egyik Győr és agglomerációja, Lipót, Bőny, Ravasz, Takácsi és Rábatamási határtelepülésekkel, a másik Sopron, Sarród és Csepreggel bezárólag délen. Vannak olyan kisebb csoportok, ahol a maga értéke alacsony a vizsgált településnek, de a környezetének magas. Ilyen halmaz Békés megyében is látható, mint például a Kétsopronytól Battonyáig húzódó zóna, amiknek szinte 200% körül az értéke, de mivel szomszédjaiknak még ennél is magasabb ezért alacsonynak mutatkoznak. A legnagyobb öregedési indexel 2011-ben Magyarföld, Bakonyág és Bakonyföld, míg a legalacsonyabb Csenyété (2,85%), Tornanádaska és Gilvánfa rendelkezett.

2051-re már változott, mivel Szóc (0,34%), Csenyété (1,19%) és Patalom (2,02%) lesz várhatóan a legfiatalabb települések között. A legöregebb viszont, amik a megszűnés szélén állnak és demográfiailag életképesnek egyáltalán nem mondhatók,

mint Gálosfa, Abaújlak vagy Kisbárcány. A nagyvárosokat nézve Budapest volt előregedve a legjobban 2011-ben (219%), majd Szombathely (190%) és Győr (182%). A legfiatalabb Nyíregyháza (150%), majd Kecskemét (153%) és Tatabánya (157%). Jelentős átrendeződés figyelhető meg 2051-re, amit a fiatal lakosság vándorlása és a Ratkó-korszak demográfiai hullámának lecsengése fog okozni. Így tehát a legfiatalabb nagyvárosaink Tatabánya (155%), Győr (156%) és Szombathely (162%) lesz. Az öregedési index a legmagasabb Zalaegerszeg (213%), Szekszárd (217%) és Salgótarján (218%) viszonylatában várható.

(Következtetések) Az elemzés elvégzésével nyilvánvalóvá vált számomra, hogy Magyarország súlyos demográfiai problémával néz szembe az elkövetkező évtizedekben, ha a jelenlegi folyamatok nem változnak. Nemcsak a lakosság száma fog jelentősen változni, hanem annak összetétele is. 2011-ben az idősök eltartottsági rátája 30% körül alakult, ami 2051-re 60% körülire emelkedik. Míg 2011-ben jellemzően Budapest környéke, a Dunántúl északi része és az Észak-Magyarország régió kisebb településhalmazainál volt a legmagasabb az érték, addigra 2051-re fordulhat a kocka, és szinte itt lesz a legalacsonyabb az idősök eltartottsági rátája. Ha a gyermekek eltartottsági rátáját nézzük 23% volt 2011-ben, kis mértékben növekedett 2051-re, vagyis 25% lett. A magas értékkel bíró területek a Jászság, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye környéke és a Borsodi-medence. Ha sikerül 1,5-ön tartani a termékenységi rátát, ebből a szempontból mérséklődhetnek a területi különbségek. Az öregedési index tekintetében is országosan növekedés mutatkozik, melynek területi eloszlása nagyban változik. 2051-re a legkevesbé a Jászság, Budapest agglomerációja, Győr és Sopron térsége lesz előregedve. A népességszökkenés közel a települések 80%-át érinti, továbbá 40%-a súlyos népességvesztést fog elszenvedni, ami az elnéptelenedés irányába vezet. Az ország népessége a 2011-es 9,9 millióhoz képest 1,5-ös szaporodási rátával 8,7 millióra esik vissza, a termékenységi ráta kéttizedes esése következtében 8,2 millió, míg kéttizedes pozitív növekedés esetén 9,2 millió körül fog alakulni. Sajnos elmondható, hogy elsősorban a vidéki települések azok, akik elveszítik lakosságuk legnagyobb számát, ezek leginkább a Dél-alföldi, Dél-dunántúli és Észak-magyarországi régió településeit sújtják, azon belül is Békés megye fogja elveszíteni lakossága legnagyobb részét. Három kiemelt növekedő népességű térség van, ezek Sopron, Győr és Budapest térsége. A határmentiség szerepe is jól kirajzolódik, hogy a fejlett Ausztriához közel álló településeknek pozitív népességváltozást lehet prognosztizálni, míg más határvidéke esetén ez negatív irányú. Az ország lakosságának több mint a harmada lakhat a Budapesti agglomerációban, ami hatalmas környezeti és infrastrukturális nyomást helyez a fővárosra, mindazonáltal, hogy a vonzáskörzetét jelentő városok és települések száma egyre nő. Sajnos Budapest ellenpólusainak is további népességvesztéssel kell számolni, melyek közül Debrecen, Pécs és Miskolc érint a legnagyobb mértékben, az ország vízfűrése tovább fokozódik. A társadalmi területi egyenlőtlenségek komoly kihívás elé állítják a fejlesztési politikákat, elsősorban a jövedelmek eloszlásának területi kiegyenlítődése és a gazdaságfejlesztés vidéki kedvezményezettjeinek előtérbe helyezése jelentheti a megoldást erre az igen komplex problémára. A hipotéziseim többnyire igazolást nyertek, de van olyan is, amit el kellett vetnem. Az első feltételezésem, miszerint Magyarország népessége jelentősen csökkenni fog 2051-ig, beigazolódott, valamint az is, hogy a falvak és aprófalvak tekintetében várható a legnagyobb mértékű fogyás. Továbbá még, hogy a kelet–nyugati megosztottság a jövőben is vélhetően élni fog, de ezt pontosítanám, mivel az ország nem minden nyugati területére igaz, mert a Dél-Dunántúl régió települései hasonló társadalmi

problémával néznek szembe, mint az ország keleti felében. De az Észak-Dunántúlon is nagyban függ a települések sorsa a vonzáskörzetektől való távolságtól. A második hipotézisem félig elvetem, mert az igaz, hogy a vidéki tereket jobban sújtja a népesség-fogyás, de a nagyvárosaink is jelentős mértékben csökkenhetnek – kivéve Győr –, ami igaz a fővárosra is.

IRODALOMJEGYZÉK

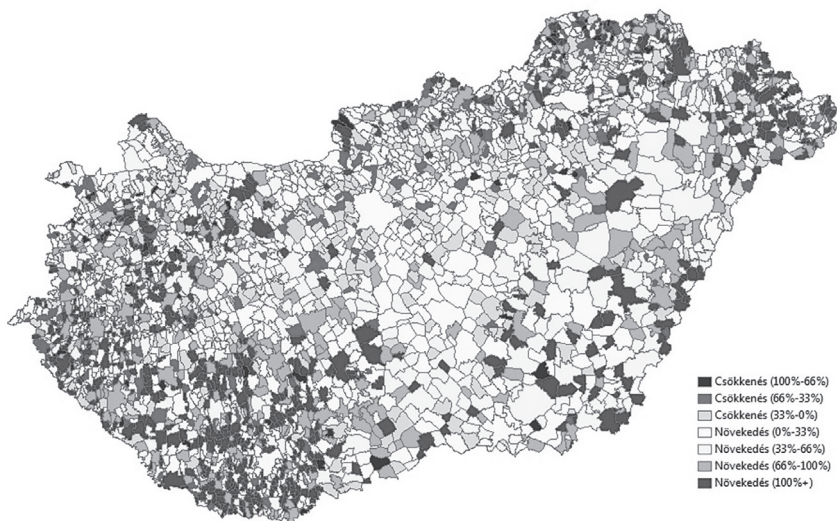
- Agonács I. (2010): A kínai egykepolitika: http://www.publikon.hu/application/essay/581_1.pdf
- Ayuso, M. – Bravo, J. M. – Holzmann, R. (2015): Population Projections Revisited: Moving beyond convenient assumptions on fertility, mortality and migration, Working Paper: N° 10/2015 Madrid, March 2015.
- Anselin, L. (1995): Local indicators of spatial association-LISA. – *Geographical Analysis* 27. 2. pp. 93–115.
- Anselin, L. (2020) Local Spatial Autocorrelation (1) LISA and Local Moran Luc Anselin10/12/2020 (updated): https://geodacenter.github.io/workbook/6a_local_auto/lab6a.html
- Bálint Lajos – Obádovics Csilla (2018): Belföldi vándorlás. In Monostori J. – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.) (2018): Demográfiai portré 2018 – Jelentés a magyar népesség helyzetéről. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 217–236.
- Csiki, T. – Tálás, P. – Varga, G. (2014): Kelet-közép-európai perspektívák 2030-ig. *Nemzet és Biztonság*, 2014/2. szám 36–44.
- Csike, A. – Németh, N. (2007b): Az életminőség területi differenciái Magyarországon: a kistérségi szintűn HDI becslési lehetőségei. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – BCE Emberi erőforrások tanszék, Budapesti Munkagazdaságtani füzetek, 2007/3, Budapest.
- Egri, Z. (2014): Bevezetés az egészségi állapot általános és területi vizsgálataiba. Oktatási segédlet, 2014.09.20., Szent István Egyetem Gazdasági, Agrár- és Egészségtudományi Kar, Tessedik Campus.
- Egri Z. – Kőszegi I. R. (2016): Az egészségi állapot szerepe hazánk területi gazdasági fejlődésében. *Területi Statisztika*, 2016, 56 (5): 520–548; DOI: 10.15196/TS560502
- European Parliamentary Research Service (2019): Demographic outlook for the European Union 2019, Lead author: David Eatock, Members' Research Service, PE 637.955 – May 2019.
- Eurostat (2020): Népességszerkezet és a népesség előregedése, Population structure and ageing/hu Statistics Explained, 2020. augusztusban kivonatolt adatok.
- Földházi, E. (2014): Magyarország népességének várható alakulása 2060-ig – különös tekintettel a nemzetközi vándorlásra. *Demográfia*, 57. évf. (2014) 4. szám.
- Hablicsek, L. – Tóth, P. P. – Veres, V. (2005): A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Hautzinger, Z. – Hegedűs, J. – Klenner, Z. (2014): A migráció elmélete. Nemzeti Közszerológiai Egyetem Rendészettudományi Kar Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal (2017): A belföldi vándorlás aktuális trendjei, 2012–2017.
- Kapitány, B. – Spéder, Zs. (2015): Gyermekvállalás. In: Monostori J., Öri P., Spéder Zs. (szerk.): Demográfiai portré 2015. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 41–56.
- Lennert, J. (2019): A magyar vidék demográfiai jövőképe 2051-ig, különös tekintettel a klímaváltozás szerepére a belső vándormozgalom alakításában. *Területi Statisztika*, 2019, 59 (5): 498–525; DOI: 10.15196/TS590503A
- L. Rédei, M. (2006): Demográfiai ismeretek. Budapest.
- Monostori, J. – Gresits (2018): Ageing, Demographic Portrait of Hungary Chapter 7., 2018.
- Naydenov, K. (2018): International migration in Europe in the 21st century, International Scientific Conference GEOBALCANICA 2018, DOI: 10.18509/GBP.2018.22
- Nimwegen, N. – Erf, R. (2010): Europe at the Crossroads: Demographic Challenges and International Migration, *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 36, No. 9, november 2010, pp. 1359–1379.
- Obádovics, Cs. (2012): A népesség területi szintű vizsgálata az előreszámítások és a tényadatok alapján Magyarországon. *Területi Statisztika*, 15. (52.) évf. 2. szám (2012. március).
- Obádovics, Cs. (2018): A népesség szerkezete és jövője. In Monostori J. – Öri P. – Spéder Zs. (szerk.) (2018): Demográfiai portré 2018 – Jelentés a magyar népesség helyzetéről. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 271–294.
- Pintér, T. (2019): A természetes termékenységi ráta gazdasági meghatározói, különös tekintettel az európai uniós és magyar viszonyokra. *Polgári Szemle*, 15. évf. 1–3.

- Rajya Sabha (2019): The population regulation bill, 2019 as introduced in the Rajya Sabha on the 12th July, 2019.
- Smith, S. K. – Tayman, J. – Swanson, J. A. (2013): A practitioner's guide to state and local population projections. Springer, Dordrecht, Heidelberg, New York, London (The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis; 37.)
- Tagai, G. (2015): Járási népesség-előreszámítás 2051-ig. In Czirfusz M., Hoyk E., Suvák A. (szerk.): Klímaváltozás – társadalom – gazdaság: Hosszú távú területi folyamatok és trendek Magyarországon. (2015) pp. 141–166.
- Tóth, G. (2003): Területi autokorrelációs vizsgálat a Local Moran I módszerével. Tér és Társadalom, 17. évf. 2003/4. 39–49. p.
- Tóth, G. – Kincses, Á. (2011): Mai magyarországi bevándorlás térbeli autokorreláltsága Földrajzi Közlemények 2011. 135. 1. pp. 83–91.
- United Nations (2019): World Population Prospects 2019, Department of Economic and Social Affairs, ST/ESA/SER.A/423, New York, 2019.
- Wilson, T. (2016): Evaluation of Alternative Cohort-Component Models for Local Area Population Forecasts, Popul Res Policy Rev (2016) 35:241–261. DOI 10.1007/s11113-015-9380-y

MELLÉKLETEK

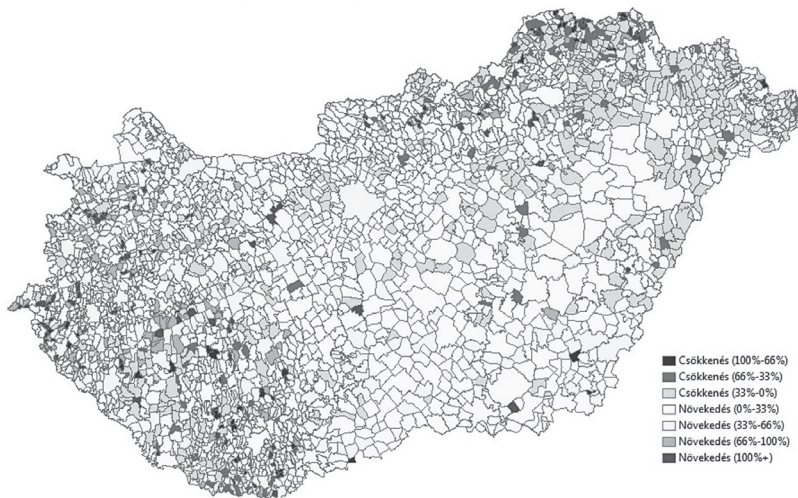
1. melléklet:

Idősek eltartottsági rátájának területi eloszlása 2051-ben
 Spatial distribution of the dependency rate of the elderly in 2051
(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

2. melléklet:**Gyermekek eltartottsági rátájának területi eloszlása 2051-ben**

Spatial distribution of child dependency rate in 2051

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)**3. melléklet:****Öregedési index területi eloszlása 2051-ben**

Spatial distribution of old age index in 2051

(Forrás: Saját szerkesztés, 2021)

Emlékezet és felejtés jelentősége a magyar és román falukutatások tükrében

Amikor Alain Resnais¹ 1956-os rövidfilmjének narrátora úgy fogalmaz, amit látunk, az „lassú harc a halál ellen” („lente bataille contre la mort”), talán meglepőnek tűnhet, hogy a jelenetsor színhelye nem csatatér, nem is kórház vagy valamilyen szakrális intézmény, hanem a párizsi Nemzeti Könyvtár. „A világ összes emléke” („Toute la mémoire du monde”) címet viselő alkotás nyomasztó képsoraival az írott és tárgyi emlékek már-már kezelhetetlenné váló mennyiségére hívja fel a figyelmet.² A „halál” ebben a kontextusban egyértelműen a felejtést jelenti, s ugyanezt a metaforát használja Pierre Nora is néhány évtizeddel később, amikor kollégáival megalkotja a magyar szakirodalomban emlékezhelyként meghonosodott *lieu de mémoire* fogalmát. Tanulmányom kiindulópontja az a gondolat volt, hogy a felejtés bizonyos esetekben nemcsak szimbolikus, de valóságos kapcsolatban állhat a halállal. A húszas–harmincas évek közép-európai falukutató mozgalmainak képviselői a nemzeti emlékezetet egy elmúlástól, eltűnéstől veszélyeztetett – vagy annak vélt – társadalmi csoporttal kezdik azonosítani, s tevékenységük bizonyos perspektívából szemlélve ezen, az emberi élet végességével összefüggő emlékezet megragadására tett kísérletként is értelmezhető.

Pierre Nora definíciója szerint az emlékezhelyet az idő megállításának vágya hozza létre. Az olyan tényleges hely válhat emlékezhellyé, melynek fizikai vetülete funkcionális és szimbolikus jelentéssel társul, s amely valamifajta hidat képez jelen és múlt között.³ Amikor a falu a kutatók, vállalkozókedvű fiatalok és írók érdeklődésének célkeresztjébe kerül Közép-Európa több országában is a két világháború között, kétségtelenül megfelel ennek a leírásnak: fizikailag érzékelhető körvonalakkal bíró település, melyhez funkcionálisan egyéni munkarendben végzett mezőgazdasági termelés kapcsolódik. A falu emellett – s témánk szempontjából ez a legfontosabb – szimbolikus jelentéssel kezdik felruházni, mely szerint mentalitás, szokások, hiedelmek mentén sajátos, a várostól eltérő világot alkot: olyan értékek hordozója, melyek máshol – már vagy egyáltalán – nem lelhetőek fel. Ha a parasztság mint emlékezetközösség, a falu mint emlékezhely is értelmezhető, akkor ezt a húszas–harmincas években induló falukutató- és népi mozgalom tagjai ismerik fel abban az esetben is, ha ez a kifejezett fogalom nem állt rendelkezésükre, illetőleg kutatásaikat és munkáikat nem csak vagy nem elsősorban ez a felismerés motiválta.

(*Kapcsolódási pontok a magyar és román falukutatásban*) Közismert, hogy a múlt század húszas–harmincas éveiben elsősorban csökkenő lélekszáma, sok esetben nyomorúságos anyagi helyzete és szociális ellátásának hiánya irányítja a figyelmet a mezőgazdasági népességre Magyarországon. A falukutatók, s különösen a szociográfiákat szerző népi írók célja az esetek túlnyomó többségében nem pusztán a tényfeltárás és a társadalom informálása, hanem a politikai intézkedések sürgetése is. A szociális, gazdasági és demográfiai szempontok mellett a falu mint sajátos kulturális közeg is a vizsgálódások tárgyává válik. A falusi-paraszi kultúra felé való fordulás ugyanakkor tudatos gesztus: ezt egyrészt az évszázadok óta lényegében változatlan, zárt nemzetfogalom kritikája, másrészt az idegen hatásokat befogadó, egyre inkább „nemzetietlennek” értékelt közép-kelet-európai kultúrájából való kiábrándulás eredményezi. Ezen gondolatok Ady és

Szabó Dezső „tolmácsolásában” terjednek el leginkább, de megfogalmazódnak olyan, a falukutatókhoz kapcsolódó tudományterületek szakértői által is, mint a néprajztudós Györffy György vagy a népdalgyűjtő Kodály Zoltán. Szabó Dezső az, aki a parasztságot egyszerűen a magyarsággal azonosítja – „Alaptételünk tehát: a magyar paraszt = a magyarság, a magyar faj”⁴ –, s a jellegzetes szuggesztív stílusában közvetlenül biztat is a falu megismerésére már 1923-ban: „Menjetek szét a magyar falvakba. Járjatok szét a magyar paraszt között. Éljétek mindennapját, beszéljétek beszédét, figyeljétek meg élete minden rezdülését.”⁵ Györffy érvelése szerint a magyarság jövőbeni sorsa azért függ a néphagyománytól, mert a parasztság az, ami az évszázadok során megőrizte a magyar kultúrát,⁶ míg Kodály „a földműves nép” dalaiban az „egész magyarság” érzés- és gondolatvilágát fedezi fel, s ez egy olyan nemzetfogalmat feltételez, „ahol egy érzésben találkozhatik az egyszerű pásztor a nemzet bármely nagyjával, ahol mind a kettő csak ember és annyit ér, amennyire ember”.⁷ Üzeneteik elsősorban a fiatal generáció körében találnak értő fülekre, s őket cselekvésre az a felismerés sarkallja, hogy az industrializmus tömegkultúrája egyre erőteljesebb hatást gyakorol a népi kultúrára. Ezt legtöbb esetben egyfajta fenyegetettségként élik meg, mivel a paraszti kultúra értékei nem kerülnek, nem kerülhetnek be a nemzeti emlékezetbe, ha az azokat őrző, csökkenő lélekszámú népesség előtt sem nyitott a nemzet fogalma. Munkáikban egyszerűen jelenik meg tehát a társadalmi haladás és demokratizálódás – vagyis a parasztság polgárosodásának és politikai képviselésének – igénye, s a fennálló állapotok, az akkor még tapasztalható falusi világ eltűnésétől való félelem. A magyarországi falukutató- és népi mozgalom tehát egy sajátos, ugyanakkor múló pillanatot ragad meg, melyben a falu és lakossága a múlt és jövő között áll.

Ezen a ponton érdemes perspektívát váltanunk, ha a falukutatókat a társadalmi emlékezet szempontjából kívánjuk részletesebben megvizsgálni, hiszen a falunak és a parasztságnak a múlt átörökítésében betöltött szerepét nem csak Magyarországon ismerik fel. Különösen, hiszen, míg Magyarországon a falukutató- és népi mozgalom a harmincas években bontakozik ki, addig Romániában már az azt megelőző évtizedben komoly elméleti és gyakorlati munkába kezdenek Dimitrie Gusti, a bukaresti egyetem szociológiai professzorának vezetésével.⁸ Bár témánknak terjedelmi okokból nem lehet része a falukutatók módszertani áttekintése, fontos néhány mondatot Gusti *monografikus szociológiájának* nevezett elméletének szentelnünk, mivel így válik érthetővé, hogyan tölthetett be a professzor a tudományon keresztül – a revízió által folyamatosan megkérdőjelezett – határokon is átívelni képes összekötő szerepet.⁹ Nem egyszerűen leírónak, hanem magyarázóknak szánt módszere lényege, hogy csak a közvetlen megfigyelés – ő maga az elefántcsont-torony metaforát használja a terepmunka fontosságának igazolására – alkalmas az élő társadalmi valóság megragadására, s ezt különféle szaktudományok együttműködésével véli feldolgozhatónak. Gusti és kollégái az elsők között szerveznek interdiszciplináris kutatócsoportokat: jog- és földrajztudomány, antropológia, demográfia, történettudomány, pszichológia, csoportlélektan és folklór a szociológiai megértés szempontjai szerint működik együtt a közös munkában.¹⁰

Németh László, Keresztury Dezső, Boldizsár Iván és Szabó Zoltán 1935 nyarán Gusti professzor és munkatársai meghívására látogat Romániába. Ottlétükről Németh László ismert, s a korban több oldalról is kritikával illetett, „Magyarok Romániában” című útirajzában számolt be, melyben a „fiatal Románia legnagyobb erőfeszítésének” nevezi Gusti szociológiai munkásságát.¹¹ Erre a birtokos jelzőre azért érdemes felhívni a figyelmet, mert a romániai falukutatók ebben az időszakban, szemben a magyarországiakal, nem válik valamifajta „ellenzéki” tevékenységgé –, illetőleg nem kell kényszerűségből azzá válnia.

Németh László visszaemlékezése szerint az uralkodó a Királyi Alapítványon keresztül – melynek székházában Gusti fogadja magyarországi látogatóit – magánpénztárából egymillió lejjel támogatja Gusti iskolájának tevékenységét.¹² A romániai falukutatás így, bár kimondott célja, hogy tudományos eredményeivel elősegítse a szociális törvénykezést, jóval apolitikusabb, mint a Magyarországon megjelenő szociológiai és szociográfiai munkák, s nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy Romániában – nagyrészt az elmenekült és a kisebbségbe került magyarság kárára – a magyarországihoz képest szélesebb körű földreformot hajtanak végre az első világháborút követően.¹³ A magyar falukutatók, népi írók a birtokstruktúra megváltoztatásának igényével tulajdonképp automatikusan szembekerültek a nagybirtokos érdekeket képviselő kormányzattal. Szemléletes példája ennek, ahogyan a kormányzati támogatással megvalósuló Táj- és Népkutató Központ „A földbirtok helyzete Magyarországon” című, az 500 hold feletti nagybirtokok kisajátításának „ötletét” térképen is bemutató kiállítását rövid időn belül bezáratják. Eközben Romániában a harmincas évek végén – természetesen Gusti befolyására – a Társadalmi Szolgálat intézményén keresztül a falumunka kötelezővé is válik a román felsőoktatás minden végzős hallgatója számára.¹⁴ Bár a professzor és iskolája nemcsak a magyar, de más, Nyugatról érkező ösztöndíjasokat és kutatókat is vendégül lát ekkoriban, a magyarsággal kapcsolatos – s érteve ezen a romániai kisebbségi csoportjaikat is – gesztusait érdemes annak fényében értékelnünk, hogy ezek a gesztusok a magyar kormányzati köröktől és a társadalom széles rétegétől folyamatosan hangoztatott revízió időszakában történnek. Gusti támogatása nyomán valósulhat meg az iskolájához korábban csatlakozó Lükő Gábor moldvai csángók körében végzett kutatása¹⁵ és közbenjárására engedélyezi a román Belügyminisztérium a kolozsvári református teológiai kar kalotaszegi falukutatását 1936-ban.¹⁶

A professzor szerepe fontos ezen gesztusain túl abban is, hogy módszerével a valóság minél átfogóbb megismerésére és a gyűjtött adatok által minél pontosabb megragadására biztat. Tanítványa, Henri H. Stahl fogalmazza meg, hogy a falusi világ eltűnésének előjele nem pusztán a társadalom városlakó részének a faluval szembeni tudatlansága, de „a falu eszményítése” és „a parasztság lírai témává válása” is, mely Stahl értelmezésében ugyancsak a valóságtól való elszakadás.¹⁷ A szintén Gusti tanítványának tekinthető Venczel József a példa arra, hogy előbb Szabó Dezső kétségtelenül romantikus paraszttábrázolásától ihletve – Venczel első, falukutatás propagáló munkája még a „Segítség!” című regényből indul ki –, majd Gusti monografikus szociológiai módszerét felhasználva fordul maga, s fordít más fiatalokat is a falu felé. Román és magyar falukutatás tehát hasonló motivációk mentén, több ponton eltérő körülmények és lehetőségek között zajlik a korszakban. Mind a román, mind a magyar szociológusok, szociográfusok elévülhetetlen érdeme, hogy a nemzetfogalom kitágításának vagy újraalkotásának igényével, illetőleg a szociális törvénykezés kiszélesítéséhez való hozzájárulás vágyával a közvélemény figyelmét a falu és az ott élő mezőgazdasági népesség helyzetére igyekeztek irányítani. A továbbiakban azt tekintjük át, hogyan jelenik meg azon felismerés munkáikban, hogy a falu hidat jelenthet múlt és jelen között sajátos, a társadalom többi részétől elkülönülő emlékezetközösséget alkotó népessége által.

(Emlékezet mint kutatási szempont) „Valamely falu bizonyos értelemben maga is történelmi dokumentum az egész átélt múltjával, mindazzal, amit a hagyomány révén megőrzött. Ez az élő dokumentum a terepkutató rendelkezésére áll, csak érteni kell a megfejtéshez” – fogalmaz Gusti.¹⁸ A professzor módszerén belül fontos szerepet szán a hagyományok

tanulmányozásának, s külön hangsúlyt helyez az egyes jelenségek eredetének feltárására is. „A keringés kartotékja” szolgál a kutatás során annak feljegyzésére, hogy egy adott jelenség a közösség idős tagjaitól, nemzedékről nemzedékre hagyományozódott-e vagy a közelmúltból, más vidékről származik valamilyen közvetítő – pásztorok, szolgák, katonák – útján.¹⁹ Ez tulajdonképp azzal a fogalommal kapcsolódik össze, melyet Jan Assmann a későbbiekben kommunikatív emlékezetnek nevez.²⁰ A kommunikatív emlékezet az emlékeknek nemzedéken belül átörökölt részét jelenti, mely szorosan adott csoporthoz kapcsolódik és ezáltal korlátozott érvényű, mivel fennmaradása hordozóinak fizikai jelenlététől függ. A monografikus szociológia vizsgálatai – ugyancsak felismerve az egyéni emlékezet korlátait – bizonyos jelenségeket olyan szokásokra, gyakorlatokra is megkísérelnek visszavezetni, melyeknek hordozói már nem találhatók meg a közösségen belül. Erre említ példaként Gusti egy olyan hétköznapi gesztust, mint a parasztok puliszkaszeretete, ami alapvetően profánnak is tűnhet, visszavezetve azt egyrészt a gazdasági szükségletekre – a búza eladásának kényszerére –, másrészt viszont a már eltűnőben lévő pásztorélet emlékezetére.²¹ Miként Assmann is rámutat, a kommunikatív emlékezetből többé-kevésbé egyenlően részesednek a csoport tagjai: a kulturális emlékezetnek ugyanakkor – melyen belül a múlt elemei immár szimbolikus jelentőséggel bírnak megjelenve az ünnepekben, rítusokban és mítoszokban – sajátos hordozói vannak. Gusti a falu kollektív emlékezete szempontjából két „embertípust” emel ki, ami a kommunikatív emlékezetnek immár kulturális emlékezetté válásával függ össze. A kutatók számára legértékesebb informátoroknak azokat a falusiakat tartja, akik a falu életének, szokásainak, szertartásainak múltját és jelenét részletesen ismerik, vagyis, akik a közösség emlékezetének őrzésében tudatosan és aktívan részt vesznek. Gusti számára ők az „élő könyvek, amelyeket csak át kell lapozni, amelyekbe följegyzik s ily módon terjesztik a falu kulturális javait”.²² E „följegyzés”, itt nyilván szimbolikus: míg Assmann elsősorban az írástudók csoportjával azonosítja a kulturális emlékezet hordozóit, addig a falu kulturális emlékezetének őrzése szükségszerűen inkább gesztusok, gyakorlatok átörököltével függ össze.

A falun belül tehát nemcsak a nemzedéken belüli, kommunikatív emlékezet vizsgálata jelenik meg Gusti és kollégái módszerében, de a falu kulturális emlékeinek feltérképezése is, melynek hordozói nem szükségszerűen életkoruk és élettapasztalatuk – vagyis az egyéni emlékezet befogadóképessége – által emelkednek ki, hanem a különböző játékok, dalok, szertartások, munkamódszerek és ünnepek ismeretének *mélysége* által. A másik, a falu kulturális emlékezete szempontjából érdekes „embertípus” talán inkább jelenségnek nevezhető, s kevésbé köthető azonosítható személyekhez. Gusti értelmezésében a „falu szája” – legyen az tehát konkrét személy vagy csoportos gesztus – ugyancsak fontos szerepet játszik a falu szokásainak, társadalmi gyakorlatainak, erkölcsének és értékeinek kiválasztásában, terjesztésében és megőrzésük elősegítésében.²³ Ez immár az emlékezet egyfajta kanonizációjával és a normaképzéssel függ össze: a múltban már megtörtént események a csoport által létrehozott keret- és értékrendszerbe kerülve válnak átörököltésre méltó vagy méltatlan szokásokká, gyakorlatokká telítődve ezáltal a közösség jóváhagyásának vagy elítélésének szimbolikájával is. A kulturális emlékezet körébe tartozó szokások, ünnepek, rítusok kiválasztása és fenntartása azért igényli ezt, a nemzedéken belüli, kommunikatív hagyományozódásnál tudatosabb és tervezettebb gyakorlatot, mert az már a közösség identitásának alapja. A falu közösségén belül, miként alapvetően bármilyen közösségen belül, a kultúra szimbolikus elemei tartják fenn azt a kontinuitást,

melynek fenntartására a véges egyéni emlékezet nem lenne képes, miközben az emlékek szelekciója és kanonizálása mentén hozzájárulnak a sajátos közösségi identitás formálódásához és fennmaradásához is.

Miként láthatjuk, annak ellenére, hogy Gusti monografikus szociológiájának nem központi kérdése az emlékezet és felejtés gyakorlata, felismerve jelentőségüket a kartertekos adatgyűjtést ezen kérdésekre is kiterjesztik, s a professzor számos ponton rámutat a falun belüli kommunikatív és kulturális emlékezet közötti különbségre is anélkül, hogy az elméleti fogalomalkotás szintjén megkülönböztetné őket. Tanítványa, Henri H. Stahl munkásságának, mely Gusti módszerének továbbfejlesztéseként is értékelhető, már sokkal szignifikánsabb részévé válik az emlékezet kutatása.²⁴ Számára a falu tudományos megismerése „nemzeti kötelesség, mert csak ez vezethet el [...] a szó valódi értelmében vett nemzeti öntudathoz.”²⁵ Miként Gusti a falut „élő dokumentumnak”, a falusiakat „élő könyveknek” tartja, úgy Stahl hasonló retorika mentén az „egyetlen, hamisíthatatlanul paraszti dokumentumnak” magát a parasztságot nevezi: azt a „névtelen tömeget”, mely, maga nem vagy nem feltétlen lévén írástudó, legfeljebb közvetett módon jelenhet meg a hatóságok vagy az egyház írásos dokumentumaiban.²⁶ Stahl ezzel maga is megfogalmazza a parasztság nemzetfogalomba való emelésének szükségességét, melyet a tudományos megismerés útján vél elérhetőnek. Miként fentebb már idéztük tőle, a falu világának idealizálását elveti; a parasztság irodalmi vagy színpadi ábrázolását pedig hiteltelennek tartja ahhoz a paraszti képhez képest, mellyel maga csoportos vagy egyéni kutatóútjain találkozott.²⁷ A falusi szokásokra és kultúrára elméletében a kapitalizmus és az a városi kultúra jelenti a legnagyobb veszélyt, mely két formában is károsítja a paraszti kultúrát: egyrészt tömegkultúrává silányítja, másrészt, bizonyos neki tetsző elemeket kiemelve belőle nem teljes valójában próbálja megőrizni.²⁸ Ugyanarra a jelenségre utal itt, mint amit Szabó Zoltán a matyóhímezés „középosztálybeli inváziójaként” ír le, amely a népi kézimunkát mind színeiben, mind motívumaiban módosította, s üzleti szempontoknak alávetve tömegcikké tette.²⁹ Stahl Nerej falu – melyhez kötődő kutatásaiból önálló monográfiája is megjelenik 1939-ben Gusti előszavával – kapcsán fogalmazza meg elsősorban, hogy a gazdasági rendszer megváltozása olyan életmódbeli változásokkal jár együtt, amelyek a paraszti közösségek évszázados szokásait, hagyományait is radikálisan és radikális gyorsasággal módosítják. A nereji parasztok egyszerűen „elfelejtik” a pásztormesterséget, elpusztítják az erdőt, ami korábbi életmódjuk megfelelő környezetét biztosította, s így egyetlen lehetőségük, feladva szokásaikat és hagyományait, az elvándorlás lesz.

Stahl szerint a román társadalomtörténet megírását csak az teszi lehetővé, hogy a kapitalizmus a 20. század első évtizedeiben még nem terjedt el egyöntetűen az országban, így „[Románia] emlékezetében és szokásaiban ott szunnyad még a föld szava és az évszázadok hagyománya.”³⁰ Nem csupán azt ismeri fel ugyanakkor, hogy a falun keresztül ezekben az évtizedekben még hozzáférhető ez az általa keresett archaikus világ, de azt is, hogy ennek, vagyis az emberi emlékezetnek a kutatása nem egyszerű feladat. Egyéni kutatóútjaihoz hozzátartozott a falusiakkal való minél szorosabb azonosulás kísérlete: amikor diókereskedőnek hiszik, azt a „leghízelgőbb bókként” fogadja. Szükségessé tette ezt azonosulást az, hogy a falu „valóban »titok« volt, rejtett világ, amely a tőle idegenek előtt nem fedte föl az arcát.”³¹ A kutatás ezen korlátait elsősorban az 1907-es nagy parasztfelkelés emlékezetével kapcsolatban tapasztalja meg: bár a parasztság énekeiben megőrzi, átörökíti a tragikus eseménysorozat emlékét, azt olyan mitikus jelleggel látja el, ami megakadályozza annak a közösségen kívül való elhangzását. Stahl maga is csak egy olyan alkalommal tudja egyik változatát

lejegyezni, amikor egy szegény vándormuzsikus ittas állapotban óvatlanul eljuttassa azt előtte. A falu sajátos világában a múltbeli események ilyen „mágikus erejű” ismétlések révén örökítődnék át, s válnak a falu kulturális örökségévé.³²

Stahlhoz hasonlóan nemcsak követőjének, de Gusti tanítványának is tarthatjuk Venczel Józsefet, aki 1936-ban egy teljes szemesztert tölt Gusti Szociológiai Intézetében.³³ Erdélyben alapvetően az Erdélyi Fiatalok elnevezésű csoport kezd faluszemináriumok szervezésébe a harmincas évek elején, melyek eredményeképp négy füzetet adnak ki.³⁴ Az 1933-ban megrekedt munkát két évvel később Venczel indítja újra Gusti monografikus módszerének ismertetésével.³⁵ A tudományos kapcsolatok felvétele ugyanakkor nem jelentett egyet Venczel számára a kisebbségi öntudat feladásával: bár a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége szervezte bálványosváraljai Falukutató Munkatábor kutatása során is a monografikus szociológiából merítenek,³⁶ anyaggyűjtésüket úgy irányítják, hogy eredményeik alkalmasak legyenek a korábbi romániai földreform módosításának propagálására.³⁷ Venczel tehát nem Gusti módszerének egyszerű átvételére, de annak a romániai magyar kisebbség érdekében való felhasználására törekedett. Ezen gyakorlati célok mellett a falukutatás fő motivációját a pusztuló falukultúra anyagát érintő adatgyűjtésben, megőrzésében és átgondozásában látta.³⁸ „A falu mindig falu marad, de a jelek arra mutatnak, hogy a nép művészete rohamosan kezd nem népművészet lenni” – írja már 1931-ben.³⁹ Venczel értelmezésében a népművészet ösztönössége által értelmezhető kultúrkincsként, mivel abban „az alkotásra hivatott magyar szellem” nyilvánul meg.⁴⁰ A falujáró diákoknak nemcsak a tényfeltárást és -rögzítést tartja feladatának, de a falumunka részeként a propagandatevékenység kifejtését is, melyen keresztül a falu régi emlékei – például a nagy múltú visszatekintő házstílus – megőrzésére kell bízni a falusi közösségeket.⁴¹ Venczel és társai számára a népi kultúra megőrzése nyilvánvaló módon összekapcsolódott a kisebbségbe került magyarság fennmaradásával: a falu emlékezete így esetükben további szimbolikus jelentéssel bírt.

Boldizsár Iván visszaemlékezésében úgy fogalmaz, Gusti tanítása nélkül – s itt kifejezetten a professzor azon, fentebb már idézett elvére gondol, miszerint a szociológia célja a társadalom élő valóságának megragadása – máshogy valósult volna meg a kemsei falukutatás, Szabó Zoltán „A tardi helyzet” című munkájához készült felmérései, s ezekkel összefüggésben talán az egész „Magyarország felfedezése” könyvsorozat sem jött volna létre.⁴² Az említett kemsei kutatást a Pro Christo Diákok Háza szervezi meg, s munkájukról mint a monografikus szociológiai módszer átvételéről a román professzor maga is megemlékezik.⁴³ Ahogy Boldizsár Iván rámutat, a falukutatás eredményeit összegző könyv, az „Elsüllyedt falu a Dunántúl: Kemse község élete”, tíz akkori diák, későbbi tudós, vagyis „csapatmunka eredménye”, miként Gusti módszere is előirányozta.⁴⁴ Az ormánsági falu iránt elsősorban az ott jelentkező egykézés keltette fel az érdeklődést,⁴⁵ s a terepfelmérés eredményeként létrejövő munka ezzel összefüggésben a falu kulturális értékeinek eltűnését az egykézés – és az azt közvetlenül eredményező földhiány – problémájából vezeti le. A diákok úgy értékelték, kutatásuk pillanatán talán az utolsó lehetőség valami elmúlóban, eltűnőben lévő megragadása: „Ma még azonosak gesztusaik, kedves élcelődésük, gyönyörű nyelvjárásuk, játékos szólásmondásaik. Mindezen azonban ott terpeszkedik már az elmúlásra ítétség sötét bélyege.”⁴⁶ Ezen falukutatásban is érzékelhető a kommunikatív és kulturális emlékezet fogalmának a tudatos fogalomhasználatától független elkülönítése. A versek, rigmusok, ceremóniák, szertartások és hagyományok már eltűntek a falu gyakorlatából. A korábbi állattenyésztő életmóddal összefüggő szokásoknak, de még azoknak a településképben meglévő jeleinek is nyoma veszett már; nem énekelnek, tréfálkoznak, mesélnek a fonókban vagy kukoricafosztás

közben, s korábbi viseletüket már az idős generáció sem viseli, csupán megszokásból – vagy épp kegyeletből – őrzi még valahol. Az elöregedő közösségben fizikai lehetőségük is egyre kevésbé lehet az emlékek továbbadására, s – miként azt a kutatók megfogalmazták – talán már szándékukban sem áll ez az időseknek. A faluba kívülről beházasodóknak nem tanítanak dalokat, mert a fiatal generáció már idegen a falu régi, az öregek emlékeiben élő életformájával szemben: számukra a képes újságok városi, kispolgári világa ér fel csábító erővel. A falukutatók kimondott ellenérzéssel hivatkoznak arra a „városi hulladékra”, ami a faluba beáramlik: a „sablonházakra”, a „szemétzenére”, a „külvárosi viseletre”, melyet az ízlés és szépérzék „süllyedéseként” értékelnek. A régi ormánsági szokások és kulturális örökség tehát, elveszítve mitikus, szimbolikus erejét, a kulturális emlékezetből már egyértelműen kiszorult: helyük már csak abban a kommunikatív emlékezetben van, melyet az idősek még magukban őriznek, de továbbadni már nem tudnak vagy nem akarnak. Sötét képet fest Kemséről a róla készült monográfia, de zárlatként mégis megfogalmazza azt, hogy lenne mód, lenne lehetőség arra, hogy emlékeknek ne csak a felejtésbe vezető útja lehessen – munkájuknak a tényfeltáráson túl elsődleges célja kétségtelenül ez volt: a figyelmeztetés.

(*A parasztság emlékezetközösségének eltűnése*) Bár témánk a két világháború közötti falukutatások áttekintésére szorítkozik, nem beszélhetünk a parasztságról mint emlékezetközösségről és a faluról mint emlékezethelyről anélkül, hogy nem tennénk kitekintést a 20. század második felére. Pierre Nora a parasztság emlékezetközösségének eltűnését „jövőtétlen veszteségként” értékeli.⁴⁷ A hagyományos paraszti életforma megszűnését Franciaországban ő a hatvanas évekre teszi, s bár az, hogy ez az életforma a gazdasági rendszer változásaitól függ, már a század első évtizedeiben is sokak számára egyértelmű, eltűnésének módja mégsem volt egyforma Európán belül.⁴⁸ Voltak, akik a paraszti kultúrát szükségszerűen végesnek tartották, miként Erdei Ferenc, akinek értelmezésében az egy elnyomott társadalmi helyzet kulturális vetülete, így a parasztság polgárosodása után kulturális örökségének múzeumban, adattárban van a helye;⁴⁹ vagy Böződi György, aki felveti a népművészet alkalmazkodni és fejlődni képtelen voltát, s azt a történelmi emlékké vált népkultúra maradványaként értékeli.⁵⁰ Henri Stahl is felismeri, hogy a népművészet, népi ízlés, népi értékek feladása lehet a „fizetség” a modern életkörülményekért – ám ő némi veszteségérzettel veszi tudomásul azt, hogy a falu világa egyre fokozottabb mértékben alkalmazkodik a városhoz, miközben ez fordítva látható módon egyáltalán nem jellemző. Ezzel összefüggésben olvashatunk olyan vélekedéseket is a korszakban, miként az erdélyi teológus, filozófus, Tavasz Sándorét is, aki a falu civilizációjának, kultúrájának emelését olyan módon is elképzelhetőnek tartotta, amely nem jár együtt sem a „romantikus népieskedéssel”, sem a városi kultúra átvételével.⁵¹

Gondolataink elsősorban elméleti síkon maradtak, hisz a század második felét úgy is értékelhetjük mind Magyarországon, mind Romániában, mint a paraszti emlékezetközösségbe való tudatos és erőszakos beavatkozás évtizedeit, melyek azt a természetes, az elkerülhetetlen gazdasági-társadalmi folyamatokkal összefüggő felejtést, melyről az előbbi gondolkodók szóltak, gyorsabbá, radikálisabbá és érzelmi szempontból jóval terheltebbé teszik. Maurice Halbwachs elmélete szerint a kollektív emlékezet mindig a jelen vonatkozási kereteihez és a jelenben megvalósuló kommunikációhoz igazodik: aminek megszűnnek a társadalmi vonatkozási keretei, s ami a társadalmi kommunikációból kiszorul, az feledésbe merül.⁵² Stahl nagyon hasonlóan fogalmaz, amikor arról ír, a szokások „társadalmi közegüktől megfosztva elsorvadnak, akár egy gyökerestől kitépt

növény.”⁵³ Az ötvenes évektől mindkét országban radikálisan átförmálják a korábbi társadalmi kereteket, s a múlt mint az önmeghatározás, a társadalmi identitás formálásának eszköze is ezen folyamatoknak lesz alárendelve. A kulturális emlékezet újraanonizálása során a kollektív identitás új elemei kerülnek kiemelésre. Az iparosodott, urbanizált – vagy legalábbis annak vágyott – országokban a tradicionális paraszti emlékezetközösség nem csupán haszontalan, de a kollektivizálás és erőszakos szövetkezetesítés nyomán megszüntetendővé is válik. „Ha az ember [...] ellentétbe kerül a külső viszonyokkal, nem kap tőlük visszaigazolást és támogatást”, akkor kénytelen elfelejteni azt, ami „a korábbi valóságban érvényes volt” – fogalmazza meg Assmann.⁵⁴ A külső viszonyok gyors és radikális változását érzékelve az idősebb generáció gyakran már maga dönt a saját kommunikatív emlékezetének háttérbe szorításáról – vagyis emlékeinek, szokásainak át nem adásáról a következő generációnak –, amikor utódait kifejezett távoltartásra buzdítja attól a falusi, paraszti környezettől és életmódtól, amelyhez való ragaszkodás, rá kellett jöjjenek, bizonyos körülmények között értelmetlenné válik.⁵⁵

Miközben az „élő falu” világa radikális és erőltetett változásokon megy keresztül, megjelennek a skanzenek, falumúzeumok, melyeket talán értelmezhetünk úgy is az államhatalom részéről mint a falusi-paraszti kultúra tudatos múltba kényszerítésének fizikai vetületét. Venczel József 1936-os bukaresti szemesztere idején tanulmányozza az akkoriban nyíló, a későbbiekben Dimitrie Gusti nevét viselő falumúzeumot – sőt leltárának készítésében maga is részt vesz.⁵⁶ Ez a falumúzeum – az első Romániában – ugyanakkor különbözik attól, melyre ma asszociálnánk: kifejezetten az élő falu bemutatására törekedett az oda beköltözött, különböző tájegységekről származó, ismeretterjesztő tevékenységet is ellátó családokon keresztül.⁵⁷ Bár vannak képviselői annak a nézetnek, hogy a tradicionális parasztság nem tűnt el teljesen, hanem bizonyos mentalitásbeli elemeit a mai napig átöröklő alakult át,⁵⁸ kérdéses, hogy a parasztságot értelmezhetjük-e a század második felében is élő emlékezetközösségeként. Egy olyan történelmi közegben, ahol a társadalmi viszonyítási kereteket radikálisan átrendezték, s ahol még a települések fizikai elpusztítása is felmerülhetett, a falu élő emlékezhelyből egyre inkább múzeumi közegbe áthelyezett emlékhellyé vált. „Hajnalhasadáskor nem hallatszik itt kakasszó, sem a kasza pengése napközben, vagy a kutyák csaholása az esti holdfényben...” – olvasható az említett bukaresti falumúzeumból 1970-ben írt ismertetésben.⁵⁹ A komplexum ekkor már a mai fogalmainknak megfelelő múzeum: épületek, tárgyak, eszközök szakértelemmel összegyűjtött és elhelyezett emlékhelye. Azok, akikkel egykor Venczel ott találkozott, akik emlékeikkel betöltötték, élővé tették a helyet, nemcsak onnan, a múzeumból tűntek el, de lassan a társadalomból is.

Azok a gazdasági-társadalmi változások, amik Nyugat-Európában is elkerülhetetlenek voltak, térségünkben, így Magyarországon és Romániában olyan törések mentén mentek végbe, melyek nemcsak egyéni életutakban, de egész társadalmakban hosszútávon kitörölhetetlenné váltak, s ez természetes módon erőteljesen kihatott a kulturális emlékezetre is. Talán épp ezért érdemel különös figyelmet az, hogy a 20. század első évtizedeiben mindkét országban megjelenik a felismerés, hogy a falu világa, a népi kultúra olyan társadalmi érték, mely, ha nem kerül be a nemzeti kultúrkincsbe és nemzeti emlékezetbe, nyomtalanul eltűnhet. Dimitrie Gusti és iskolájának jelentősége ebben a folyamatban – azon túl, hogy a tudomány területén elindított valamiféle nemzetek közötti együttműködést és megbékélést –, hogy a falu világának minél valóságosabb megragadására törekedett és biztatott, ami erdélyi és magyarországi magyar követőinek kutatásaira is hatással bírt. Sem a természetes nemzedéki felejtés, sem – a várakozásoknál végül jóval erőltetettebbnek bizonyuló – gazdasági-társadalmi változások megállítására

nem voltak, nem lehettek képesek az említett kutatók: tevékenységük ebből a szemszögből kilátástalan „harcnak” bizonyult a halál, az elmúlás, eltűnés ellen – hogy a bevezetőben említett rövidfilm metaforáját idézzük. Erdemeikből azonban ez mit sem von el: kutatásaikkal az időt, ha megállítani nem is, de megragadni legalább egy adott pillanatra sikerült – ezen az adott pillanaton keresztül munkáikból ma is arról az élő faluról, az élő emlékezetközösségről olvashatunk, amit napjainkban mi már hiába keresnénk.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrásfalvy Bertalan: Népi értékek, művelődési hagyományok a 20. század első felében. In: Pölöskei Ferenc szerk.: *A falukutatás fénykora (1931–1938)*. Országos Pedagógiai Könyvtár, Budapest, 2002. 104–109.
- Bartha Ákos: A két világháború közti román földbirtokrendezés. *Korunk*, 2012. 6. sz. 83–89.
- Böződi György: *Székely bánja*. MEFHOSZ, Budapest, 1939.
- Dimitrie Gusti: *A szociológiai monográfia*. Kriterion, Bukarest, 1976.
- Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Sylvester, Budapest, 1936.
- Georgeta Stoica: Falu a főváros szívében. *Művelődés*, 1970. 2. sz. 6–8.
- Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, Budapest, 1989.
- Henri H. Stahl: *A régi román falu és öröksége*. Gondolat, Budapest, 1992.
- Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 2018.
- Koloh Gábor: Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 2013. 2–3. sz. 195–213.
- Kovács Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan, Budapest, 2020.
- Miskolczy Ambrus: *A pásztor bölcsessége. A bárányság útja Szevejtől Párizsig és vissza*. Kriterion, Bukarest, 2013.
- Németh László: *Magyarok Romániában. Az útirajz és a vita*. Mentor, Marosvásárhely, 2001.
- Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Napvilág, Budapest, 2010.
- Rostás Zoltán: Dimitrie Gusti monografikus szociológiája. In: Letenyei László – Tamáska Máté: *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép. Tanulmánykötet*. Gondolat, Budapest, 2018. 82–93.
- Szabó Dezső: *Az egész látóhatár I*. Magyar Élet, Budapest, 1939.
- Szabó Zoltán: *A tardi helyzet – Cifra nyomorúság*. Akadémiai–Kossuth–Magvető, Budapest, 1986.
- Tavaszy Sándor: Az élő falu. *Erdélyi Helikon*, 1935. 1. sz. 2–8.
- Venczel József: *A falumunka útján*. Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely, 2008.
- Venczel József: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest, 1980.
- Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1983.

JEGYZETEK

- 1 Alain Resnais (1922–2014) francia filmrendező.
 - 2 Magyarországon a film „A világ emlékezete” címen lett ismert – filmes szaklapok már a hatvanas évek elején említést tesznek róla –, noha az eredeti címhez „A világ összes emléke” fordítás áll közelebb.
 - 3 Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Napvilág, Budapest, 2010. 27–28.
 - 4 Szabó Dezső: *Az egész látóhatár I*. Magyar Élet, Budapest, 1939. 259.
 - 5 Szabó Dezső: 283.
 - 6 Andrásfalvy Bertalan: Népi értékek, művelődési hagyományok a 20. század első felében. In: Pölöskei Ferenc szerk.: *A falukutatás fénykora (1931–1938)*. Országos Pedagógiai Könyvtár, Budapest, 2002. 104–105.
- Szabó Dezső értelmezésében a faj nem biológiai-antropológiai, hanem történeti képződmény. „Bár lehetnek testi jegyei is, a történelmi faj mindenekelőtt pszichikum [...] a közös múlt, a közös hagyomány, a közös kultúra, a közös küzdelmek emléke, a közös fejlődési és védelmi érdekek közössége hozza létre” – foglalta össze életrajzírója, Gombos Gyula. Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, Budapest, 1989. 331–332.
- Idézi: Venczel József: *A falumunka útján*. Orbán Balázs Közművelődési Egyesület, Székelyudvarhely, 2008. 175. A szövegrész

- eredetileg a Bárdos Lajos szerkesztette és Magyar Cserkészszövetség kiadásában 1930-ban megjelent „101 magyar népdal” című kiadvány Kodály által írt előszavából származik.
- 8 A pontossághoz hozzátartozik, hogy az 1928-ban megalakuló felvidéki Sárló tekinthető az első, magyar diákok által szervezett falukutató mozgalomnak. Monografikus munkáik sajnos nem jelentek meg.
 - 9 Dimitrie Gusti (1880–1955) román szociológus, történész, egyetemi tanár; 1932–1933 között oktatási miniszter, majd a Királyi Kulturális Alapítvány vezetője. A második világháborút követő rendszerben őt magát nyugdíjazzák, kutatási eredményeit – a szociológiával együtt – pedig jó időre számúzik a tudományos életből.
 - 10 Henri H. Stahl: *A régi román falu és öröksége*. Gondolat, Budapest, 1992. 12. Gusti módszerét nem kifejezetten a falukutatáshoz fejlesztik ki: azért alkalmazzák azt mégis elsősorban falvakban, mivel a falut tekintik a román társadalom legfontosabb egységének. Dimitrie Gusti: *A szociológiai monográfia*. Kriterion, Bukarest, 1976. 171.
 - 11 Németh László: *Magyarok Romániában*. Mentor, Marosvásárhely, 2001. 48.
 - 12 Németh: 49. Az uralkodói támogatás ugyan csak a harmincas években jelentkezik, alapítványok, bankok és magánszemélyek azonban ezt megelőzően is biztosítják a munkájukhoz szükséges anyagi forrást. Rostás Zoltán: Dimitrie Gusti monografikus szociológiája. In: Letenyei László – Tamáska Máté: *Szociográfia – Kárpát-medencei körkép. Tanulmánykötet*. Gondolat, Budapest, 2018. 88–89.
 - 13 A kiosztott földterületet tekintve a román földreform tűnhet a legjelentősebbnek a Monarchia utódállamai között, valódi társadalmi-gazdasági változást azonban a visszaélésekkel terhelt lebonyolítás és a helyi viszonyok miatt nem hozott. Bartha Ákos: A két világháború közötti román földbirtokrendezés. *Korunk*, 2012. 6. sz. 83–89. Gusti nem véletlenül említi a román parasztság legnagyobb problémái között a birtokaprózódást a magas halandósági ráta, a születésszám csökkenése és az írástudatlanság mellett. Gusti: 277.
 - 14 Rostás: 89. A „falumunka” fogalmát az erdélyi magyar falukutatók is átveszik. Venczel a fogalomban a falukutatót, a szellemi és fizikai „munkaszolgálatot” és az értelmiségnek a falu vezetésére való felkészülését kapcsolja össze: a falu helyzetének, értékeinek tudományos felmérése az ő módszertanában a népnevelés és az értelmiségnevelés megalapozását jelenti; a falukutatót végző ifjúság feladata tehát nem ér véget a tudományos vizsgálódásnál, tevékenységüknek ki kell terjednie a társadalomszervezésre, nemzetépítésre is. Venczel József: *Az önismeret útján. Tanulmányok az erdélyi társadalomkutatás köréből*. Kriterion, Bukarest, 1980. 53.
 - 15 Lükő Gábor (1909–2001) néprajzkutató, későbbi múzeumigazgató 1935-ben „A román »monografisták« falukutató munkája” címmel külön kiadványban ismertette Magyarországon Gusti iskolájának módszerét és eredményeit. Gusti: 60–61.
 - 16 Venczel 1980: 141. Azt, hogy Gusti „politikai el-lenszélben” támogatta a magyar fiatalokat, jelzi, hogy a Belügyminisztérium mintegy két héttel a munka megkezdését követően újabb rendelettel már megtiltotta a folytatást, így a falukutató tábort kénytelenek feloszlítani. Vita Zsigmond: *Művelődés és népszolgálat. Tanulmányok*. Kriterion, Bukarest, 1983. 268.
 - 17 Stahl: 27.
 - 18 Gusti: 187.
 - 19 Gusti: 237–238. Gusti a kutató memóriáját nem tartja megbízhatónak, ezért módszere szerint helyben kell feljegyzéseket készíteni. Egyszerű jegyzetek helyett – a pontosság és ellenőrizhetőség érdekében – kartotékokat használtak: kartotékra jegyezték fel az informátorok és a vizsgált jelenségek adatait megkülönböztetve a tényinformációkat (megállapításkartotékok) és a véleményeket (véleménykartotékok).
 - 20 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 2018. 51.
 - 21 Gusti: 185–186.
 - 22 Gusti: 191.
 - 23 Gusti: 193. A jelenséget Szabó Zoltán épp a másik oldalról világítja meg a „Cifra nyomorúság” című munkájában, amikor arról ír, a Nógrád megyei községben, Dejtáron a prostitúció azáltal válhatott megszokottá, hogy „a falusi erkölcsök primitív öre”, a pletyka – vagyis a Gustie által „a falu szájának” nevezett, az erkölcsi ítélet kinyilvánítására hivatott közvélemény – eltűnt. Szabó Zoltán: *A tardi helyzet – Cifra nyomorúság*. Akadémiai–Kossuth–Magvető, Budapest, 1986. 103–104.
 - 24 Henri H. Stahl (1901–1991) román szociológus, kulturális antropológus. Marxista tudósként tartják számon, miután ő már a harmincas években is annak vallotta magát: „[a marxizmus] tisztán megmutatta, hogy e társadalom megértése a történelmi materializmus szerint is csak több szempontú, előbb a gazdasági alapot, majd valamennyi, a felépítményhez tartozó jogi, politikai, kulturális jelenséget feltáró elemzéssel lehetséges”. Stahl: 147. Ugyanakkor, miként Miskolczy Ambrus felhívja rá a figyelmet, Stahl „a minden kurzus számára kényelmetlen tudósok közé” tartozott; a marxizmus esetében

- mint az előbbi idézet is rámutat – módszert jelent. Miskolczy Ambrus: *A pásztor bölcsessége. A báránka útja Sovejától Párizsig és vissza*. Kriterion, Bukarest, 2013. 415–416.
- 25 Stahl: 29.
 26 Stahl: 72.
 27 Stahl: 188.
 28 Stahl: 36.
 29 Szabó Zoltán: 77.
 30 Stahl: 95.
 31 Stahl: 160.
 32 Stahl: 164–165.
 33 Venczel József (1913–1972) erdélyi magyar szociológus, egyetemi tanár, író. A második világháború után a hatóságok zaklatásának volt kitéve: internálták, majd koholt vádak alapján tizenkét éves börtönbüntetésre ítélték. A tudományos pályára csak élete utolsó éveiben térhetett vissza.
 34 A fiatalokból álló társaság az Erdélyi Fiatalok című kolozsvári folyóiratról kapta nevét, mely köré tömörülve faluszemináriumot szerveztek 1930-ban.
 35 Venczel 1980: 138.
 36 Venczel 2008: 30.
 37 Venczel 2008: 197.
 38 Venczel 2008: 65.
 39 Venczel 2008: 16.
 40 Venczel 2008: 27.
 41 Venczel 2008: 18.
 42 Németh: 315.
 43 Gusti: 249. A kemsei kutatók előszavukban ugyanakkor arról írnak, semmilyen módszert nem „importáltak”, inkább csak felhasználták azokat a saját „magyar kutatási módszertük” megalkotásához.
 44 Németh: 320.
 45 Az újabb kutatások már arra hívják fel a figyelmet, hogy az ormánsági egykét érintő korabeli diskurzusban jellemző volt az általánosítás és az egyes – a népességszökkenés retorikáját alátámasztó – adatok eltűlése. Koloh Gábor: Az ormánsági „egyke” és toposza. Az Ormánság népesedése 1895 és 1941 között. *Demográfia*, 2013. 2–3. sz. 195–213.
 46 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon: Kemse község élete*. Sylvester, Budapest, 1936. 57.
 47 Pierre Nora: 13.
 48 A téma historiográfiájáról: Kovács Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása*. L'Harmattan, Budapest, 2020. 15–17.
 49 Andrásfalvy: 105.
 50 Böződi György: *Székely bánja*. MEFHOSZ, Budapest, 1939. 257.
 51 Tavaszy Sándor: Az élő falu. *Erdélyi Helikon*, 1935. 1. sz. 2–8.
 52 Assmann: 37.
 53 Stahl: 198.
 54 Assmann: 219.
 55 Kovács: 130–131.
 56 Venczel beszámol arról a Monográfiai Archivumról, mely a Gusti professzor vezette kutatások tízévnnyi eredményeit gyűjtötte össze és őrizte – ez a gyűjtemény jelentette a falumúzeum létrehozásának tárgyi alapját. Venczel 1980: 137.
 57 Venczel 1980: 139.
 58 Kovács Teréz kutatásai alapján változtatott saját korábbi álláspontján is: véleménye szerint a parasztság teljesen nem tűnt el. Bár az egykori *parasztok* és a jelen társadalmában is megtalálható *egyéni gazdák* között több különbséget vél felfedezni, bizonyos szokások, attitűdök családon belüli, generációk közötti átörökítődése meglátása szerint tagadhatatlan. Kovács: 221–226.
 59 Georgeta Stoica: Falu a főváros szívében. *Művelődés*, 1970. 2. sz. 6–8.

Nagyatád és térsége turizmusának helyzete és fejlesztési lehetőségei

Egy perifériális elhelyezkedésű, számos gazdasági és társadalmi problémával küzdő, csökkenő népességszámú város és térsége turizmusfejlesztési lehetőségeinek feltárása a kutatókat és a turizmus helyi szereplőit egyaránt nehéz feladat elő állítja. Tekintettel a turizmus interdiszciplináris és interszektorális jellegére a tanulmány Nagyatád és térsége turizmusát a lokális gazdaság egyéb ágazataival szoros összefüggésben vizsgálja. Napjainkban már az a megállapítás is általánosan elfogadott, hogy a helyi turizmusfejlesztésnek desztinációs logikára kell épülni, emellett elengedhetetlen a helyi-, térségi-, és országos ágazati és területfejlesztési stratégiákhoz való illeszkedés, ezért a tanulmányban Nagyatád turizmusfejlesztési lehetőségeinek a vizsgálata a helyi gazdaság, a társadalom és az épített és a mesterséges környezet összefüggéseinek elemzésével, a hosszú távú fenntarthatóságot a középpontba állítva történt. A kutatás az elmúlt évek tapasztalatainak tükrében nem hagyhatta figyelmen kívül a világvárvány hatásait Nagyatád és térsége turizmusára.

Kulcsszavak: fenntartható turizmusfejlesztés, területfejlesztés, covid-19 hatása a turizmusra, turisztikai termékfejlesztés

(Bevezetés) A kutatás Nagyatád és térsége történetének vizsgálatán alapult, amelynek segítségével a legfontosabb társadalmi, gazdasági és térszerkezeti változások, fejlődési tendenciák megállapításán kívül azon örökségi értékek feltárása is lehetővé vált, amelyeket turisztikai erőforrásként tarthatunk számon.

A turizmusfejlesztés egyik legfontosabb pillérét a turisztikai attrakciók feltérképezése és tudatos fejlesztése alkotja. A turisztikai vonzerők a „létrehozandó turisztikai termék fajtáját, színvonalát és összetételét” egyaránt befolyásolják. (Lengyel 2004, 133) A turisztikai vonzerő definiálása a szakirodalomban sem egységes, de a településfejlesztési szempontokat figyelembe véve jelen tanulmány azt a meghatározást veszi alapul, miszerint „turisztikai vonzerő alatt azokat a dolgokat és viszonyokat értjük, amely a helyi gazdaságra és társadalomra számottevő mértékben befolyásoló hatással levő turistaérkezést vált ki.” (Michalkó 2004, 67)

Annak ellenére, hogy Nagyatád termálfürdőjének köszönhetően már 1906–1907 óta idegenforgalmi célpontként is jelen van (Laczkó 1979; Nagybozsakai 2015), a település átfogó turizmusszakmai kutatása sokáig váratott magára, ami megerősíti e tanulmány hiánypótló jellegét. A turizmus fejlesztési lehetőségeinek vizsgálata természetesen nem korlátozódhat le erre a kétségkívül óriási fejlődést felmutató ágazatra, hanem szorosan kapcsolódnia kell azon lokális és térségi fejlesztések elemzéséhez is, amelyekhez a turizmus bármilyen formában kapcsolódik, illetve kapcsolódhat, így a helyi gazdaság és a térszerkezeti összefüggések vizsgálata is a kutatás szerves részét képezi.

(Célok és módszerek) A kutatás alapvető kérdése, hogy betölti, illetve betölthetné-e Nagyatád és Rinyamente egy turisztikai térség szerepét vagy örökre periféria marad, ezzel összefüggésben a tanulmányban az is elemzésre kerül, hogy milyen mértékben lehetséges a turizmus

fejlesztésével felzárkóztatni a helyi gazdaságot. A turizmus- és területfejlesztéssel kapcsolatos kutatások feladataihoz tartozik azoknak a prioritásoknak a meghatározása, amelyek mentén megvalósulhat Nagyatád és a Rinyamente fenntartható fejlesztése.

A szakirodalom feldolgozása mellett a KSH, a TeIR és a helyi TDM-szervezet statisztikai adatainak elemzése a kutatás fontos kiindulópontját jelentette. A tanulmány célját a helyi gazdaság folyamatainak, problémáinak és a turizmussal való összefüggéseinek vizsgálata, ezen belül Nagyatád turizmusa esetleges kitörési lehetőségeinek feltárása képezte.

A kvantitatív adatgyűjtés és -elemzés kvalitatív kutatással is kiegészítésre került. A Kincses Kingával, a Nagyatád-Rinyamente Turisztikai Egyesület TDM-menedzserével és Nagy Zoltánnal, a 4 Fenyő magánszállás tulajdonosával készített strukturált kvalitatív interjúban a kérdések a szezonális és a világvárvány hatásaira, a város turizmusának és az ágazatban tevékenykedő vállalkozások helyzetére, valamint a fejlesztési elképzelésekre vonatkoztak. A kvantitatív és kvalitatív kutatásból származó eredmények összehasonlításra kerültek a helyi fejlesztési elképzelésekkel.

2020-ban végzett terepbejárása során a szerző személyesen is képet alkothatott a Nagyatád turisztikai vonzerőinek, valamint a város térségében található települések adottságairól is.

A kutatás során nyert adatokból levonható következtetések összegzése a tanulmányban két helyzetfeltáró módszer kombinációjaként valósul meg, a klasszikus SWOT-elemzés és a területi elemzésekre is adaptált makrokörnyezeti vizsgálat, a PEST-elemzés közös mátrixban történő alkalmazásával. A PESTSWOT-mátrix olyan társadalmi, térbeli és gazdasági folyamatok, összefüggések feltárására is alkalmas, amire a SWOT-elemzés önmagában nem feltétlenül világít rá. (Goda 2014)

(Eredmények)

(Történeti áttekintés – örökségi értékek Nagyatád vendégforgalmában) Nagyatád fejlődésének rövid történeti áttekintését a kutatás szempontjából elengedhetetlenné teszi az a szakirodalomban található megállapítás is, miszerint a fejlődés természeti, emberi és infrastrukturális erőforrásai a tér minden pontján különböznek egymástól, ezért a sikeres területfejlesztési beavatkozás érdekében pontosan ismernünk kell a vizsgált területre jellemző fejlődési folyamatokat. (Cser–Tóth 2007)

Nagyatád fejlődésében meghatározó településformáló tényező a Rinya patak és mocsaras medre, valamint a sűrű erdők, amelyek valamennyire elzárták a térséget más területektől. A középkorban a két Atád, Kis-Atád és Nagy-Atád mellett Bodvica (Boda), Barapuszta (Bracs), Döbrög, Gercse, Henész, Görönd (Herántfalva), Pongrác, Mária, Sármellék, Simongát (Simonfalva), Kivadár (Tivadar) falvak helyezkedtek el a mai Nagyatád területén. (Virányi 2018) A török hódoltság korában szinte teljesen elnéptelenedett településre a török kiűzése után vendeket és horvátokat telepítettek. Az ekkortól kezdődő gazdasági fejlődés eredményeképp Kis-Atád 1744-ben ismét elnyerte a mezővárosi rangot. (Gózszy 2001) Ekkor már rendszeres vásárokat tartottak a településen. (Virányi 2018)

1761-re felépült a Széchenyi téren található barokk ferences templom, ami a torony 1873-as felújítása óta eklektikus stílusjegyeket is mutat. Szintén a város szakrális építészeti emlékei közé tartozik a Czindery Ferenc által barokk stílusban építtetett 18. századi Szent Rókus kápolna. (Csorba et al. 2014)

A városiasodási folyamatban fontos mérföldkövet jelentett az 1870-es és az 1871-es esztendő: a járási és járásbíróági székhellyé nyilvánítást követően a település 1871-ben alakul nagyközséggé, ezt követően több termelőüzem, kereskedelmi egység és intézmény is létesül, megváltoztatva a település arculatát és szerkezetét. (Burics 1933)

Nagyatád lakosságát tekintve 1850-ben már két nemzetiségű, magyarok és horvátok által lakott terület (Csóti 2001; Fényes 1851), 1433 lakosa volt, a település termékeny földekkel és sok legelővel rendelkezett, marhavásárai jelentősek (Fényes, 1851), ami fontos kereskedelmi szerepére utal. Fényes (1851) Geographiai szótárában említést tesz egy kastélyról és kastélykertről is.

A falusias településképp a kiegyezést követően, a piactér körüli emeletes városias házak építésével változott meg. (Virányi 2018)

A Monarchia idején, a 19–20. század fordulóján Nagyatádot is elérte a gyárépítési hullám: ebben az időszakban gombkötő és paszomántüzem, gomb- és zsinórgyár, cérnagyár és nyomda is létesült a településen. (Laczkó 1979) A mai Nagyatád Kis-Atád, Bodvica, Simongát és Henéz települések összeépülésével jött létre. (Kapitány, s. a.) Nagyatád története fordulóponthoz érkezett, amikor Lelbach Keresztély jól gépesített bácskai birtokától megvált, jelzáloggal terhelt uradalmat vásárolt, így a földek 66%-a tulajdonába került. (Nagybocskai 2015)

Lelbach Keresztély rendelkezett egy ménteleppel, amit az Államkincstár bérelt tőle. A lótenyésztés és a mezőgazdaság mellett a Korona Szálló és Étterem (mai Atád áruház helyén) és a Mátyás Étterem, puszták, majorok, több malom és egy téglagyár, egy szarvasmarha és sertéstelep, és egy kertészet is a tulajdonában volt, de foglalkozott agarázzal és agárversenyeket is szervezett, művelés alatt álló földjein pedig az akkor modernnek számító műtrágyázást is alkalmazták. (Nagybocskai 2015)

A 20. század elején már meglévő Korona Szálló és Étterem, valamint a Mátyás Étterem (Nagybocskai 2015) a város vendégforgalmi funkciójára utal, bár itt meg kell jegyeznünk, hogy a helyi gazdaságban ekkor még a mezőgazdasági szektor játszott meghatározó szerepet. A Nagyatád ma legismertebb turisztikai attrakciójaként ismert Artézi fürdő már a századfordulón is turisztikai vonzerőnek számított, az 1906-ban fűrt artézi kútból származó, ivó- és fürdőkúrára egyaránt alkalmas gyógyvizet a 20. század elején a fürdő részvénytársasága hasznosította. (Laczkó 1979) Az 1906-os fűrésznek az volt a célja, hogy a településnek jó víz álljon rendelkezésre, ami az esetleges tifuszmegbetegedések elkerülését is elősegíti. A fűrés eredményeképp a település 403 méter mélységből származó 30,5 fokok hévízzel gazdagodott. Az 1907-ben a fürdő részvénytársasága által emelt attrakatív fürdőépület az 1930-as évekre már a község tulajdonában állt. (Burics 1933)

A Nagyatád újság 1907 októberében arról számolt be, hogy Lelbach Keresztély hajlandó földet adni új utcák részére, „ha azt az artézi fürdő parkosításánál jeleskedő szépségügyi bizottság irányelvei alapján alakítják ki.” (Nagybocskai 2015, 28–29) Az egykori vásártér területén létesült fürdő parkosításával jött létre a mai, a város központjában található egyedülálló közpark. (Virányi 2018)

Az 1910-ben nagyközségi ranggal rendelkező Nagyatádnak 3753 magyar lakosa volt, a település infrastruktúrája korszerűnek nevezhető, mivel vasútállomás, posta, távíróhivatal, telefonállomás, 2 takarékpénztár, 3 hitelszövetkezet és egy kaszinó egyaránt rendelkezésre állt. A lexikon kiemeli az artézi vízzel táplált melegfürdőt, a Széchenyi-parkot az 1903-ban emelt Kossuth-szoborral, valamint egy „szép kastélyt” is, ami minden bizonnyal Meller Manó kastélya lehetett. (Révai 1911, 185) Nagyatádon már 1910-ben számos egyesület és ipartársulat működött, az ipari munkáltatók közül pedig kiemelkedett a 155 munkást foglalkoztató zsinór- és paszománygyár, a keményítőgyár és a téglagyár. (Révai 1911)

Nagyatád a 20. század első felében még kastéllyal is büszkélkedhetett, ami sajnos nem élte túl a szovjet megszállást követően kiépült szocialista rendszert. A Lelbach Keresztély által megvásárolt Meller Manó-kastély az államosításokat követően szülőotthonként szolgált, 1976-ban pedig „városrendezési okokra hivatkozva” lebontották. (Nagybocskai 2015, 26)

A Városi Múzeum épületét a 20. század elején Mike Imre közjegyző építtette a Nagyatád központjában fekvő Széchenyi téren. Az államosítást követően a „Mike-házban” a honvédség katonai rendészeti hivatala működött. A rendszerváltást követően az önkormányzat megvásárolta az épületet egy városi múzeum létesítése céljából, és múzeumi funkciójának megfelelően alakította át. Az egykori családi ház eredeti külső formáját Szakonyi László építész-mérnök tervei alapján állították vissza. (Hauptman 2015)

Henész, Bodvica és Kivadár 1941-ben, az országos közigazgatási reformnak köszönhetően egyesült Nagyatáddal. Ugyanebben az évben Burits Pál, a Járási Takarékpénztár igazgatója, Matán István vállalkozó és Szabó Kálmán megalapították a Nagyatádi Konzervipari Kft.-t és megvásárolták az egykori Czindery-kastélyt, ami a Kft. központjának és raktárának a szerepét töltötte be. (Nagyné Gyánó 2001)

A trianoni békediktátumot követően Nagyatád határhoz közeli településsé vált. A 68-as út megépítése jelentős szerepet játszott abban, hogy Nagyatád aktívabban bekapcsolódhatott az ország turisztikai vérkeringésébe. A 68-as út létesítésével – ami a jugoszláv területeket kötötte össze a Balaton térségével – az 1970-es évektől az idegenforgalmi igények is egyre inkább növekedtek, amit az ekkor megnyitott szálláshelyek is hűen tükröznek. Ebben a korszakban épült a ferencrendi zárda átalakításával a Park Szálló és Étterem, megőrizve a barokk stílusjegyeket, valamint az Ezüstkancsó szálló és étterem. (Laczkó 1979)

Nagyatádon óriási pusztítást okoztak a II. világháború hadműveletei. 1944 decemberétől Somogy megye nyugati részén a Balatontól a Dráváig állófront alakult ki, a frontvonalba Nagyatád is beleesett. Nagyatád katonai hagyományairól és laktanyájáról a II. világháborút követően is ismert település: a Magyar Honvédség 63. Budai Nagy Antal gépesített lövészdandár 1961–1990-ig állomásozott a nagyatádi Budai Nagy Antal laktanyában. A bezárt katonai laktanyák újrahasznosítása a napjainkban fontos kérdést, emellett kiaknázatlan lehetőségeket is jelent a városfejlesztésben. (Bársony 2018) A hasznosítás során természetesen szükséges figyelembe venni ezeknek a funkciójukat veszített, többnyire használaton kívüli komplexumoknak a műszaki-statikai állapotát.

Az 1970-es években az 1948-ban államosított konzervgyár volt a város legfontosabb munkáltatója, ahol körülbelül 1200 fő dolgozott. (Hauptman 2021)

1968-tól Nagyatád idegenforgalma dinamikus növekedésnek indult. Ebben az évben nyílt meg a Siotour nagyatádi kirendeltsége. A Park Szállót 1968-ban 1325, 1971-ben pedig már 3114 vendég látogatta, az Ezüst Kancsó Szálloda pedig közel 100 százalékos férőhely-kihasználtsággal büszkélkedhetett. A külföldi vendégek számának növekedését tükrözi, hogy az OTP mellett már a Park Szállóban is lehetőség volt valutaváltásra. A külföldi vendégek főként az akkori Jugoszláviából érkeztek, de voltak német, olasz, lengyel, cseh, bolgár és osztrák turisták is. (Dorcsi 1972) 1975-ben megnyílt a nagyatádi fafaragó alkotótelep, ami magyar és nemzetközi fafaragó művészek műhelyeként és kiállítóhelyeként is működött. (Laczkó 1979)

A jugoszláviai háborúk 1991-es kirobbanását követően Nagyatádon menekülttábor működött, az itt tartózkodó menekültek többségükben magyar és horvát nemzetiségűek voltak. (Gyurok 1994) Nagyatád népessége 1990 óta folyamatosan csökken, ekkor a Somogy megyei városnak 13.136 lakosa volt. (Virányi 2018)

Az örökségi értékekre koncentráló rövid történeti elemzés rámutatott arra a tényre, hogy Nagyatád egészségturisztikai és kulturális erőforrásokkal egyaránt rendelkezik. A város kulturális értékét megerősíti, hogy a település területén számos műemléket,

műemléki környezetet és nyilvántartott régészeti lelőhelyet is találhatunk. (Virányi 2018) A természet közelsége és a hagyományosan erős mezőgazdaság a helyi termékek megismertetésével a turizmusfejlesztés számára is meghatározó potenciál. A történelmi horvát–magyar kapcsolatok ápolása és szorosabbá fűzése akár Nagyatád küldőterületének bővítését is eredményezheti.

(Nagyatád helyi gazdaságának főbb jellemzői) A dél-dunántúli NUTS2 régióról megállapítható, hogy a településhálózat szerkezete meglehetősen kedvezőtlen, mivel a városok száma kevés, az aprófalvak aránya viszont elég magas. A Nagyatádi járás a Somogy megyei átlagnál is ritkábban lakott, már kistérséggént is szerepelt a hátrányos helyzetű kistérségek országos listáján. Nagyatád lakossága 2020-ban 10.348 fő, a lakónépesség 2011-től – amikor még 11.092 fő lakott a településen – folyamatosan csökken, ami a népesség természetes csökkenésére, valamint a negatív vándorlási egyenlegre vezethető vissza. (TeIR) A 2018-ra kimutatott negatív, -9,59 százalékos vándorlási egyenleg (TeIR) arra utal, hogy a város népességmegtartó ereje meglehetősen gyenge, ami a fiatalok és a diplomások rossz elhelyezkedései lehetőségeire mutathat rá. Az állandó népességből a 18–59 évesek száma szintén évről évre csökken, 2018-ban a város lakossága 10.014 fő, a 18–59 éves lakosok száma pedig 5882. A városra az előregedő helyi társadalom jellemző, amit a Lechner Nonprofit Kft. által készített öregedési mutató is alátámaszt: Az állandó népességből a 100 0–14 évesre jutó 60 és 60 év felettiek száma 2010-ben még 199,86, 2018-ban már 276,9. A regisztrált munkanélküliek száma csökkenő tendenciát mutat. (TeIR)

A városon a 68-as főút halad keresztül, ami észak-déli irányban a Balatont és az országhatárt köti össze, az alsóbbrendű úthálózat minősége országosan is nagyon gyengének számít.

A város humán erőforrását vizsgálva megállapítható, hogy a szakképesítéssel rendelkezők nagy arányban vannak jelen, akik többségükben műszaki és kereskedelmi-vendéglátóipari szakképesítésűek, ezzel szemben a diplomások lakosság-számhoz viszonyított aránya alacsony, ami részben a városi intézmények alacsony felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberigényére vezethető vissza.

A TeIR adatai alapján a Nagyatádon megszűnt vállalkozások száma 2014-ben 117, 2019-ben már „csak” 65 vállalkozás szűnt meg. A két időpont között az adatsor folyamatos csökkenést mutat, ami arra utal, hogy a városban – az országos tendenciának megfelelően – javul a vállalkozási környezet. A városban számarányukat tekintve az 1–9 fős vállalkozások a meghatározók. (TeIR) A Nagyatádon regisztrált 1634 regisztrált vállalkozásból csupán egy foglalkoztat 250 főnél többet. (TeIR) A város gazdasági szerkezetét vizsgálva nemzetgazdasági ágak szerint a legtöbb regisztrált vállalkozás a mezőgazdaság, erdőgazdálkodás, halászat szektorban tevékenykedik, de viszonylag nagy arányban vannak jelen a szálláshely szolgáltatásban, valamint az építőiparban dolgozó regisztrált vállalkozások is. (TeIR)

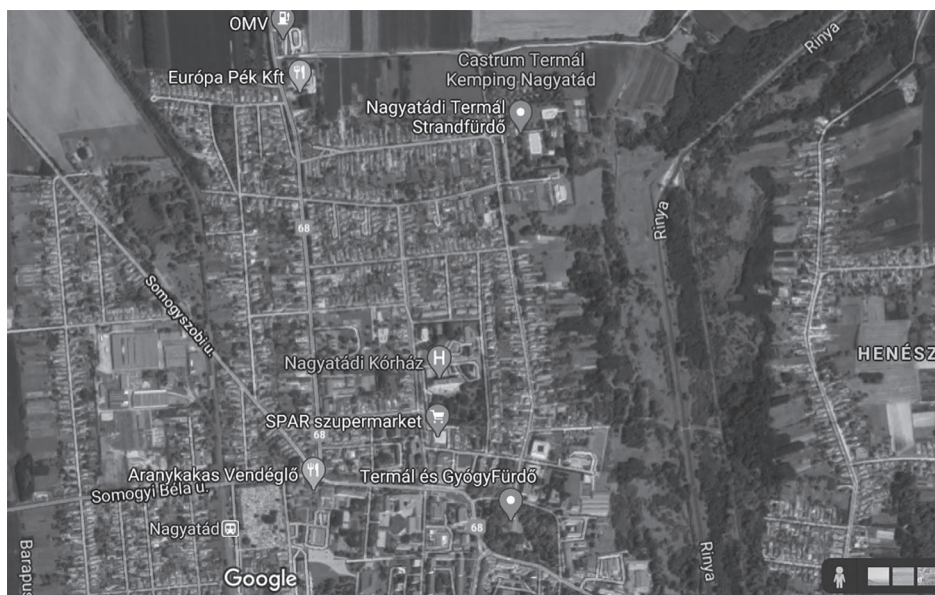
2015 ősze óta a nagy forgalmú 68-as főút elkerüli a várost, aminek köszönhetően a városközpont addig jelentős átmenő forgalmát sikerült tehermentesíteni. A kerékpárút-hálózat fejlesztése szintén szerepel a városfejlesztési tervek között, ami a belterületi kerékpárutak mellett a szomszédos Ötvöskőnyiig vezető útvonal kiépítését is magában foglalja. A település arculatát jelenleg is a kertes házak és az egyszintes épületek határozzák meg, a sík területen elhelyezkedő város

épületei közül a templomtorony, a kórház és három tízemeletes panelház emelkedik ki. Karakterüket és funkciójukat tekintve a Nagyatádon ma megtalálhatók településközponti, lakótelepi, kertvárosi, falusias, erdőgazdasági és ipari jellegű területek, valamint a zöldfelületek aránya is jelentős. (Virányi, 2018)

A helyi társadalom aktivitása és a város életében betöltött szerepe nagyon erős (Nagy 2020), amit a 31 működő civil szervezet is tükröz. (nagyatad.hu; TelR)

(Nagyatád és térsége turizmusának jelenlegi helyzete a vonzerők és a fejlesztési elképzelések tükrében) A Drávamente térségéhez kapcsolódó Nagyatád és Csurgó térségében jellemzően „természetközeli, aktív és tradicionális értékekre szerveződő kínálatok” jelennek meg. (Aubert–Szabó 2011, 49) A nemzeti park és annak védterületei a szakirodalom szerint némileg behatárolják a turizmusfejlesztési lehetőségeket. (Aubert–Szabó 2011)

Nagyatád meghatározó turisztikai erőforrása minősített gyógyvize: a Nagyatádi Termál és Gyógyfürdő a térség egyik legjelentősebb attrakciója, emellett a városközponttól némileg távolabb elhelyezkedő Termál Strandfürdő. A legfőbb turisztikai attrakciók vonzerójét némileg csökkenti, hogy a két fürdő egymástól viszonylag távol helyezkedik el, illetve hogy a strand nem rendelkezik fedett wellness-részleggel, ami csak szezonális működést tesz neki lehetővé. (1. ábra)

1. ábra: A legfőbb turisztikai vonzerőt képező fürdők elhelyezkedése

Forrás: google.hu

A wellness-turizmus jövőbeli létjogosultságát a szakirodalom is igazolja: „A wellness szolgáltatások és programok széleskörű turisztikai vonzerővé váltak a XX. század utolsó évtizedében, és ez a folyamat nem mutat gyengülést, sőt, kitűnő kilátásokkal kecsegtet a jövőre nézve.” (Erfurt-Cooper–Cooper 2009, 1) Az 1. ábra alapján szintén szembejön, hogy a város jelentős zöld felületekkel rendelkezik, ami természetközeli miliőt teremt a

településnek. A központ és az ahhoz közel fekvő városrész szabályosnak, tervezettnek mondható szerkezetét meghatározza a városon áthaladó 68-as és a Somogyszobi út, valamint a legfőbb kereskedelmi és turisztikai szolgáltatókat összekötő útvonalak. A műholdfelvételen (1. ábra) is megfigyelhető vasútállomás jelentősége a település életében a 21. századra már másodlagossá vált, mivel itt már nem bonyolódik jelentős személyforgalom.

A Termál Strandfürdő 2018-ban 40.357, 2019-ben pedig már 41.339 látogatót fogadott, közülük sokan a létesítmény szomszédságában található kempingben laktak. (NRTE) A kempinget és a strandot látogatók közül jelentős a horvát turisták száma (Kincses 2020), akik a városban található szinte valamennyi szállástípust igénybe veszik. (Nagy 2020)

A 2008 augusztusában megnyitott, a Termál Strandfürdőhöz közel elhelyezkedő uszodát 2019-ben 23.963 fő kereste fel. (NRTE)

A Nagyatádi Termál és Gyógyfürdőt a szakirodalom a regionális hatókörű fürdők közé sorolja, összetett vendégkörrel, viszonylag magas külföldi látogatóval, de az országosan ismert fürdőknél szerényebb kiépítettséggel. (Csapó–Jónás–Berkó 2011) A város szívében, a fás-parkos Széchenyi téren elhelyezkedő gyógyfürdő 2018-ban 52.710, 2019-ben 51.790 fő látogatót regisztrált. (NRTE)

Nagyatád kiterjedt és jól karbantartott zöldfelületi rendszerrel rendelkezik, aminek köszönhetően a város 2005-ben a Virágos Magyarországért versenyt is megnyerte. (Kincses 2020) Ezek a zöldfelületek azonban csak akkor fejtenek ki pozitív hatást a települési környezetre, ha egyes elemeit is sikerül összefüggő rendszerre alakítani, amiben a természeti területek, tehát az erdőterületek, parkerdők, a zöldterületek, benne a parkokkal és köztterekkel, illetve a köztük kapcsolatot teremtő gyalogutak, sétányok, vízfolyások és vízfelületek egyaránt helyet kapnak. (Nagy 2005) Ez az alapelv a város arculati kézikönyvében is megjelenik, tehát tudatos törekvés figyelhető meg egy összefüggő zöldfelületi rendszer kiépítésére és fenntartására: „A városközponti, a kertvárosi és a lakótelepi karakter a közterületek és zöldfelületek szempontjából nem különíthető el.” (Virányi 2018, 93) Nagyatád a „parkok, szobrok és fürdők városaként” pozicionálja magát, imázsépítés szempontjából tehát a természeti, a történelmi és nem utolsósorban az egészség- és aktív turisztikai erőforrásokra építenek.

A város két országos védelem alatt álló műemlékkel rendelkezik, ezek a Széchenyi téren és a Dózsa György utca mellett található ferences templom és a ferences rendház épületegyüttese, valamint a Honfoglalás téren magasodó Szent Rókus barokk kápolna az előtte látható kereszttel. (Virányi 2018) A szakrális és biológiai tájértékek mellett a nagyatádi szabadtéri szoborpark látogatottsága alapján szintén kiemelkedő turisztikai vonzerőnek tekinthető. (Csapó–Jónás–Berkó 2011) 2012-ben az „Ironman Triathlon” már Magyarország nemzetközi márkát képviselő sportrendezvényeihez tartozik, amit a város önkormányzata is támogat. (Gyömörei 2015)

A 2011-ben, 29 alapító taggal pályázat segítségével létrejött Nagyatád-Rinyamente Turisztikai Egyesület tevékenységének vizsgálatakor egyértelművé vált, hogy a desztinációs alapú turizmusfejlesztés logikáját követve a szervezet tagjai között Vése, Segesd, Kisbajom, Lábod, Gyékényes önkormányzata is megtalálható, emellett Kaszó és Rinyabesenyő főbb szolgáltatói is a turisztikai egyesület kötelékébe tartoznak. (Kincses 2020; 2. ábra)

2. ábra: Nagyatád-Rinyamente, mint turisztikai desztinációhoz tartozó települések a Nagyatád-Rinyamente TDM-szervezet tagsága alapján

Forrás: saját szerkesztés a google-térképen az NRTE adatai alapján

A Nagyatád-Rinyamente Turisztikai Desztináció-menedzsment szervezetnek jelenleg 35 tagja van. (Kincses 2020)

A TDM-szervezet a tagjainak workshopokat tart, illetve tanulmányozza a legjobb gyakorlatokat. A TDM-Szövetség tagjaként rendszeresen részt vesznek konferenciákon és képzéseken, a TDM-szervezet vezetője a Velencén és Orfűn tett „study tourokat” emelte ki a vele készített interjú során, 2017 májusában pedig TDM-konferenciát is szerveztek Nagyatádon. (Kincses 2020) A Nagyatád-Rinyamente Turisztikai Egyesület eddigi legnagyobb eredményének a széles körű együttműködés kiépítését, illetve egy határon átnyúló 2017-es konferenciát tartja. (Kincses 2020)

A TDM-szervezet helyzetét a pénzügyi erőforrások hiánya mellett az a tény is nehezíti, hogy Nagyatád és Rinyamente térsége a 429/2020 Korm. rendeletben meghatározott turisztikai térségek között nem szerepel (Kincses 2020), a Dél-Dunántúlon lehatárolt térségekhez való kapcsolódásnak pedig a földrajzi távolság miatt sincs realitása. A város egyik legjelentősebb vonzereje az országos jelentőségű katonatörténeti kiállítás szovjet és német harcjárművekkel, amit a magyar látogatókon kívül kis létszámban Németországból és az egykori Szovjetunió utódállamaiból is felkeresnek. (Kincses 2020) Szintén a város vendégforgalmában megjelenő katonai hagyományokhoz kapcsolódik a Honvéd Találkozó is, emellett a pár éve létesült 63. Bázis egyedi, a katonai hagyományokra épülő termékpalettával várja látogatóit. A létesítmény jelenleg katonai és turisztikai funkcióval egyaránt rendelkezik, mivel itt képzik ki az önkéntes haderő területi tagjait, emellett rendszeresen megrendezett OCR-versenyekkel, szabadulósobákkal, erőnléti pályákkal, Airsoft és paintball lehetőségekkel, valamint tankvezetéssel várja látogatóit (63bázis.hu), a jövőben pedig szálláshely létesítését is tervezik. (Kincses 2020) A helyi

TDM-szervezet vezetőjével készített interjú során bebizonyosodott, hogy a 63-as bázis segítségével a gyógyfürdő látogatóin kívül egy új szegmenst is sikerült bevonni a városba. (Kincses 2020)

Nagyatádon egy háromoldalú megállapodás jött létre a TDM-szervezet, a Nagyatádi Kulturális és Sportközpont és az önkormányzat között, melynek alapján a Nagyatád és Rinyamente térsége székhelye a város központjában található Tourinform iroda épülete, melynek szolgáltatásait is a turisztikai szervezet üzemelteti, köztük a katonai kiállítást is. (Kincses 2020) Az egyesület legnagyobb támogatója a helyi önkormányzat, ami az idegenforgalmi adó egy részét a turisztikai szervezet rendelkezésére bocsátja. A TDM szervezet a járványhelyezethez való alkalmazkodásképp online marketing-képzéseket szervezett tagjainak. (Kincses 2020)

A Nagyatád-Rinyamente turisztikai térség lehatárolását illetően több elemzési szempontot is figyelembe vehetünk, de az illetékes TDM-szervezet tevékenységi köre a gyakorlatban is meghatározó tényezőnek bizonyul. A nagyatádi TDM-szervezet vezetője Gyékényest is a Nagyatád-Rinyamente turisztikai térséghez sorolja, ahol olyan egyedi szolgáltatók várják a látogatókat, mint a Búvár bázis. A város legismertebb sportrendezvénye, az Extreme Man is Gyékényesről indul, emellett egy borászat is tagja a Nagyatád-Rinyamenti turisztikai egyesületnek. (Kincses 2020) A Nagyatád-Rinyamente turisztikai szervezet más ágazatokkal is igyekszik kiépíteni a kapcsolatot, amit hűen tükröz, hogy tagjaik között van az elsődlegesen primer szektorban tevékenykedő, erdőgazdálkodással foglalkozó Kaszó Zrt. is.

A nagyatádi önkormányzat a fürdő felújítását tervezi, amihez a helyi akciócsoport pályázatai is jelentősen hozzájárulnak. Az online megjelenést vizsgálva egyértelművé válik, hogy az egységes arculat létrehozása a jövő egyik legfontosabb feladata. A város és térsége szálláskínálatát áttekintve arra is fény derül, hogy a színvonalasabb, négycsillagos szálláshelyek szintén hiányoznak. A kerékpárutak és a fürdölétesítmények továbbfejlesztése szintén fontos lenne, amihez a megfelelő terület a rendelkezésre áll. A helyi TDM-szervezet desztinációs marketingtevékenysége mellett képzéseket is szervez tagjainak, mivel pontosan látják, hogy a tagoknak a 21. században is piacképes marketingismeretekre van szüksége, különös tekintettel az online térben lebonyolított reklámkampányokra. (Kincses 2020) A terepbejárás során azt tapasztaltam, hogy több szálláshely dolgozója nem ismeri a térség nevezetességeit, ami szintén a turisztikai képzések élénkítésének fontosságát támasztja alá.

Ha áttekintjük a település és térsége turizmusának az elmúlt évtizedben történt változásait, megállapíthatjuk, hogy 2014-től 2018-ig a nagyatádi vendégéjszakák száma másfélszeresre nőtt, 2014-ben 15.900, 2018-ban viszont már 25.600 vendégéjszakát jegyeztek a településen. (Pál 2019) Ebben az időszakban a város központjában található Hotel Solar 40 százalékkal növelte vendégéjszakái számát, vendégeit tekintve 99 százalékban magyarok látogatták a háromcsillagos szállodát. A vendégek közül a legtöbben nyugdíjasok, de nyáron több nagycsalád is, valamint számos fogyatékkal élő is felkereste a szálláshelyet. (Pál 2019) A vendégkör összetétele minden bizonnyal a szálloda elhelyezkedésével magyarázható: a város központjában, a gyógyfürdőhöz közel fekvő komplexum egyaránt alkalmas a fürdőkúrával gyógyulni vágyók, az előszeretettel kirándulók és túrázók, valamint az Extreme Man versenyen résztvevő vendégek számára. A Viktória Wellness Hotelt 80 százalékban belföldiek keresik fel, a vendégkört tekintve pedig a családok nagy arányban választják a szálláshelyet, ami a wellness-részleg mellett a városi strand vonzerejének is köszönhető. (Pál 2019)

A termalonline.hu portál a KSH kereskedelmi vendégéjszakákra vonatkozó adatai alapján összeállította a somogyi termálfürdős települések vendégforgalmi listáját, amelyben Nagyatád 5928 kereskedelmi szálláshelyen eltöltött vendégéjszakával a negyedik helyen foglal helyet. A belföldi és a külföldi kereskedelmi szálláshelyeken eltöltött vendégéjszakák számát vizsgálva Nagyatád szintén a negyedik helyet foglalja el, a Belső-Somogy déli részén található járásközpontot csak Kaposvár, Csokonavisonta és Igal előzi meg. (termalonline.hu) Az alacsony vendégéjszaka szám természetesen a világjárvány miatti lezárások következménye. Ezzel együtt a Termál Online portál – nagyon helyesen – rávilágít a KSH statisztikájának azon módszertani hiányosságára, hogy a magánszálláshelyek vendégforgalmát figyelmen kívül hagyták, holott ez a szálláshely-kategória Nagyatád turizmusában is meghatározó szerepet tölt be.

A város fejlesztési koncepciójában szerepel a turisztikai funkció erősítése és bővítése, amit „az épített környezet minőségére, a természeti értékekre és az egyedi turisztikai attrakciókra” alapoznának. (Virányi et al. 2019, 9) Ehhez azonban nem valószínűsíthető meg a szálláshely kínálat bővítése és a turisztikai szolgáltatások hozzáadott értékének növelése nélkül.

A turizmusfejlesztési tervekben fontos szegmenset jelent a fizetőképes idősebb korosztály, akik a más a településen jelenlevő alkonyatipar szolgáltatásainak bővülését jelentené, ami konkrétan a gyógyfürdő modernizálását és bővítését, valamint „speciálisan az idősek igényeihez igazodó lakásépítéseket” (Virányi et al. 2019, 9) foglalja magában.

A legfontosabb fejlesztési projektet egy magánbefektető valósítaná meg, aki a strandot egy wellness-komplexummal bővítené, amelynek eredményeképp a strandfürdő egész évben nyitva állhatna, kiküszöbölve a szezonális negatív hatásait. (Nagy 2020) A megújult strandfürdő a fiatalabb korosztály számára is vonzó turisztikai célponttá válhatna. (Virányi et al. 2019)

A természeti értékekre alapozva a város a bakancsos és az ökoturizmust szeretné fejleszteni, amit kiegészítene a kerékpárutak kiépítése és bővítése, de ezek a tervek a dokumentumban nem kerülnek részletes kifejtésre. A Nemzetközi Faszobrász Alkotótelepet és a horgászatra kiválóan alkalmas Csónakázó-tavat mint fejlesztendő turisztikai attrakciókat emeli ki a dokumentum. A város településfejlesztési koncepciója a TDM-szervezet legfontosabb feladatainak a marketingtevékenységet, a szolgáltatók közötti együttműködés élénkítését és a turisztikai termékfejlesztést határozza meg. (Virányi et al. 2019)

A város turizmusára szintén ösztönzőleg hatott az a sikeresen kivitelezett elképzelés, hogy az Extreme Man versenyfutásának útvonalát tudatosan be akarták vinni Nagyatád központjába. (Kincses 2020) A felnőtt kategória résztvevői Gyékényesen sorra kerülő úszást követően a Gyékényes–Csurgó–Iharosberény–Inke–Vése–Böhönye–Segesd útvonalat kerékpáron, a Segesd–Ötvöskönyi–Nagyatád szakaszt futva teszik meg. (Kincses 2020)

A 2020-ban megrendezett Extreme Man triatlonverseny felnőtt kategóriájában 450 egyéni versenyző, valamint több mint 170 csapat indult. Az ExtremeManó futóversenyeket gyermek kategóriában, 2–3, 4–5 és 6–7 évesek részére szervezik. (www.extrememan.hu)

Az előzőleg említett helyi katonai hagyományokra épít a régi laktanya területén működő 63. bázis, ami az ország egyik legnagyobb bel- és kültéri paintball pályájával, izgalmas katonai harci szimulációval, baltahajítással, szabadulójátékokkal és különböző rendezvényekkel, aktivitásokkal várja felnőtt és gyermek látogatóit. (Kincses 2020)

Nagyatád jelenlegi szálláskínálatát 16 magán szálláshely, 6 kereskedelmi szálláshely, 86 db 3 csillagos kategóriájú szállodai szoba, 60 db kétágyas, 10 db négyágyas fürdőszobás kollégiumi szoba, valamint 150 egység befogadására alkalmas 4 csillagos kemping alkotja. (NRTE) Az ExtremeMan verseny ideje alatt ezek a szálláshelyek teljes kihasználtsággal működnek, a rendezvény időtartama alatt további férőhelyekre lenne igény. (Nagy 2020)

A 2020-as évet vizsgálva a városban eltöltött vendégéjszakaszám csökkenése egyértelműen a világjárvány következménye. Nagyatád szállásszolgáltatását több hónapon keresztül – az ország egyéb területeihez hasonlóan – lényegében teljesen „lenullázták” a pandémia következtében szükségszerűen elrendelt korlátozások. (Nagy 2020) Ha a naptári évek statisztikáját nézzük, a Nagyatád-Rinyamente TDM-szervezet tagsága körében 2019-ben 35.002 vendégéjszakát, 2020-ban pedig 26.513 vendégéjszakát regisztráltak, ami arra enged következtetni, hogy a lezárások hónapjai alatt ebben a térségben is a fennmaradásukért küzdtek a turizmus-vendéglátás szektorban dolgozó vállalkozások.

2020-ben a nagyatádi gyógyfürdőt összesen 21.734 fő látogatta, akik közül 20.938 fő hazánkban, 796 fő pedig külföldről érkezett. Ugyanebben az évben az uszodát 10.737 fő látogatta, a város központjától szintjén távolabb található strandot pedig 20.040 fő. A külföldi vendégek aránya ebben az évben csupán 5,6%, ami 1136 látogatót jelentett. (NRTE)

Nagyatád turisztikai attrakciói a Nagyatád-Rinyamente Turisztikai Egyesület desztinációs szemlélete szerint számos, a környékbeli településeken található vonzeróval egészülnek ki. A leglátogatottabbakhoz tartozik a kaszói Lombkorona Tanösvény is, amit 2019-ben 21.848 fő, egy évvel később pedig már 31.189 fő látogatott. A 2020-as évben a Vadaspark látogatottsága 42.452 fő. Az adatok egyértelműen alátámasztják, hogy a világjárványt követően felértékelődött a rurális, természetközeli területeken eltöltött szabadidő.

A rurális térségekben található desztinációkra is igaz a megállapítás, hogy csak komplex turisztikai kínálattal és egy könnyen beazonosítható márka megteremtésével tehetők sikeressé. Nagyatád térségében ehhez járulhat hozzá a kaszói kisvasút (Állami Erdei Vasút), a Lábodon található Petesalmi Vidrapark, a horgász- és bújárparadicsom Gyékényesi-tó, vagy a vései őshonos magyar gyümölcsfákból álló Tündérkert.

Mindezek mellett Nagyatád Integrált Településfejlesztési Stratégiájában megjelenik a városhoz közel fekvő horvát területekkel történő határon átnyúló együttműködés gondolata, ami a gazdaságban horvát cégek a településre történő bevonásával, a turizmusban pedig egy közös Dráva menti desztináció kialakításával valósulna meg. (Terra 2015) A nagyobb munkaerőt foglalkoztató cégek bevonását a településre a turizmusban és vendéglátásban tevékenykedő szolgáltatók is nagyon fontosnak tartják. (Nagy 2020)

Nagyatád térségi szerepkörének erősítése több ponton kapcsolódhat a turizmus desztinációs logikájú fejlesztéséhez. Az ITS-ben kitűzött cél, az önkormányzatok közötti fejlesztések összehangolása a turizmusban is egy komplex, térségi kínálat kialakításának az előfeltétele lehet, kiküszöbölve a desztinációs kínálathoz nem illeszkedő pontszerű projektek megvalósítását. A közlekedési infrastruktúra óriási szerepet játszik egy desztináció hosszú távú sikerében. Az alárendelt közlekedési utak romló állapotáról a szerző terepmunkája során is meggyőződhetett, de ezt a hiányosságot a kvalitatív interjúk során is kiemelték. (Kincses 2020; Nagy 2020) Emellett a 21. századra már egy korszerű és minőségi térségi kerékpárút hálózat is alapvető elvárássá vált, függetlenül attól, hogy a fenntartható turizmus fejlesztéséről, vagy a helyi társadalom életszínvonalának a növeléséről van szó.

A rurális turizmus ma már vonzó és elérhető helyi termékek nélkül elképzelhetetlen, de ehhez elengedhetetlen az alapanyagok helyi feldolgozása, valamint az értékesítéshez szükséges termelői piacok létesítése és ösztönzése, aminek az alapelve helyet kapott a város integrált településfejlesztési stratégiájában. (Terra 2015b) A „kistérségi identitástudat növelése” az előbb említett stratégiában egy logikusnak tűnő törekvés (Terra 2015b, 17), viszont annak a meghatározása nem szerepel a dokumentumban, hogy Nagyatád és térsége esetében milyen értékekre épülne az önazonosságtudat, illetve milyen történelmi gyökerei vannak egy belső-Somogy térségi identitásnak.

(A város és térsége turizmusának fejlesztési lehetőségei) A vizsgált település és térségének turizmusfejlesztési lehetőségeinek elemzésénél azokat a politikai, gazdasági, társadalmi, technológiai és környezeti tényezőket is figyelembe kell venni, amelyek hatással lehetnek Nagyatád és térsége turizmusára. Nagyatád és térsége turizmusának helyzetét a kutatási eredmények alapján összeállított PESTSWOT-mátrix foglalja rendszerbe. (1. táblázat)

		Politikai	Gazdasági	Társadalmi	Technológiai/ környezeti
Belső adottságok	Erősségek	- a városfejlesztési stratégiában fontos szerepet játszik a turizmus - meglévő testvérvárosi kapcsolatok - járási központ	- aktív TDM-szervezet - többféle jellegű, bővülő turisztikai attrakciók: vallási, természeti, kulturális és egészségturisztikai vonzerek, gyógy- és termálfürdő és strand kiemelt szerepe - a világjárvány előtt folyamatosan növekvő vendégéjszaka szám - ExtremeMan rendszeres színhelye - élő katonai hagyományok - erős mezőgazdaság	- erős civil aktivitás, 31 civil szervezet - vendéglátóipari és kereskedelmi szakképesítéssel rendelkezők megfelelő aránya - Nagyatád rendelkezik helyi közösségfejlesztő stratégiával	- parkok és egyéb zöldfelületek magas aránya - természeti erőforrások: a hazai feketegolya-, cigányréce- és rétisas-állomány legjelentősebb élőhelyei megtalálhatók a település környezetében
	Gyengeségek	- térségi szerepkört csak közigazgatási értelemben tölti be Nagyatád - a régi konzervgyárhoz hasonló volumenű munkáltatót eddig nem sikerült bevonni a településre - a város és térsége nem szerepel a 429/2020 Kormányrendeletben lehatárolt turisztikai térségek között	- szerény szálláshelykínálat - a négycsillagos szálláshelykategória hiánya - szűkös humán erőforrás	- elöregedő társadalom - fiatalok elvándorlása - diplomások csekély aránya	- perifériális elhelyezkedés - az alsóbbrendű úthálózat gyenge minősége - gyenge digitális megjelenés

Külső adottságok	Lehetőségek	- NTS2030 Turizmus 2.0 új turizmusfejlesztési irányvonalakkal egészült ki (pl. vallási turizmus) - testvérvárosi kapcsolatok erősítése, aktívabb kiaknázása a turizmusban - vállalkozások bevonása a településre - az együttműködések bővítése a térségi önkormányzatokkal - Horvátország uniós csatlakozása aktívabbá teheti a határon átnyúló együttműködéseket (pl. közös pályázatok)	- a világjárvány után kibontakozó turizmustrendeknek való megfelelés (erősödő falusi és ökoturizmus) - pályázatok vállalkozásfejlesztésre a soron következő uniós ciklusban: GINOP Plusz; - helyi termékek fejlesztése, ismertebbé tétele és összekapcsolása a turizmussal, különös tekintettel a mezőgazdasági termékekre (szilva, kukorica, uborka, gyümölcslekvárok, konzervek) - egy Dráva-menti turisztikai desztináció kialakítása horvát településekkel	- továbbképzések szervezése a turizmusban dolgozóknak - pályázatok felnőttképzésekre	- úthálózat fejlesztése - pályázatok a soron következő uniós ciklusban az infrastruktúra fejlesztésére (TOP Plusz) - a város térségében a Magyar Falu Program folytatása
	Veszélyek	- kedvező politikai környezet változása, adóemelések, diszkrecionális jövedelem csökkenése	- újabb világjárvány miatti korlátozások	- növekvő elvándorlás a településről – súlyosbodó humán erőforrás-problémák	- Rinya patak áradásai által okozott károk

1. táblázat: Nagyatád turizmusfejlesztési lehetőségeinek PESTSWOT-mátrixa

Forrás: saját szerkesztés saját kutatások alapján

Nagyatád turizmusának egyértelmű erősségeihez tartozik az ott működő TDM-szervezet, ami a desztinációs szemléletnek megfelelően több település turisztikai termék fejlesztésével egy térségi márka kialakításán munkálkodik.

A fontosabb stratégiai fejlesztési dokumentumok azt tükrözik, hogy felismerték az egyedi értékeket, illetve érezhető a törekvés a természeti, egészségturisztikai és egyéb vonzerők, köztük a rendezvények komplex turisztikai kínálatá történő alakítására. A helyi társadalom aktivitását hűen tükrözi, hogy Nagyatádon 31 civil szervezet működik, akik tevékenységi körüknek megfelelően elősegítik a város fejlődését, valamint partnerek a szakirodalom által is hangsúlyozott közösségi tervezés (Tóth–Káposzta 2010) gyakorlati megvalósításában is. Az aktív testvérvárosi kapcsolatok szintén hozzájárulnak a helyi bevételek növeléséhez, valamint a város imázsának javításához. Az NTS2030 Turizmus 2.0 több olyan turisztikai terméket is kiemel, amelyek a világjárvány hatására a turisztikai piac nyertesei is lehetnek. Nagyatád esetében a falusi turizmus, a „szoft turizmus”, a gyógyturizmus, az alkonyatipar és az aktív turizmus is kitörési pontot jelenthetnek, amit a komplex termékpaletta mellett a helyi termékek bevonásával lehet piacképessé tenni. (MTÜ, 2021)

A világjárvány következtében életbe lépett korlátozások idején több vállalkozás kisebb felújítási munkálatok elvégzésére szánta el magát, így biztosítva az alkalmazottak foglalkoztatását. A Kisfaludy 2030 Program keretében pályázati forrásból több beruházás is megvalósult, 7 szálláshelyen összesen 29 vendégszoba újult és újul meg szobánként 1 millió forint támogatásból. (Kincses 2020) A szálláshelyfejlesztést alátámasztja az a tény is, hogy a négycsillagos szálláskategória hiányzik Nagyatádról és térségéből.

Az ágazati bértámogatás és a 10 millió forintos kamatmentes kölcsön több TDM-tagnak is átmeneti kiutat jelentett a válsághelyzetből, megtartva dolgozóit, de természetesen a térség turisztikai és vendéglátóipari vállalkozásaiban is történtek elbocsátások, valamint munkaidő-csökkentés. (Kincses 2020; Nagy 2020) A világjárvány következtében bevezetett korlátozások mellett az elvándorlás jelenti a legnagyobb veszélyt a térség helyi gazdaságára, erősen lecsökkentve a megfelelő humánerőforrás-menedzsment lehetőségeit.

Nagyatádon és Belső-Somogyban kiválóan kiaknázható természeti erőforrásokat tartunk számon, amelyek a természetjárás és az aktív turizmus alapjait is jelenthetik. A legtöbb turizmusfejlesztési tervben előforduló ökoturizmus fogalmát a fejlesztések egyértelmű meghatározása céljából szükséges pontosabban definiálni. A magyar szakirodalomban a természeti és környezeti értékeinkre irányuló turizmust gyakran már ökoturizmusnak nevezik, ezzel szemben a német szakirodalom markáns különbséget tesz a „természeti turizmus” és az ökoturizmus között (Gyuricza 2008), ami a jövőre nézve a különböző minősítési rendszereknek is megfelelő nemzetközi szintű ökoturisztikai szolgáltatások fejlesztését teszi szükségessé. A nemzetközi szakirodalomban és turizmusfejlesztési gyakorlatban a mezőgazdaság, a gasztronómia és a turizmus az ökoturizmus rendszerén belül kiegészítik egymást (Swarbrooke 1999), az ökoszállodák helyi mezőgazdaságból származó gasztronómiai termékeket kínáló éttermeiken át az adott desztináció látogatóinak számának optimalizálásáig. (Gardner 2001)

Mindezek alapján kiderül, hogy Nagyatád és térsége elsődlegesen a falusi és természetközeli aktív turizmus erőforrásaival rendelkezik, ami egyben az ökoturizmus alapjait is jelenthetné, de ennek a turisztikai terméknek a fejlesztéséhez nagyon összetett és minőségi, valamint minősített, nemzetközi standardoknak is megfelelő szolgáltatásokra és infrastruktúrára lenne szükség, a kevesebb számú környezettudatos látogatóra pedig magasabb költési hajlandóság lenne jellemző, így a közeli jövő reális fejlesztési célja az aktív és természetközeli turizmus élénkítése lehet.

(Következtetések) A kutatások alapján kiderült, hogy Nagyatád és Rinyamente térségének több problémát is meg kell oldani, ha a desztináció turizmusát a 21. század elvárásainak megfelelően szeretné fejleszteni. A legsürgősebben orvosolandó nehézségek közül a térségi TDM-anyagi erőforrásainak hiányát kell kiemelnünk, ami az erős térségi márka kialakítása és az ehhez nélkülözhetetlen internetes megjelenés szempontjából elengedhetetlennek tűnik. A vonzó és erős márka kiépítése az ehhez tartozó egységes arculattal a jövő egyik legfontosabb kihívása lesz a térség számára, amit a városban és környékén tevékenykedő turisztikai vállalkozások online megjelenésének áttekintése is alátámaszt.

Az online marketingtevékenység erősítése mellett a megfelelően képzett humán erőforrás is hiányzik a turisztikai szektorból, amit a terepbejárás is igazolt. A város gazdaságfejlesztési stratégiájában találhatunk utalást arra, hogy jelentős fogyasztói igény van a kerékpárutak bővítésére és a fürdő modernizálására, ami szintén a helyi turizmus jövőbeli sikerét alapozhatja meg. A szálláshelykínálatot vizsgálva megállapíthatjuk, hogy

szálláshelyfejlesztéssel, igényes szálláshelyek piacra lépésével – ezáltal a minőséget előnyben részesítő szegmensek megszólításával – várhatóan lehetséges lenne a vendégéjszakák számának és az ebből adódóan a turizmusból származó bevételek növelése.

Nagyatád és térségének egy a jövőben piacképesebb turisztikai desztinációként történő lehatárolása azt a kérdést is felveti, hogy milyen módon erősíthetné és bővíthetné a térségi TDM-szervet térbeli kapcsolatrendszerét és kínálati palettáját. A város és térsége turizmusának jövőjét hosszabb távon megalapozhatja, ha képessé válik rendelkezésre álló és történelmi-környezeti és társadalmi erőforrásainak optimális kiaknázására, de ez csak akkor valósulhat meg, ha Belső-Somogyban is megtörténik a közlekedési infrastruktúra megfelelő minőségű helyreállítása, illetve fejlesztése.

A kutatás eredményei arra is rámutatnak, hogy a kijelölt turisztikai térségeken kívüli turisztikai funkcióval rendelkező desztinációk fejlesztése is elengedhetetlen hazánk turizmusának sikere érdekében. A perifériális helyzetű, de turisztikai vonzerőkkel rendelkező települések kizárólag a turizmussal nem, hanem átfogó és rendszerszemléletű gazdaságfejlesztési stratégiákkal zárköztathatók fel. A meglévő természeti és kulturális erőforrások a falusi és ökoturizmuson túl a vidéki perifériális terek turisztikai termékefejlesztésének alapját képezhetik.

IRODALOM

Szakirodalom

- Andrássy Antal – Szili Ferenc (1983): *A barcsi és a nagyatádi járás községtörténeti lexikona – Iskola és Levéltár 19.* (Kaposvár, 1983) Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/SOMM_IL_019/?pg=65&layout=s&query=Nagyat%C3%A1d
- Bársony Róbert (2018): Bezárt katonai- és határőrlaktanyák hasznosításának helyzete Magyarországon In: *Területfejlesztés és innováció* 12. évf. 2. sz. pp. 40–52. URL: http://www.terinno.hu/szamok/teruletfejlesztes_es_innovacio_2018_2.pdf (Letöltés ideje: 2021.08.06.)
- Burics László (1933): *Nagyatád nagyközség multja és jelene.* [reprint] Nagyatád Város Önkormányzata, Nagyatád, 1999. 71 p.
- Csapó János – Jónás-Berki Mónika (2011): Dél-Dunántúl. In: Dávid L. (szerk.): *Magyarország idegenforgalmi régiói.* Pécsi Tudományegyetem, Pécs pp. 134–146.
- Cser J. – Tóth T. (szerk.) (2007): *Területi és projektervezési ismeretek.* Debrecen: Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma. 188. p.
- Csorba Csaba – Kósa Pál – Nemesné Kis Tímea – Szatanek József – Virág Zsolt (Szerk. Kósa Pál) (2014): *A Kárpát-medence örökségturisztikai atlasza. I. kötet: Épített örökség.* Talma Kiadó, Pécs. 432 p.
- Csóti Csaba (2001): Nagyatád vidékének lakossága a XIX. század első felében (1850-ig) In: Bősze Sándor (szerk.) *Nagyatád Monográfiája II. kötet,* Kiadó: Nagyatád Város Önkormányzata, Nagyatád, 2001. pp. 23–28.
- Dorcsi Sándor (1972): Növekszik Nagyatád idegenforgalma. In: *Somogyi Néplap,* 1972. 08. 09., 186. szám Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/SomogyMegyeiHirlap_1972_08/ Letöltés ideje: 2021.08.01.
- Erfurt-Cooper P. – Cooper M. (2009): *Health and Wellness Tourism: Spas and Hot Springs.* Bristol–Buffalo–Toronto: Channel View Publications. 361 p.
- Fényes Elek (1851: 1984): *Magyarország geographiai szótára.* [reprint] Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése – Állami Könyvterjesztő Vállalat. 597 p.
- Gardner, J. (2001): Accomodations. In: I. Weaver, David B. (szerk.) *The Encyclopedia of Ecotourism.* CABI Publishing, Wallingford – New York, pp. 525–534.
- Goda Pál (2014): Mutatórendszer kialakítása a tervezésben. In: Tóth T. – Goda P.: *Tervezési módszerek a térségi programozásban.* Gödöllő: Szent István Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft. 185 p.
- Gözszy Zoltán (2001): Atád fejlődése az 1740-es és az 1750-es években. In: Bősze Sándor (szerk.) *Nagyatád Monográfiája II. kötet,* Kiadó: Nagyatád Város Önkormányzata, Nagyatád, 2001. pp. 125–129.

- Gyömörei Tamás (2015): Magán- és közfinanszírozás a sportban. In: Ács Pongrác (szerk.) (2015): *Sport és gazdaság*. Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar. pp. 94–161.
- Gyuricza László (2008): *A turizmus nemzetközi földrajza*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus. 319 p.
- Gyurok János (1994): Jugoszláviai menekültek Magyarországon. In: *Regio – Kisebbség, politika, társadalom* 1994. 5. évf. 4. sz. pp. 50–65.
- Hauptman Gyöngyi (2015): A nagyatádi városi múzeum. In: *Magyar Múzeumok* pp. 36–38. Forrás: http://archiv.magyar-muzeumok.hu/tema/152_a_regi_vagy_az_uj_muzeumoknak_konnyebb (Letöltés ideje: 2021.07.27.)
- Hauptman Gyöngyi (2021): Volt egyszer egy konzervgyár Nagyatádon. II. rész. Forrás: <https://www.atadhir.hu/hirek/nagyatad-1/volt-ezyszer-egy-konzervgyar-nagyatadon-ii-resz-4197.html> (Letöltés ideje: 2021.07.28.)
- Kapitány Orsolya (s. a.): Válogatás Dél-Somogy településeinek néprajzi értékeiből. Forrás: <http://www.dravamedence.hu/nagyatad.pdf> (Letöltés ideje: 2021.07.29.)
- Lengyel Márton (2004): *A turizmus általános elmélete*. Budapest: Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző Kft. 525 p.
- Laczkó András (1979): *Nagyatád*. Nagyatádi Városi Tanács V.B., Kaposvár. 87 p.
- Michalkó Gábor (2004): *A turizmuselmélet alapjai*. Székesfehérvár: Kodolányi János Főiskola. 218 p.
- Nagy Béla (2005): *A település, az épített világ*. B+V Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
- Nagybocskai Tamás (2015): *Lebach Keresztély Nagyatád elfelejtett földbirtokosa*. Múltidéző XXVII. Nagyatádi Kulturális és Sport Központ, Nagyatád, 54 p.
- Nagné Gyánó Ágota (2001): *A nagyatádi konzervgyár és alapítói*. Múltidéző X. Nagyatádi Művelődési Ház, Nagyatád, 44 p.
- Révai (1911): *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. XIV. kötet. [reprint] Budapest: 1991
- Swarbrooke, John (1999): *Sustainable tourism management*. CABI Publishing, Wallingford – New York, 367 p.
- Tóth Tamás – Káposzta József (2010): *Térségi tervezés és programozás*. Gödöllő: SZIE Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar. 181 p.
- Virányi Építész Stúdió Kft. (2018): *Nagyatád Települési Arculati Kézikönyv*. Kaposvár, 128 p. Forrás: http://www.nagyatad.hu/modules/nagyatad/site/hesz/Nagyatad_TAK.pdf (Letöltés ideje: 2020.07.04.)

Primer források

- KSH, Központi Statisztikai Hivatal. www.ksh.hu (Letöltés ideje: 2021.06.29.)
- MTÜ (2021): Nemzeti Turizmusfejlesztési Stratégia 2030 – Turizmus 2.0 Magyar Turisztikai Ügynökség, Budapest, 452 p. Forrás: https://mtu.gov.hu/documents/prod/NTS2030_Turizmus2.0-Strategia.pdf (Letöltés ideje: 2021.07.01.)
- NRTE: Nagyatád-Rinyamente Turisztikai Egyesület
- TeIR. Települési Statisztikai Adatok Rendszere, Településfejlesztési Információs Rendszer: www.teir.hu (Letöltés időpontja: 2021.07.01.)
- Terra Stúdió Kft. (2015a): *Nagyatád Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája. I. kötet*: Megalapozó vizsgálat. 148 p. Forrás: http://www.nagyatad.hu/modules/nagyatad/site/dokumentum/ITS_I.pdf (Letöltés ideje: 2020.07.05.)
- Terra Stúdió Kft. (2015b): *Nagyatád Város Integrált Településfejlesztési Stratégiája. II kötet*: Integrált Településfejlesztési Stratégia. 79 p. Forrás: http://www.nagyatad.hu/modules/nagyatad/site/dokumentum/ITS_II.pdf (Letöltés ideje: 2020.07.05.)

Internetes források

- Pál Marietta: Rekordév a turizmusban Nagyatádon is. 2019. 02. 19. Forrás: <https://www.atadhir.hu/hirek/nagyatad-1/rekordev-a-turizmusban-nagyatadon-is-1717.html> (Letöltés ideje: 2021.07.04.)
- Termál Online. termalonline.hu: Somogy megye legnépszerűbb termálfürdő települései 2020-ban. Forrás: <https://termalonline.hu/termal-hirek/somogy-megye-legnepszerubb-termalfurdos-telepulesei-2020-ban> (Letöltés ideje: 2021.07.01.)

Mélyinterjúk

- Kincses (2020): Interjú Kincses Kingával, a Nagyatád-Rinyamente Turisztikai Egyesület TDM-menedzserével. Nagyatád, Tourinform iroda. Készítette: Wirth Gábor, 2020. 08. 18.
- Nagy (2020): Interjú Nagy Zoltánnal, a 4 Fenyő magánszállás tulajdonosával. Nagyatád. Készítette: Wirth Gábor, 2020. 07. 15.

A covid–19 pandémia hatásai az emberek munkavégzésére és jövedelmére négy európai országban (2. rész)

(Bevezetés) A 2019 decemberében Kínában kitört covid–19 pandémia új fejezetet nyitott a világgazdaság történetében. Egy éven át, 2020 végéig, oltás hiányában csak az interperszonális találkozások korlátozása volt a járványellenes küzdelem fő eszköze. Ezek az államilag elrendelt korlátozó intézkedések számos munkahely időleges vagy végleges bezárásával jártak, megnőtt a munkanélküliség és csökkent az emberek jövedelme. Tanulmányunk első részében elkezdjük azoknak a tényezőknek a vizsgálatát, amelyek szerepet játszanak a személyek és háztartások jövedelmének csökkenésében. Ebben a részben folytatjuk megkezdett elemzésünket.

(Szakirodalmi háttér) A munkanélküliség/foglalkoztatottság az egyik leggyorsabban reagáló mutató a gazdasági krízisekben.¹ Visszaállása a kiindulási értékre azonban általában lassúbb, egyrészt azért, mert öregszik a népesség és egyre több az 55 év feletti még aktív korú munkavállaló. A másik ok, hogy a válság miatt csökkenő teljesítmény csökkenti a munkaerőigényt, a harmadik pedig az, hogy a tartós munkanélküliség stigmatizál: aki fél évnél régebben munkanélküli, arról feltételezik, hogy a munkája minősége miatt nincs rá szüksége senkinek, ezért nem veszik fel sehová.

A 2008-as válság tanulságai közé tartozik az a tény, hogy a válságtünetek leküzdésére egységes, összehangolt és határozott politikai válasz szükséges.² A recessziók hatása és a rájuk adott politikai válaszok viszont országonként eltérőek.³ A 2020-as válságból jelenlegi tudásunk szerint azoknak az országoknak van nagyobb esélyük gyorsabban helyreállítani gazdaságukat, amelyek a válság alatt infrastruktúra-fejlesztésre, munkahelyteremtő beruházásokra, exporttámogatásokra is jelentős összegeket fordítottak. Eközben a csak segélyező és/vagy költségvetési megszorításokat alkalmazó országok lassú kilábalásra számíthatnak. Összességében a 2008-as válság alatt azokban az országokban nőtt kevésbé a munkanélküliség, ahol szigorú alkalmazottvédő rendszer működött (employment protection legislation – EPL), míg azokban, amelyekben tág tere volt a kollektív tárgyalásokon zajló alkuknak, nagyobb volt a növekedés. Amable és Mayhew modellje szerint a munkanélküliségi ráta változásának mértékét két tényező összege szabja meg: a GDP alakulása és az erős jogi garanciákon nyugvó EPL.

(Módszer) Vizsgálatunkat négy országra terjesztettük ki, az Egyesült Királyságra, Magyarországra, Montenegróra és Spanyolországra. Az első részben részletesebben ismertetett szakirodalmi adatok alapján az alábbi hipotéziseket fogalmaztuk meg:

H1: A járvány következtében az emberek munkaterhelése eltérő mértékben változott a vizsgált országokban és demográfiai csoportokban.

H2: A pandémia miatt kialakult helyzet eltérő mértékben tette bonyolultabbá a munkavégzést a négy országban és a vizsgált demográfiai csoportokban.

- H3: A havi jövedelem csökkenése eltérő mértékben érintette az embereket a vizsgált négy országban és demográfiai csoportokban.
- H4: Országokként és demográfiai csoportokként eltérő mértékűnek érzik az emberek annak esélyét, hogy munkavégzés során COVID-19-cel megfertőződhetnek.
- H5: A más emberekkel való találkozások gyakorisága eltérő mértékben csökkent a pandémia és a záratok előtti időszakhoz képest a négy vizsgált országban és demográfiai csoportokban.
- H6: A vizsgált négy országban és demográfiai csoportokban az otthonról végzett munka gyakorisága eltérő mértékben növekedett a pandémia és a záratok alatt.
- H7: Az egyes országokban az egyes demográfiai csoportok eltérő mértékben vélekedtek az általunk vizsgált kérdéseket illetően.

A vizsgálatot saját fejlesztésű kérdőívünk használatával végeztük, a lekérdezésben ismerősök voltak segítségünkre. Az eredményeket a leíró statisztikák elkészítését követően regressziós modellezéssel dolgoztuk fel. Az így kapott eredmények közül a harmadik, negyedik és ötödik hipotézist tanulmányunk első részében igazoltuk. Ebben a második részben folytatjuk a regressziós eredmények elemzését, majd a jövedelem-csökkenéshez kapcsolódó tényezőkből készített útmodellek vizsgálatának eredményeit ismertetjük.

(Eredmények) Tanulmányunk második részében folytatjuk a regressziós modellek eredményeinek ismertetését. Emlékeztetőül az 1–3. táblázatban összefoglaltuk az összes modellel kapcsolatos részleteket.

Munkaterhelés

A pandémia okozta munkaterhelés-változás (Q1) modelljében az összes megkérdezett átlaga 3,85 (szórás: 0,93) volt. Szignifikáns eltéréseket az országok ($p < 0,001$) és a beosztás ($p < 0,001$) szerint találtunk, továbbá ezen két változó interakciója ($p < 0,001$) is szignifikáns. A modell teljes magyarázott varianciája 18,05%, a szignifikáns hatások közül a legnagyobb az interakcióé (15,69%), az ország (3,25%) és a beosztás (0,47%) hatásai jóval kisebbek. Az országok közül az Egyesült Királyságban nagyobb mértékben megnövekedett munkaterhelésről számoltak be, mint a másik két országban. Beosztás szerint pedig egyetlen szignifikáns eltérés, hogy a vezetők (3,86) általánosságban nagyobb munkaterhelés-növekedésről számoltak be, mint a beosztottak (3,56) – lásd 4–6. táblázatok.

1. táblázat.
A lineáris modellek magyarázott variációjára és a paraméterek parciális Éta-négyzet mutatói

Modell	R2	Ország	Beosztás	Nem	Munka- viszony típusa	Szerződés időtartama	Ország *		
							Végzettség	Kor	Beosztás
Q1	0,1805	0,0325	0,0047	NA	NA	NA	NA	NA	0,1569
Q2	0,3176	0,1828	0,1159	NA	NA	NA	NA	NA	0,1613
Q3	0,4381	0,1368	0,1915	0,0008	NA	NA	NA	NA	0,2734
Q4	0,1458	0,0617	0,0524	NA	NA	NA	NA	NA	0,0522
Q5	0,1282	0,0654	0,0274	NA	NA	NA	NA	NA	0,0398
Q5_6	0,1142	0,0447	0,0386	NA	0,0068	NA	NA	NA	0,0174
Q7	0,4471	0,1774	0,1688	NA	NA	NA	NA	NA	0,1836
Q7_8	0,5055	0,0602	0,2599	0,0049	NA	NA	NA	NA	0,3560

Forrás: saját szerkesztés

2. táblázat.
A lineáris modellek paramétereinek F-statisztikái. (Zárójelben a paraméterek, illetve a maradéktag szabadságfokai láthatók.)

Modell	Tengely- metszet (1)	Ország	Beosztás	Nem (1)	Munka- viszony típusa (2)	Szerződés időtartama	Ország*		
							Végzettség	Kor (1)	Beosztás
Q1 (887)	5301,484	51,300	12,995	NA	NA	NA	NA	NA	27,512
Q2 (887)	2596,585	114,440	5,133	NA	NA	NA	NA	NA	28,441
Q3 (883)	384,687	1,671	208,142	0,238	NA	NA	NA	NA	55,386
Q4 (887)	873,824	26,396	16,065	NA	NA	NA	NA	NA	8,137
Q5 (887)	5301,737	11,111	11,618	NA	NA	NA	NA	NA	6,129
Q5_6 (885)	689,777	10,663	2,995	NA	3,043	NA	NA	NA	2,616
Q7 (887)	937,262	41,734	129,956	NA	NA	NA	NA	NA	33,245
Q7_8 (886)	807,352	22,053	375,172	4,320	NA	NA	NA	NA	81,626

Forrás: saját szerkesztés

3. táblázat.
A lineáris modellek paramétereinek szignifikancia-értékei

Modell	Tengely- metszet	Ország	Beosztás	Nem	Munka- viszony típusa	Szerződés időtartama	Végzettség	Kor	Ország * Beosztás	Ország * Nem	Ország * Kor
Q1	<0,001	<0,001	<0,001	NA	NA	NA	NA	NA	<0,001	NA	NA
Q2	<0,001	<0,001	0,006	NA	NA	NA	NA	NA	<0,001	NA	NA
Q3	<0,001	0,172	<0,001	0,626	NA	NA	NA	NA	<0,001	0,030	NA
Q4	<0,001	<0,001	<0,001	NA	NA	NA	NA	NA	<0,001	NA	NA
Q5	<0,001	<0,001	<0,001	NA	NA	NA	NA	NA	<0,001	NA	NA
Q5_6	<0,001	<0,001	0,051	NA	0,048	NA	NA	NA	0,016	NA	NA
Q7	<0,001	<0,001	<0,001	NA	NA	NA	NA	NA	<0,001	NA	NA
Q7_8	<0,001	<0,001	<0,001	0,038	NA	NA	NA	NA	<0,001	NA	NA

Forrás: saját szerkesztés

4. táblázat.**Q1 – a válaszok becsült marginális átlagai országok és beosztás szerint**

Q1	Beosztás	Tulajdonos	Vezető	Beosztott
Ország	Csoportátlag	3,89	3,86	3,56
HU	3,93	4,33	3,43	4,01
MN	3,60	4,43	4,03	2,33
ES	3,61	2,89	3,98	3,96
UK	3,94	3,90	3,99	3,93

Forrás: saját szerkesztés

A montenegrói, a spanyol és az angol vezetők még a magyarokénál (3,43) is fokozottabb munkaterhelést tapasztaltak. A tulajdonosok Spanyolországban (2,89), a beosztottak pedig Montenegróban (2,33) érezték a legkevésbé a munkaterhelésük megnövekedését, sőt ez utóbbiak terhelése igazából csökkent (4–5. táblázat).

5. táblázat.**Q1 – a válaszok becsült marginális átlagainak az egyes országok közötti eltéréseinek szignifikancia értékei beosztásonként és a teljes mintában**

Ország	Együtt	Tulajdonos	Vezető	Beosztott
HU – MN	0,220	0,997	<0,001	<0,001
HU – ES	0,205	0,007	0,003	0,953
HU – UK	0,999	0,636	<0,001	0,874
MN – ES	1,000	0,002	0,985	<0,001
MN – UK	0,044	0,407	0,986	<0,001
ES – UK	0,027	0,005	1,000	0,996

Forrás: saját szerkesztés

Magyarországon inkább a tulajdonosok (4,33) és a beosztottak (4,01), Montenegróban a tulajdonosok (4,43) és a vezetők (3,43), Spanyolországban pedig a vezetők (3,98) és a beosztottak (3,96) munkaterhelése nőtt. Az Egyesült Királyságban mindhárom csoport egyaránt azonos (közepes) szintű munkaterheltség-növekedésről számolt be (4–6. táblázat).

6. táblázat.

Q1 – a válaszok becsült marginális átlagainak az egyes beosztás csoportok közötti eltéréseinek szignifikancia értékei országoként és a teljes mintában

Beosztás	Együtt	HU	MN	ES	UK
Tulajdonos – Vezető	0,980	0,036	0,461	0,001	0,803
Tulajdonos – Beosztott	0,066	0,625	<0,001	0,001	0,972
Vezető – Beosztott	<0,001	<0,001	<0,001	0,988	0,884

Forrás: saját szerkesztés

A munkafeltételek bonyolultabbá válása

A munkavégzés bonyolultabbá válásával kapcsolatos kérdésre (Q2) adott válaszok átlaga 3,28 volt, szórásuk 1,27. A kérdésre adott válaszokra szignifikáns hatással az ország ($p<0,001$), a beosztás ($p=0,006$) és ezek interakciója ($p<0,001$) volt. A teljes magyarázott variancia 31,76%, mely leginkább az ország hatásának (18,28%) köszönhető, de hasonló hatásnagysággal rendelkezik az interakció (16,13%) is, és a beosztás hatása sem elhanyagolható (11,59%). Montenegróban (2,95) és az Egyesült Királyságban (2,95) nemigen érezték a munkavégzés bonyolultságának változását, Magyarországon (3,45) már szignifikánsan nagyobb változást érzékeltek (igaz csak az Egyesült Királysághoz képest), míg a legnagyobb változásról Spanyolországban (4,14) számoltak be. A beosztotti státusz szerint egyedül a beosztottak (2,87) a tulajdonosokkal (3,83) és a vezetőkkel (3,04) szemben szignifikánsan kevésbé érezték, hogy a pandémiás miatt bonyolultabbá vált a munkavégzésük (7–8. táblázat).

7. táblázat.

Q2 – a kérdésre adott válaszok becsült marginális átlagai országok és beosztás szerint

Q2	Beosztás	Tulajdonos	Vezető	Beosztott
Ország	Csoportátlag	3,83	3,42	2,87
HU	3,45	3,83	3,04	3,48
MN	2,95	2,86	3,47	2,53
ES	4,14	4,78	3,70	3,93
UK	2,95	3,85	3,46	1,55

Forrás: saját szerkesztés

Magyarországon legkevesbé a vezetők (3,04) panaszkodtak, Montenegróban éppen ők számoltak be a legtöbb újonnan felmerülő problémáról (3,47). Spanyolországban a tulajdonosok átlaga volt a legmagasabb (4,78) és kiemelendő, hogy ez különösen magas, az elméleti maximum hoz közeli átlag. Az Egyesült Királyságban a tulajdonosok (3,85) és a vezetők (3,46) kevéssel a főátlag feletti értékéhez képest szignifikánsan eltér a beosztottak átlaga (1,55), amely igen alacsony.

8. táblázat.

Q2 – a kérdésre adott válaszok becslült marginális átlagainak az egyes beosztás csoportok közötti eltéréseinek szignifikancia értékei országonként és a teljes mintában

Beosztás	Együtt	HU	MN	ES	UK
Tulajdonos – Vezető	0,068	0,185	0,297	0,014	0,059
Tulajdonos – Beosztott	<0,001	0,699	0,731	0,055	<0,001
Vezető – Beosztott	<0,001	0,007	<0,001	0,389	<0,001

Forrás: saját szerkesztés

A tulajdonosok közül Montenegróban (2,86) Spanyolországhoz képest (4,78) jóval kevésbé érezték, hogy bonyolultabbá vált volna munkavégzésük. A vezetők esetében pedig a magyarok (3,04) érezték szignifikánsan kevésbé bonyolult munkavégzést a spanyolokhoz (3,70) képest. A beosztottak esetében sorrend állítható fel: az Egyesült Királyságban dolgozó beosztottak munkavégzése a pandémia hatására jóval egyszerűbbé vált (1,55), Montenegróban szintén, de jóval kevésbé (2,53). Bonyolultabb munkavégzésről a magyarok (3,48), és még inkább a spanyolok (3,93) számoltak be (8. és 9. táblázatok).

9. táblázat.

Q2 – a kérdésre adott válaszok becslült marginális átlagainak az egyes országok közötti eltéréseinek szignifikancia értékei beosztásonként és a teljes mintában

Ország	Együtt	Tulajdonos	Vezető	Beosztott
HU – MN	0,087	0,345	0,052	<0,001
HU – ES	0,004	0,326	0,005	0,001
HU – UK	0,014	1,000	0,062	<0,001
MN – ES	<0,001	0,002	0,611	<0,001
MN – UK	1,000	0,085	1,000	<0,001
ES – UK	<0,001	0,068	0,556	<0,001

Forrás: saját szerkesztés

A távmunka gyakoriságának változása

A Q7 és Q8 kérdések különbségeként létrejövő változó (Q7_8) esetében a negatív érték az otthoni munka gyakoriságának csökkenését, a pozitív pedig annak növekedését jelenti. Az otthoni munka gyakoriságának növekedése az egész mintában átlagosan tapasztalható volt (átlag: 1,62; szórás: 1,58) a pandémia és a zárlatok hatására. A kérdésre adott válaszokra szignifikáns hatást gyakorol az ország ($p < 0,001$), a beosztás ($p < 0,001$), továbbá e kettő interakciója ($p = 0,038$) és a nem ($p < 0,001$). A modell magyarázóereje viszonylag erős (50,55%), ez legnagyobb részben az ország és a beosztás interakciójának köszönhető (35,60%), a második legnagyobb hatással a beosztás rendelkezik (25,99%), az ország (6,02%) és a nem (0,49%) hatása messze elmarad ezektől.

Szignifikáns eltéréseket találtunk az országok között: Magyarország (0,94) és Montenegró (1,03) átlagai szignifikánsan eltérnek Spanyolország (1,71) és az Egyesült Királyság (1,87) átlagaitól. A különböző beosztási csoportok esetében majd minden csoport eltér a másiktól, az otthoni munka gyakorisága leginkább a beosztottak (1,98) esetében növekedett, és legkevésbé a vezetők (0,66) esetében. A tulajdonosok átlaga (1,53) a beosztottaktól nem tér el szignifikánsan, viszont a vezetőktől igen (10–12. táblázat).

10. táblázat.

Q7_8 – az eredmények becsült marginális átlagai országok és beosztás szerint

Q7_8	Beosztás	Tulajdonos	Vezető	Beosztott
Ország	Csoportáttag			
HU	0,94	1,92	-1,67	2,57
MN	1,03	1,11	0,48	1,51
ES	1,71	0,92	2,04	2,17
UK	1,87	2,16	1,80	1,66

Forrás: saját szerkesztés

Az ország és a beosztás interakcióját vizsgálva Magyarország helyzete egyedi, hiszen itt van az egyetlen olyan csoport, ahol a pandémia és a zárlatok alatt kevesebb otthoni munkát végeztek a vezetők (-1,67), mint előtte. A tulajdonosok (1,92) és a beosztottak (2,57) átlaga nem tér el egymástól szignifikánsan, csupán a vezetőkétől. Montenegró esetében viszonylag hasonló tendenciát láthatunk: vezetők átlaga a legalacsonyabb (0,48) – bár nem negatív –, és ettől szignifikánsan különbözik a beosztottak átlaga (1,51), azonban tulajdonosoké (1,11) nem. Spanyolországban mind a vezetők (2,04), mind a beosztottakra (2,17) jellemző volt az otthoni munka gyakoriságának nagyobb mértékű növekedése, azonban a tulajdonosok esetében (0,92) szignifikánsan kisebb mértékű növekedést lehetett számszerűsíteni. Az Egyesült Királyságban közel azonos mértékben növekedett mindhárom csoport esetében az otthoni munka gyakorisága, egyedül a beosztottak (1,66) azok, akik esetében szignifikánsan alacsonyabb a növekedés, mint a vezetők (1,80) és a tulajdonosok (2,16) körében (14–11. táblázat).

11. táblázat.

Q7_8 – az eredmények becsült marginális átlagainak az egyes beosztás csoportok közötti eltéréseinek szignifikancia értékei országonként és a teljes mintában

Beosztás	Együtt	HU	MN	ES	UK
Tulajdonos – Vezető	<0,001	<0,001	0,331	0,016	0,123
Tulajdonos – Beosztott	0,054	0,344	0,652	0,004	0,016
Vezető – Beosztott	<0,001	<0,001	<0,001	0,748	0,646

Forrás: saját szerkesztés

A négy országot összehasonlítva a tulajdonosok esetében csupán a sorrend két végén álló Spanyolország (0,92) és Egyesült Királyság (2,16) átlagai térnek el egymástól szignifikánsan, Magyarország (1,92) és Montenegró (1,11) átlagai nem. A vezetők esetében viszont szinte minden átlag eltér egymástól: a magyarok esetében az otthoni munka csökkenéséről számolhatunk be (-1,67), Montenegróban kis mértékű növekedés (0,48), az Egyesült Királyságban (1,80) és Spanyolországban (2,04) volt a legnagyobb az emelkedés, bár ezen két ország átlaga szignifikánsan nem tér el egymástól. A beosztottak esetében is többnyire szignifikáns eltérés van az országok között: Montenegró (1,51) és az Egyesült Királyság (1,66) átlagai nem térnek el szignifikánsan, azonban a szignifikánsan magasabb spanyol (2,17) és magyar (2,57) átlagtól igen (14–12. táblázat).

12. táblázat.

Q7_8 – az eredmények becsült marginális átlagainak az egyes országok közötti eltéréseinek szignifikancia értékei beosztásonként és a teljes mintában

Ország	Együtt	Tulajdonos	Vezető	Beosztott
HU – MN	0,974	0,567	<0,001	<0,001
HU – ES	0,002	0,329	<0,001	0,010
HU – UK	<0,001	0,959	<0,001	<0,001
MN – ES	0,008	0,987	<0,001	0,005
MN – UK	<0,001	0,087	<0,001	0,887
ES – UK	0,733	0,011	0,611	0,003

Forrás: saját szerkesztés

A nők (1,47) és a férfiak (1,30) közül az utóbbiak esetében szignifikánsan ($p=0,038$) nagyobb mértékben nőtt az otthonról végzett munka gyakorisága a pandémia és a záratok előtti időszakhoz képest.

Úteltelzés

A regressziós modellek elemzésének eredményei azt mutatták, hogy a jövedelemcsökkenés mellett a munkaterhelés és a munkafeltételek bonyolultsága nőtt, de ezt országonként és beosztási kategóriánként eltérő mértékben érzékelték a válaszadók. A munkahelyi fertőződéstől legkevésbé a beosztottak féltek, de ennek oka lehet az is, hogy nekik mindenképpen dolgozniuk kellett, ha nem akarták elveszteni állásukat vagy jövedelmüket. A másokkal való találkozások gyakorisága összességében csökkent, a távmunka aránya pedig nőtt. Ezzel második hipotézisünket igazoltuk. A vizsgált modellek esetében általában az ország, illetve annak a beosztással való interakciója volt a legnagyobb magyarázó erejű változó. A megvizsgált 10 kérdésből ezután megkíséreltünk összeállítani egy párhuzamos útmodellt, melyben mind a négy országot ugyanazon struktúrában, de külön-külön számított paraméterekkel modellezzük. A 10 kérdésből csupán öt került be a modellbe, mivel a többi vagy rontotta az illeszkedési statisztikákat, vagy nem volt egyáltalán szignifikáns hatása. A modellekben az alábbi kérdésekre adott válaszok szerepeltek:

Q1 – „Hogyan változtatta meg a jelenlegi pandémiás helyzet a munkaterhelését?”

Q2 – „Mennyivel tette bonyolultabbá a pandémiás helyzet a munkavégzését (pl. védőfelszerelést kellett viselnie, magasabb szintű higiénias előírások, online kommunikáció szükségessége)?”

Q3 – „Mennyiben csökkent a havi jövedelme a pandémiás helyzet és zárlatok következtében?”

Q4 – „Mekkora a munkavégzése során a COVID-19-cel való megfertőződés esélye?”

Q7_8 – „Mennyivel gyakrabban dolgozott otthonról a pandémia és a zárlatok alatt, mint előtte?”

A modellel azt próbáltuk meg magyarázni, hogy a pandémiás helyzet és zárlatok következtében bekövetkező jövedelemcsökkenés milyen tényezőknek köszönhető, és milyen különbségek mutatható ki a négy ország esetében. Ezért a modellt úgy állítottuk fel, hogy a végső eredményváltozónk a Q3 („Mennyiben csökkent a havi jövedelme a pandémiás helyzet és zárlatok következtében?”) volt, a többi hatása pedig vagy direkt, és/vagy indirekt módon befolyásolja ezen változó értékét.

A modellek globális illeszkedési statisztikai kifejezeten jók: nincs szignifikáns eltérés a becstől és a megfigyelt modell között ($\chi^2(4)=4,051$; $p=0,399$); az illeszkedést mérő indexek értéke – egyetlen kivételtől eltekintve – 0,95 feletti (NFI=0,987; RFI=0,870; IFI=1,000; TLI=0,998; CFI=1,000); a közelítés átlagos hibája sem nagyobb szignifikánsan 0,05-nél (RMSEA=0,004; $p=0,946$). Mindez annak ellenére elmondható, hogy az egyes utak nem minden esetben voltak szignifikánsak mindent országnál, amely viszont jól rámutat arra, hogy milyen különbségek is adódnak egyik, illetve másik országban (13. táblázat). Megjegyzendő, hogy a Q2 ← Q1 út megfordításával kevéssel jobb illeszkedésű modellt kaphatunk ($\chi^2(4)=2,486$; $p=0,647$; NFI=0,992; RFI=0,920; IFI=1,005; TLI=1,056; CFI=1,000; RMSEA=<0,001; $p=0,983$), de értelmezhetőség szempontjából ez az irány kedvezőbb.

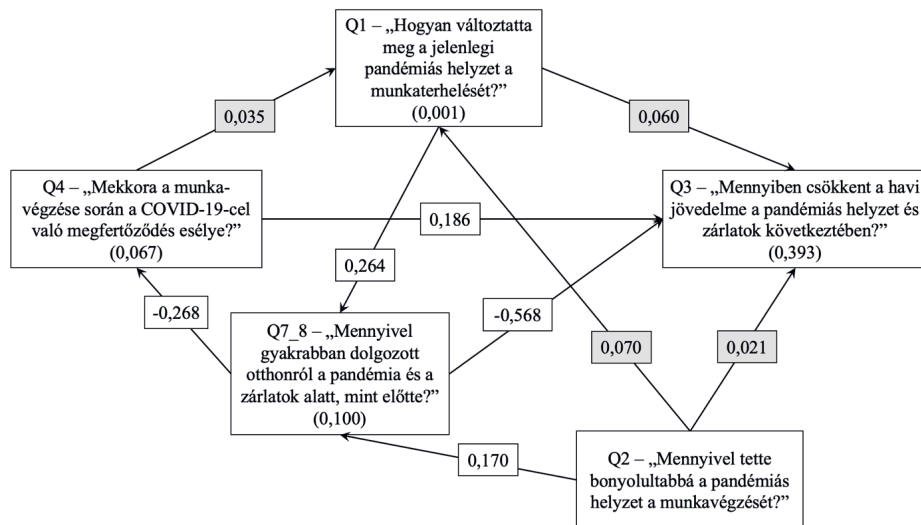
13. táblázat.
A négy ország útmodelljeiben szereplő direkt hatások nagyság, standardizált nagysága és szignifikanciája

Hatás	Magyarország			Montenegró			Spanyolország			Egyesült Királyság		
	Koef-ficiens	St. koef-ficiens	Szig.	Koef-ficiens	St. koef-ficiens	Szig.	Koef-ficiens	St. koef-ficiens	Szig.	Koef-ficiens	St. koef-ficiens	Szig.
q3 →	-0,301	-0,568	<0,001	0,027	0,041	0,606	-0,002	-0,004	0,953	-0,010	-0,019	0,756
q3 →	0,019	0,021	0,646	0,001	0,001	0,992	0,171	0,242	<0,001	-0,028	-0,079	0,206
q3 →	0,188	0,186	<0,001	0,111	0,110	0,178	0,116	0,180	0,011	0,000	<0,001	0,994
q3 →	0,070	0,060	0,190	0,285	0,317	<0,001	-0,119	-0,159	0,025	0,012	0,020	0,753
q1 →	0,055	0,070	0,213	0,231	0,225	0,003	-0,117	-0,123	0,092	-0,040	-0,071	0,250
q1 →	0,030	0,035	0,565	0,328	0,292	<0,001	-0,144	-0,166	0,024	-0,004	-0,006	0,924
q7_8 →	0,579	0,264	<0,001	-0,153	-0,113	0,202	0,025	0,018	0,817	0,093	0,076	0,216
q7_8 →	0,289	0,170	0,002	-0,060	-0,043	0,609	-0,148	-0,112	0,135	0,093	0,134	0,030
q4 q7_8	-0,140	-0,268	<0,001	-0,059	-0,090	0,301	-0,088	-0,106	0,161	-0,026	-0,019	0,766

Forrás: saját szerkesztés

Magyarország

A pandémiás helyzet és a zárlatok következtében előálló havi jövedelemcsökkenést a covid-19-cel való megfertőződés esélye (0,186) és az otthoni munka gyakoriságának változása (-0,586) befolyásolta direkt módon. A megfertőződés esélye fokozta a jövedelemcsökkenést, azaz ha valaki a munkavégzése során nagyobb mértékben volt kitéve annak, hogy a covid-19-cel megfertőződjön, akkor a jövedelmének csökkenése is nagyobb eséllyel következett be. Ezzel a tendenciával ellentétes az otthoni munkavégzés gyakoriságának változása, hiszen ha valaki a munkáját nagyobb gyakorisággal tudta otthonról végezni, akkor jövedelme kisebb mértékben csökkent. Az otthoni munka gyakoriságának növekedését elősegítette az, ha a pandémiás helyzet bonyolultabbá tette a munkavégzést (0,170), továbbá növelte az egyén munkaterhelését (0,264). Azaz nagyobb munkaterhelés és bonyolultabb munkavégzés esetén nagyobb valószínűséggel vált az otthoni munka gyakoribbá a pandémia és a zárlatok alatt. A gyakoribbá váló otthoni munka pedig szignifikánsan csökkentette a covid-19-cel való megfertőződés esélyét (-0,268), ami nem meglepő, hiszen a fertőzéssel szembeni védekezés első lépése a szeparáció. (1. ábra)

1. ábra.

Magyarország részmintájának útmodellje (standardizált direkt hatások, zárójelben a magyarázott variancia aránya, szürkével a nem szignifikáns direkt hatások – Q2 csupán magyarázó változó, ezért hiányzik a magyarázott variancia)

Forrás: saját szerkesztés

Két esetben találtunk számottevő indirekt hatást, mindkettő a havi jövedelem növekedésének irányába hat. Egyrészt a munkaterhelés megnövekedése az otthoni munka gyakoribbá válásán keresztül (-0,112); másrészt pedig a munkavégzés bonyolultabbá válása a munkaterhelés és az otthoni munka megnövekedésén keresztül (-0,163) gyakorol a havi jövedelemre növelő hatást. Azaz a pandémiás helyzet miatt

bonyolultabbá váló munkavégzés a munkaterhelés növekedésével és az otthoni munka gyakoribbá válásával végsősoron havi jövedelemnövekedést is eredményezhetett Magyarországon (14. táblázat).

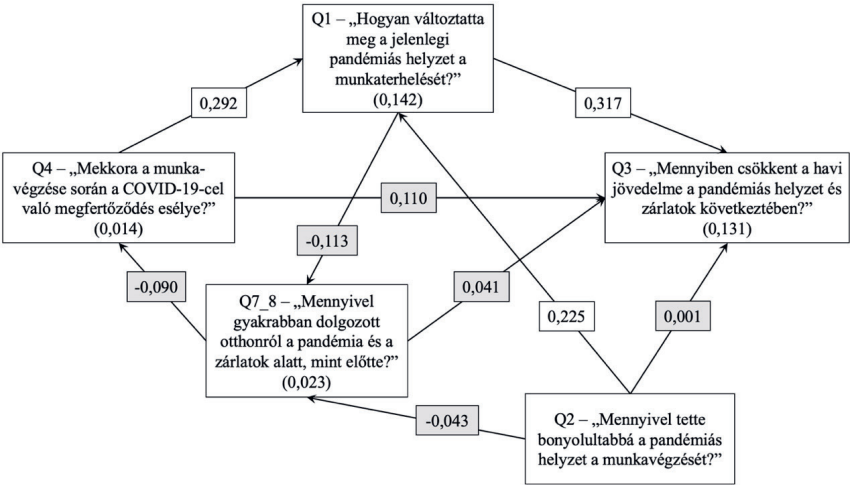
14. táblázat.
Magyarország részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt + indirekt) hatások

	Q2	Q1	Q4	Q7_8
Q1	0,069 (0,070+-0,002)	-0,002 (0+-0,002)	0,035 (0,035+0)	-0,009 (0+-0,009)
Q4	-0,050 (0+-0,050)	-0,070 (0+-0,070)	-0,002 (0+-0,002)	-0,267 (-0,268+0,001)
Q7_8	0,188 (0,170+0,018)	0,263 (0,264+-0,001)	0,009 (0+0,009)	-0,002 (0+-0,002)
Q3	-0,091 (0,021+-0,112)	-0,103 (0,06+-0,163)	0,182 (0,186+-0,004)	-0,617 (-0,568+-0,049)

Forrás: saját szerkesztés

Montenegró

Montenegróban a pandémiás helyzet és a zárlatok miatti havi jövedelemcsökkenést direkt módon szignifikánsan csak a vírushelyzet miatti munkaterhelés megnövekedése befolyásolta (0,317), azaz minél nagyobb munkaterheléssel kellett szembenéznie valakinek, annál jobban csökkent a havi jövedelme a pandémiás helyzet és a zárlatok következtében. Ahogy az egyén számára a munkavégzés bonyolultabbá vált (0,225) és a megnövekedett a covid–19-cel való megfertőződés esélye (0,292), úgy a munkaterhelése is szignifikánsan növekedett. Tehát a bonyolultabbá váló munkavégzés és a megfertőződés esélye megnövelte a munkaterhelést, ez végül csökkenő havi jövedelemben fejtette ki hatását (2. ábra). A montenegrói részmintában a gyengébb direkt hatások miatt az indirekt hatások erőssége is kisebb volt, mint a magyar részmintában. További különbség, hogy a pandémiás helyzet és a zárlatok következtében történő havi jövedelemcsökkenést indirekt módon a munkavégzés bonyolultabbá válása (0,070) mellett nem a munka terhelés növekedése, hanem a covid–19-cel való megfertőződés esélye (0,092) befolyásolta indirekt módon inkább. Mindkettő pozitív indirekt hatást fejt ki a végső cél változóra, ami azt jelenti, hogy Montenegró esetében a pandémiás helyzet miatt bonyolultabbá váló munkavégzés és a covid–19-cel való megfertőződésének növekedése megnövelve a munkavállalók munkaterhelését – tovább súlyosbítva helyzetüket – még jövedelemcsökkenést is eredményeztek. Fontos különbség Magyarországgal szemben, hogy ott ezen változók indirekt hatása negatív, azaz jövedelem növekedését eredményezték, itt pedig pozitív, így jövedelemcsökkenésben öltöttek testet (15. táblázat).

2. ábra.

Montenegró részmintájának útmodellje (standardizált direkt hatások, zárójelben a magyarázott variancia aránya, szürkével a nem szignifikáns direkt hatások – Q2 csupán magyarázó változó, ezért hiányzik a magyarázott variancia)

Forrás: saját szerkesztés

15. táblázat.

Montenegró részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt+indirekt) hatások

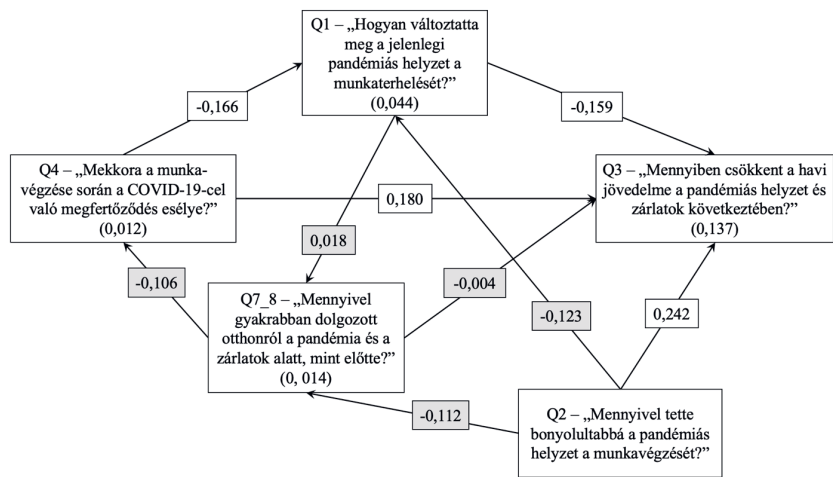
	Q2	Q1	Q4	Q7_8
Q1	0,227 (0,225+0,002)	0,003 (0+0,003)	0,293 (0,292+0,001)	-0,026 (0+-0,026)
Q4	0,006 (0+0,006)	0,01 (0+0,01)	0,003 (0+0,003)	-0,090 (-0,090+0)
Q7_8	-0,069 (-0,043+-0,026)	-0,113 (-0,113+0)	-0,033 (0+-0,033)	0,003 (0+0,003)
Q3	0,071 (0,001+0,070)	0,314 (0,317+-0,003)	0,202 (0,110+0,092)	0,023 (0,041+-0,018)

Forrás: saját szerkesztés

Spanyolország

A szignifikáns direkt hatásokra fókuszálva látható, hogy a covid–19-cel való megfertőződés esélye egyfelől csökkentette a megkérdezettek munkaterhelését (-0,166), másfelől a havi jövedelmet (0,180). Emellett a havi jövedelem csökkenésére szignifikáns hatást

gyakorolt a munkavégzés bonyolultabbá válása (0,242) és a munkaterhelés növekedése (-0,159). Azaz a megfertőződés esélye csökkentette a munkaterhelést és így a havi jövedelmeket, a bonyolultabbá váló munkavégzés pedig szintén negatív hatással volt ezen kérdésre adott válaszokra (3. ábra).

3. ábra.

Spanyolország részmintájának útmodellje (standardizált direkt hatások, zárójelben a magyarázott variancia aránya, szürkével a nem szignifikáns direkt hatások - Q2 csupán magyarázó változó, ezért hiányzik a magyarázott variancia)

Forrás: saját szerkesztés

Spanyolország modelljében az indirekt hatások igen gyengék, sőt mondhatni elhanyagolhatóak (16. táblázat).

16. táblázat.

Spanyolország részmintájának útmodelljében szereplő teljes és (direkt+indirekt) hatások

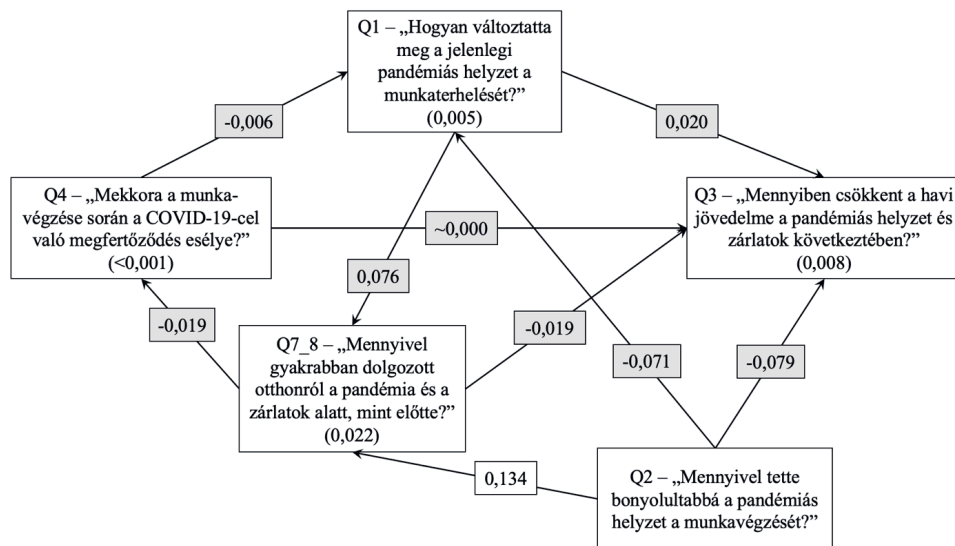
	Q2	Q1	Q4	Q7_8
Q1	-0,125 (-0,123+-0,002)	0 (0+0)	-0,166 (-0,166+0)	0,018 (0+0,018)
Q4	0,012 (0+0,012)	-0,002 (0+-0,002)	0 (0+0)	-0,106 (-0,106+0)
Q7_8	-0,114 (-0,112+-0,002)	0,018 (0,018+0)	-0,003 (0+-0,003)	0 (0+0)
Q3	0,264 (0,242+0,023)	-0,16 (-0,159+0)	0,207 (0,180+0,027)	-0,026 (-0,004+-0,022)

Forrás: saját szerkesztés

Az Egyesült Királyság

Az Egyesült Királyság modelljében csupán egyetlen egy szignifikáns direkt hatást lehetett kimutatni, ez pedig a munkavégzés bonyolultabbá és az otthoni munka gyakoribbá válása között (4. ábra).

A pozitív hatás (0,134) azt mutatja, hogy valaki minél inkább úgy érzi, hogy a munkavégzése a pandémiás helyzet miatt bonyolultabbá vált, annál nagyobb valószínűséggel dolgozott gyakrabban otthonról.

4. ábra.

Egyesült Királyság részmintájának útmodellje (standardizált direkt hatások, zárójelben a magyarázott variancia aránya, szürkével a nem szignifikáns direkt hatások – Q2 csupán magyarázó változó, ezért hiányzik a magyarázott variancia)

Forrás: saját szerkesztés

Lévén csupán egyetlen szignifikáns összefüggést sikerült kimutatni az Egyesült Királyság részmintájára illesztett modellben, ennek megfelelően indirekt hatásokról érdemben nem beszélhetünk (17. táblázat).

17. táblázat.
Egyesült Királyság részmintájának útmodelljében szereplő teljes
és (direkt+indirekt) hatások

	Q2	Q1	Q4	Q7_8
Q1	-0,071 (-0,071+0)	0 (0+0)	-0,006 (-0,006+0)	0 (0+0)
Q4	-0,002 (0+-0,002)	-0,001 (0+-0,001)	0 (0+0)	-0,019 (-0,019+0)
Q7_8	0,128 (0,134+-0,005)	0,076 (0,076+0)	0 (0+0)	0 (0+0)
Q3	-0,083 (-0,079+-0,004)	0,018 (0,020+-0,001)	0 (0+0)	-0,019 (-0,019+0)

Forrás: saját szerkesztés

A szignifikáns eredmények alapján elmondhatjuk, hogy Magyarország és az Egyesült Királyság esetében igazolható, hogy a pandémiás helyzet miatt bonyolultabbá váló munkavégzés gyakoribb otthonról végzett munkát eredményezett a pandémia és a zárlatok előtti időszakhoz viszonyítva. Magyarország és Montenegró esetében a bonyolultabbá váló munkavégzés indirekt módon is csökkentette a havi jövedelmet. A gyakoribbá váló otthonról végzett munka viszont csak Magyarország esetében bírt szignifikáns hatással: egyfelől csökkentette a munkavégzés során a covid–19-cel való megfertőződés esélyét, másfelől jövedelemnövelő hatással bírt. A covid–19-cel való megfertőződés veszélye Magyarországon és Spanyolországban kimutathatóan csökkentette a megkérdezettek havi jövedelmét, továbbá Montenegróban és Spanyolországban szignifikáns – ám ellentétes – hatással volt a munkaterhelés változására. Montenegróban a magasabb fokú megfertőződés esélye a munkaterhelés növekedésének, Spanyolországban pedig csökkenésének irányába hatott. A munkaterhelés növekedése szignifikáns hatással Magyarországon az otthoni munka gyakoriságának változására volt, melyet pozitív irányban befolyásolt. Montenegró és Spanyolország esetében – hasonlóan a fertőződés esélyének hatásához – ismét ellentétes hatással szembesülhetünk: a munkaterhelés növekedése Montenegróban a havi jövedelem csökkenésével, Spanyolországban pedig a növekedésével járt.

(Következtetések) Kérdőíves vizsgálatunkban először azt vizsgáltuk, hogy milyen hatással volt a covid-járvány négy európai ország lakóinak életére, elsősorban annak gazdasági oldalára. A válaszok statisztikai feldolgozásával kapott eredmények alapján sikerült megalkotnunk egy olyan modellt, amelyben elemezhető, hogy a pandémia és következményei milyen mértékben befolyásolták a válaszadók jövedelmi viszonyait, illetve mely tényezők hatottak a jövedelmek alakulására. Ezek közül kiemelendő a munkahelyi fertőzésveszély, a fokozott munkaterhelés, a munkafeltételek nehezedése (pl. védőfelszerelés kötelező viselése munka közben) és a kényszerűen otthonról végzett távmunka. A jövedelemcsökkenést, munkahelyi fertőződés veszélyét és a munkával kapcsolatos találkozások alakulását tanulmányunk első részében részletesen elemeztük.

Ebben a részben folytatjuk az eredmények megvitatását a munkaterhelésről, a munkafeltételek bonyolultabbá válásáról és a távmunka gyakoriságának alakulásáról szólva részletesebben.

Saját eredményeink azt mutatják, hogy a vizsgált országok közül az Egyesült Királyságban volt a legnagyobb a munkaterhelés növekedése, ami a beosztottakat, a vezetőket és a tulajdonosokat egyaránt érintette. A témát vizsgáló Good Work Index szerint a beosztottak háromnegyede és a vezetők kétharmada panaszkodott fokozott munkaterhelésre 2020 áprilisában.⁴ A plusz terhek átlagos mértékben 28%-kal emelkedtek, de a járványhelyzeti kulcságazatokban (egészségügyi és szociális szektor, oktatás, közszolgáltatások) a dolgozók 44%-a panaszkodott jelentős túlterheltségről. Második helyre került e téren Magyarország. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy bár összességében a brit értékhez hasonló volt a túlterheltség, a magyar vezetők csoportja volt az egyetlen, amelyik eredményeink alapján a többi országbeli vezetőkhez képest szignifikánsan kisebb terhekről számolt be. A magyar helyzet sajátossága még, hogy a márciusi gazdasági leállás és korlátozások miatt elsősorban nem a munkahelyi, hanem inkább a lelki terhek nőttek, mint például a munkanélküliségtől, a jövedelmek elvesztésétől való féltelmek és ezeknek a családi kapcsolatokat is érintő negatív hatásai.⁵ Nagyon kritikus helyzetet élt át 2020 tavaszán–nyarán Spanyolország a magas fertőződési és halálozási arány miatt. Itt elsősorban a vezetők és a beosztottak voltak túlterheltek, a tulajdonosok kevésbé. A fokozott terhelés mértékét a szakirodalmi adatok az angolhoz hasonló 44%-ban határozták meg.⁶ Montenegró kapcsán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a vizsgált országok közül itt volt a legmagasabb az otthonról dolgozók aránya már a pandémia előtt is, és a járványhelyzet alatt is itt volt kimutatható a legnagyobb növekedés. Valószínűleg a távmunka e jellemzője miatt számol be a szakirodalom arról, hogy a pandémiával járó intézkedések hatására az otthonról dolgozók munkaterhelése csökkent, míg a többi dolgozóé nőtt.⁷

A munka bonyolultabbá válásáról a beosztottak leginkább Spanyolországban panaszkodtak, Magyarország a második, Montenegró pedig a harmadik a sorban. Általánosan megfogalmazhatjuk azt a megfigyelésünket, hogy a tulajdonosok és vezetők munkája nagyobb mértékben lett komplikált, mint az alkalmazottaké. Ez érthető is, ha végiggondoljuk, hogy a dolgozónál a bonyolódást elsősorban a védőfelszerelés hordása jelenti, szemben a vezetőkkel, akik kénytelenek számos egyéb rendkívüli szabálynak és előírásnak megfelelni. Spanyolország első helye ezen a területen valószínűleg azzal is magyarázható, hogy itt a helyzet súlyosságára tekintettel a hatóságok a zárlat mellett az effektív védőfelszerelést is kötelezővé tették.⁸ Például maszk mellett sapkát is kellett hordani, mert kimutatták, hogy a vírus a kihullott hajjal is terjedhet. Ennek ellenére a munkavállalók 71 százaléka megfelelő védőfelszerelés nélkül dolgozott, a 16–50 évesek között ez az arány 70%, az idősebbek között 66%. Leginkább a rosszul fizetett, manuális szakmákban dolgozó nők kényszerültek így végezni a munkájukat.⁹ Mára a helyzet változott, egy felmérés szerint a válaszadók 73%-a hord maszkot 1/3-uk magas (FFP2 vagy FFP3) szűrési kapacitásút, 2/3-uk hagyományos sebészt.¹⁰ A spanyolokat követő magyarok nem szenvedtek hiányt védőeszközökben, hiszen 2020 márciusától rendszeresen több tonnányi lélegeztetőgép és orvosi eszköz érkezett légi úton Kínából.¹¹ Ezért nálunk a munka bonyolultabbá válását inkább a védőeszközök kötelező viselése okozta.

Montenegró esetében viszont a megfelelő eszközök hiánya jelentette a fő problémát. Még az egészségügynek sem jutott elég védőfelszerelés és ezt a helyzetet tovább nehezítette a határzárás és az Európai Unióban elrendelt kiviteli korlátozások.¹² Izrael, Törökország és főképp Kína némileg segített ezen a helyzeten. Súlyos kritika érte

a média részéről a kormányzatot is. A Montenegrói Média Szakszervezet szerint a dolgozók állami ellátása maszkkal és kesztyűvel csak akkor történt meg, amikor a szabadpiacon már nem volt kereslet ezek iránt a termékek iránt.¹³ Az Egyesült Királyságban a Health and Safety Executive (egészségügyi és biztonsági hivatal, HSE) végezte a védőfelszerelések beszerzését és kiosztását, továbbá a megfelelő használatról történő tájékoztatást előre kidolgozott protokollok alapján.¹⁴ Nem véletlen tehát, hogy a munkafeltételek bonyolódását az angolok érzékelték legkevésbé, ahogyan ezt saját eredményeink is mutatják.

Az említett tényezők közötti összefüggésekkel a szakirodalmi adatok között is találkozhatunk. A terhelés növekedése mellett a kötelező egészségügyi-biztonsági intézkedések eredményeképpen a munkavégzés jelentősen bonyolultabbá vált. Elég ezzel kapcsolatban csak arra utalni, hogy milyen nehéz akkor maszkban, kesztyűben, védőruházatban dolgozni, ha nem vagyunk hozzászokva ezek folyamatos viseléséhez. Számos esetben további problémát jelentett, hogy a védőfelszerelés nem is állt rendelkezésre. Még az erősen fertőzött országokban is előfordult, hogy az összes dolgozó 14 százaléka sem vállalati sem saját maszkkal és védőfelszereléssel nem rendelkezett, mivel a vállalatok közel 70 százaléka egyáltalán nem biztosította a beosztottak számára a szükséges eszközöket.¹⁵ Többször okozott gondot a megfelelő tájékoztatás hiánya is, például arról, hogyan kell szakszerűen hordani a maszkot vagy a védőruhát. Pedig az Egészségügyi Világszervezet, Európában pedig az Európai Betegségmegelőzési és Járványvédelmi Központ részletes tájékoztatással segítette a megfelelő védőfelszerelések kiválasztását és helyes használatát egyaránt.¹⁶

Mind a négy országban nőtt a távmunka gyakorisága is. A legkisebb növekedést Montenegróban találtuk, ahol már a covid előtt is gyakoribb volt a távmunka, mint a másik három országban. Elsősorban a vezetők és a tulajdonosok dolgoztak gyakrabban otthonról a pandémia alatt. Ez alól kivételt jelentenek a magyar vezetők, akik arról számoltak be, hogy a zárlati időszakban többször volt szükség személyes jelenlétükre, mint a járványt megelőzően.

A fentieknek megfelelően tanulmányunknak ebben a részében a következő hipotéziseket igazoltuk:

H1	A járvány következtében az emberek munkaterhelése eltérő mértékben változott a vizsgált országokban és demográfiai csoportokban.	✓
H2	A pandémia miatt kialakult helyzet eltérő mértékben tette bonyolultabbá a munkavégzést a négy országban és a vizsgált demográfiai csoportokban.	✓
H6	A vizsgált négy országban és demográfiai csoportokban az otthonról végzett munka gyakorisága eltérő mértékben növekedett a pandémia és a zárlatok alatt.	✓
H7	Az egyes országokban az egyes demográfiai csoportok eltérő mértékben vélekedtek az általunk vizsgált kérdéseket illetően.	✓

(A kutatás korlátai és jövőbeli kutatási irányok) Tudatában vagyunk annak, hogy vizsgálati mintánk nem volt reprezentatív, de a nagyságának köszönhetően így is értékes megállapításokat tudtunk tenni a koronavírus-járvány hatásairól az emberek életére, elsősorban jövedelmük alakulására. Sikertült kimutatnunk a jövedelmet befolyásoló tényezőket és ezek országos és demográfiai eltéréseit. Bemutattuk azt, hogy a munkánk

hogyan illeszkedik a szakirodalom eddig ritkán elemzett szegmensébe. Reményeink szerint a kapott eredmények és az ezekből nyert új információk segítséget jelenthetnek nemcsak a jelenlegi válság kezelésében, hanem a hasonló jövőbeli helyzetek megoldásában is. A jövőbeli terveink között szerepel, hogy nagyobb mintával újra végrehajtsuk a kutatásunkat.

JEGYZETEK

- 1 *Recovery from the Global Financial Crisis of 2008, The. Missing in Action.* Euromonitor. Market Research Blog, 2014. november 20.
- 2 Marco Buti: A Tale of Two Crises: Lessons from the Financial Crisis to Prevent the Great Fragmentation. *VoxEU.Org*, 2020. július 13.
- 3 Bruno Amable – Ken Mayhew: Unemployment in the OECD. *Oxford Review of Economic Policy*, 27. (2011), 2. 207–220.
- 4 Chartered Institute of Personnel and Development: *CIPD Good Work Index 2020 Report. UK Working Lives Survey*, 2020.
- 5 Poór József et alii (szerk.): *COVID-19 – Koronavírus válság: Második fázis. Kihívások és HR válaszok.* Gödöllő: Szent István Egyetem Menedzsment és HR Kutató Központ, 2020a.; Poór József et alii (szerk.): *Koronavirus-válság. Kihívások és HR-válaszok. Magyarország 2020.* Gödöllő, Szent István Egyetem Menedzsment és HR Kutató Központ, 2020b.
- 6 Sergio Salas-Nicás et alii: Working conditions and health in Spain during the COVID-19 pandemic: Minding the gap. *Safety Science*, 134. (2021), 105064.
- 7 IJAS: Uniformity of Media Is a Warning for Montenegro. *Safejournalists*, 2020. június 22.
- 8 Oriol Mitjà: Experts' Request to the Spanish Government: Move Spain towards complete lockdown. *The Lancet*, 395. (2020), 10231. 1193–1194.
- 9 Salas-Nicás i. m. (6. lj.)
- 10 Miguel Rodríguez-Barranco et alii: The Spread of SARS-Cov-2 in Spain: Hygiene Habits, Sociodemographic Profile, Mobility Patterns and Comorbidities. *Environmental Research*, 192. (2021), 110223.
- 11 Újabb szállítmány jött Kinából, több millió maszk érkezett Ferihegyre – fotók. *Blikk*, 2020. május 2.; *86 lélegeztetőgép és 3 millió szájmaszk érkezett Magyarországra.* Portfolio.hu, 2020. március 24.
- 12 Sanja Arežina: Post-Pandemic World and Western Balkans: Transformative Resilience as the Response to the Consequences of the COVID-19 Pandemic. *China-CEE-Working Paper*, 2020. november 18.
- 13 IJAS i. m. (7. lj.)
- 14 Health and Safety Executive (HSE): *Respiratory protective equipment at work. A practical guide.* HSG53, 2013. [Negyedik kiadás].; HSE: *Making your Workplace COVID-Secure during the Coronavirus Pandemic*, 2020 december.
- 15 Eliza L. Wong et alii: *Workplace Safety and Coronavirus Disease (COVID-19) Pandemic: Survey of Employees* [Megjelenés előtt], 2020.
- 16 European Centre for Disease Prevention and Control: *Novel Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Pandemic: Increased Transmission in the EU/EEA and the UK – Sixth Update*, 2020.; World Health Organization. Getting your workplace ready for COVID-19: How COVID-19 spreads, 2020.

Mátyásunk szobra hol késel az éji homályban?!

Hogyan nem készült el Hunyadi Mátyás emlékműve a reformkorban

(*A nemzeti panteon gondolata*) Napjainkban ismét felmerült a terv Hunyadi Mátyás csontjainak azonosítására, majd azok újratemetésére egy erre a célra létrehozott nemzeti kegyhelyen Székesfehérváron. Nagy királyunk mindig kitüntetett helyet kapott a magyar emlékezetpolitikában, kolozsvári vagy a budai várban található szobrai közismertek csakúgy, mint a róla készült híres 1476-es portré. Köztéri lovasszobra viszont máig nincs a fővárosban (a kolozsvári alkotás modellje látható a budai vár Hunyadi termében¹). Pedig már a reformkorban kísérletet tettek nagyméretű emlékműve felállítására, és szintén felmerült a „nagy férfiak” síremlékei kultuszhelyé tételének gondolata is.

A 19. század első felében jött létre a modern magyar nemzet, töle elválaszthatatlanul pedig a modern magyar történelmi tudat, amely számára nagy jelentőséggel bírtak azok a kiemelkedő személyiségek, akik büszkévé tehetik a kor gyermekeit. Egyre szélesebb körben mutatkozott igény az egykori nagyságokat felvonultató, őket példaképként a kortársak elé állító panteon, azaz „hősök csarnoka” felállítására.

A nyugati minta már a világ első népkertjeként létesülő pesti Városliget 1816-os tervében felbukkan. A német Heinrich Nebbien nemzeti emlékhelyet kívánt itt létrehozni, melynek legfontosabbnak épületében, a népcsarnokban magyar hírességek szobrait állították volna fel. A park különböző pontjain és a tó egyik szigetén elhelyezett további emlékművek valódi szabad ég alatti panteont képeznének, „ahol a haza történetének nagyszerű és üdvös eseményeire a szeretetteljes emlékezést egy magasztos formában” lehetne életre kelteni.² Így válhatna a Városliget valóban a nemzet kertjévé, amely a nemzeti öntudat erősítésére is alkalmas.

Mednyánszky Alajos író, történész 1820-ban azt fájlatja, hogy a főurak többsége egyáltalán nem ismeri „őseinek valódi plutarchi jellemét, dicső tetteit és fényes érdemeit”, ezért nem igyekszik méltóvá lenni hozzájuk. Őhaja szerint a nyugati fővárosokhoz hasonlóan a „nyilvános termek” csakúgy, mint a közterek „a harc vészei és a tanácstermek vitái közt kitűnt nagy férfiak szobraival” lennének ékesítve. A múlt hőseinek sírjai pedig „a hazafiság és nemes tettvágy magasztos érzeményeit felköltő szent pontokká” válnának. A létrejövő panteonban gyűlnének össze a kiemelkedő események évfordulóján „minden rangú és korú honfiak és honleányok is, a hajdankorba visszatekintve, azon szent fogadást téve, hogy mint őseik és ősnőik fogják szeretni e hazát, mindent megtesznek érte, amit polgári állásuk, és körülményeik szerint a közanya tőlük joggal kívánhat, sőt követelhet.”³

Ugyanezt sürgette Kazinczy Ferenc is,⁴ aki az Itáliából hazatért Ferenczy Istvánt kérte, készítse el e célból „nevezetesebb embereink” mellszobrát.⁵ Kölcsey Ferenc nem csupán a *Himnuszban* vagy a *Vanitatum Vanitasban* idézi fel a múltat, Mátyás dicső alakját. A mohácsi csata háromszáz éves évfordulóján az ország helyzetén merengve úgy véli, a történelem dicsősége és fájdalma az utódokra marad, akiket összeköt az emlékezés. Ez képes „szellemi kapcsolatot” létesíteni a következő nemzedékek között: annak tudása, hogy mindnyájan valamely dicső ős „véréből származtak, szíveiket egymástól elválni nem hagyja.” A történelem „összeolvasztó” erővel bír, és ha nem maradt

elég emlék róla, létesíteni kell, hiszen „minden kő, régi tettek helyén emelve; minden bokor, régi jámbor felett plántálva; minden dal, régi hősről énekelve; minden történetvizsgálat, régi századoknak szentelve; megannyi lépcső a jelenkorban magasabbra emelkedhetni.” A múlt felidézése a jövőt szolgálja, cselekvésre sarkal. Az a nemzet, mely a feledés homályába veszni hagyja történelmét, „saját nemzeti életét gyilkolja meg.” Keresni kell az alkalmakat, a múltra emlékezni, és „érte melegülni”, ami nem pusztán „költői ábrándozás”, a „fennmaradás, folyvást emelkedés” érdekében történik.⁶

Amikor Kölcsy azt keresi, mi válhatna nemzeti összetartó erővé, egyedül a kollektív emlékezetet tartja arra alkalmasnak, ugyanis abban minden társadalmi réteg egyformán részesülhet, „joga van minden szívhez,” hiszen „a nemzet és haza nevében mindenki osztozik.”⁷ Több mint egy évtizeddel később hasonló kérdést tesz fel, és hasonló következtetésre is jut az ifjú Pulszky Ferenc, aki számára „a múlt az, ami a jelenben összeköti az ivadékokat, a közös emlékezetek, a közös história. Ez a legerősebb kötelék”, ezzel képes azonosulni az összes magyar honfiú – köztük például az idegen ajkúak is.⁸ Kölcsy és Pulszky számára tehát a polgári magyar nemzet emlékezetközösségként jön létre.

Mások hiányolják Árpád vezér emlékoszlopát, Hunyadi János és Mátyás király, vagy a szigeti hős, Zrínyi Miklós szobrát, valamint a közelmúlt jeles íróinak emlékművét. A közüdvőt szolgáló kiváló hadvezérek, politikusok mellett a tudósok, művészek, feltalálók is nemzetük „erénye, művelődése és szellemi tehetségeik ébresztésében” mutattak példát.⁹ A kialakuló polgári társadalom újfajta értékrendjét figyelhetjük meg e mintaképekben, az emlékezés ugyanis nem öncélú: a „nagy nevek, nemes erény- és tények örökítő jelei”¹⁰ a kortársak buzdítására alkalmasak, nagy tettekre ösztönöznek, táplálják a hazaszeretetet, és serkentik a közügyek iránti önzetlen elköteleződést.

Egy kolozsvári szerző reménykedik benne, hogy „eljön az idő, s lesz nemzeti panteon is magyar honban, s akkor egy szerencsésebb kor kiemeli a századok siralmából a nemzet örök hálájára érdemesülteket.”¹¹ Baján a „széplelkű polgárság” hatalmas magyar címer előtt, hun, avar és egykori magyar vezérek életnagyságú képei közt mulat „nemzeti lelkesedéssel”, miközben két szimmetrikusan elhelyezett vár is a dicső múltra emlékeztet. A helyszínt „inkább nemzeti panteonnak, mint táncsteremnek, s az egész mulatságot nemzeti ünnepnek mondhatnád” – olvassuk egy szentánni beszámolójában.¹²

Egy hírlapi cikk szerzője fájjalja, hogy nem emlékeztet semmi Buda török alóli felszabadítására vagy „nemzetünknek Mária Teréz trónja melletti vitézségére.” Hiányoznak az egykori „nagy férfiakra” emlékeztető szobrok, „melyek a késő unokákat fényeikre emlékeztetvén legalább ezen szavakra fakasztanák: mi is ilyenek akarunk lenni!?” Hiányzik a nemzeti képtár is, melyben a múlt dicsőségét felelevenítő képeket gyűjtenék össze.¹³

A korban nagy népszerűségnek örvendő nyugati útleírások szerzői rendszeresen megemlékeznek az ottani emlékezetkultúra látványos jeleiről. Olvashatunk XIV. Lajos lyoni, és az Orléans-i szűz orléans-i szobráról,¹⁴ a lengyel hadvezér, Poniatowski emlékművéről,¹⁵ a tengerentúlról pedig Washington bostoni és Baltimore-i szobráról.¹⁶ Beszámolnak Guttenberg,¹⁷ Schiller, Erasmus, Bacon, Burns, Nelson vagy éppen Napóleon szobrairól.¹⁸ Többben szólnak a számtalan fákkal beültetett londoni „térskert”-ről, melyeket hírességek szobrai díszítenek.¹⁹

A későbbi miniszterelnök Szemere Bertalan 1837-ben a párizsi Pantheon emlékeit látva fűlőhaját: „A nagy férfiak hamvai fölött örökké ég s él a haza hálája! De nálunk nem. Magamtól kérdezem, hol fekszik Hunyadi s alig tudom megmondani... Mintha nem volna adósságunk a múlt iránt; mintha minden emlék mit a múlt idő derékeinek emelünk, nem hozná meg gyümölcsét a jövőben.” A múltnak emléket állító szobor

felállítására számára is a jövőbe való befektetésnek tűnik, elengedhetetlen az egészséges nemzettudat kialakulásához: a nemzet, mely „múltját eszéből kitörli” hasonló a gyökereitől elvágott fához. Az ősök vetették el „az általunk szedett gyümölcsnek magvát,” nekik köszönhető a szabadságérzés és a szilárd alkotmányos alap, „a két nagy kincs, mit a múlt hagyott nekünk”. Meg kell tanulni tehát becsülni őket: „Sírjaikon ülünk oly békével, ne feledjük el megjegyezni. Egy szobrászunk van, s félek mielőtt használhatnók, ez egy is kidől.” (Itt valószínűleg Ferenczyre gondolt.)²⁰

A Père-Lachaise temetőben járva, ismét az otthoni viszonyokat idézi fel, és hiányolja a magyar történelem fontos pillanatait az „elevenen az emlékezethez”, vagyis a jelenhez kötő képeket, szobrokat. „Nagy embereink nevét mi tartja fenn a történetek hideg betűjén kívül? Hol vannak képeik, szobraik, sírjaik? Ki újítja meg a megporhadt márványt? Ki söpri le róluk a századok sötét porát? Ki ékesíti fel virággal, szalaggal, zászlókkal? Hol van a nép, mely lelke elmelegülésében, búcsúi csapatokban jár el a nagy hamvakhoz? Ki nem ad forintot egy komédiáért inkább, mint Hunyadi koporsója s a híres Szigetvár meglátásáért? Rettenetes elfajulás!... Mely nép történetét s nagy embereit elfeledi, elvesz, – s vesszen el!”²¹

Ugyanő Angliából arra figyelmeztet, hogy ha sikerül a szobrokat a megfelelő helyen felállítani, „lehetetlen, hogy a nagy emlékezetek által gerjesztett tisztelet meg ne hajtsa a néző térdét.” Számára az emlékművek sokasága a műveltség, a haladás jele, „a hála s elismerés oly erkölcsi erő, mi fejlett szellemállapotra mutat.” Ha valahol kevés az ilyen szobor, az utazó „bízást ítélhet: itt még kevés vetett érdemet, mert kevés arat emléket, s mely földben nem vetnek s aratnak, az nem művelt.” Arra is felfigyel, hogy az emlékművek nem elsősorban a győzők dicsőségét, hanem az általuk aratott diadal hasznosságát koronázzák meg.²² Mély benyomást tett rá a svájci Luzern melletti különleges sziklába vájt emlékmű is: „a föld mely termi a hősokeket, növi itt az emlékeket is.”²³

Miközben Angliában és Németországban „mindenfelé nagy emberek szobrai előtt emelhet kalapot a tisztelő unoka”, Tóth Lőrinc hiányolja a hazai történeti emlékeket, „melyek növelnék a nemzet büszke önértetét, s ezáltal az erőt, melyet lelkesedés lángja táplál.” A müncheni szobrokat bámulva szomorúan állapítja meg, hogy odahaza nincs emlékműve a nándorfehérvári vagy a kenyérmezei diadalnak, az egri és szigetvári hőstetteknek, Nagy Lajos nápolyi és Mátyás bécsi diadalmas hadjáratainak.²⁴

Gorove István munkájában egész fejezetet olvashatunk az „emlékjelekről”: irigykedve állapítja meg, hogy „Angolhon tiszteli nagy embereit!” Addig amíg nagyra tartják az ősöket, mindig lesznek, akik az ország „belszabadságát, külfüggetlenségét védeni fogják.” A politikusok és hadvezérek mellett tudós vagy éppen kórház-alapító is akad a megörökítettek közt, akik a modern, polgári erények megtestesítői, tekintélyük, megbecsülésük egyben a hazaszeretet mércéje. Azokban a fiatalokban, akik szobraik mellett elmennek „vágy kel hasonlónak lenni, mint a megörökített; a férfi küzd, szenved, megsebesítik, elvérzik, virraszt, eszmél, cselekszik... a hon pedig szobrot emel fiának, ki érte elhalt, ki érte szenvedett.” A hazaszeretet a múlt hőseinek példája nyomán virulhat.²⁵

A szobrok nem csupán az ekkor formálódó közösségi emlékezet számára bírtak nagy fontossággal, hozzátartoztak a korszerű nyugati városképhez. Egy Magyarországról készült leírás angol szerzője hiányolta őket az építészeti szempontból kitűnőnek tartott magyar terekről, amelyek nélkülük „kopárnak és kihaltnak tűnnek.”²⁶ Ráadásul az őket létrehozóknak is emléket állítanak, hiszen „általános bélyegét szokják magokon hordani az időnek, melyben, s a nemzetnek vagy társulatnak, mely által alapították.”²⁷ Egy hazai munkában a pesti Piac-tér (a mai Erzsébet tér) sivárságát, „puszta perspektíva-hiányát” panaszozzák, amit legszerencsésebben egy szobor pótolna.²⁸

A Regensburg mellett a Duna fölé magasodó Walhalla szoborcarnokának mintájára Széchenyi István szorgalmazta a „nemzeti kifejlés lépcsőfokozatai” közé sorolt „nemzeti temető”, azaz „üdvlelde” létrehozását, ahol üdvöt lelnének (emlékben) azok, akik míg éltek, a hon dicsőségében keresték üdvüket. A Gellért-hegyre vagy a budai dombokra tervezett emlékmű „gyönyörű lelki benyomást keltene”, ha „nemzetünk virága testileg egyesítve” volna, és a nagyszerű elődök példája lelkesíténé a jelen nemzedékét.²⁹ Ugyanebben az időben a korábban idézett Mednyánszky Alajos akadémikus 37 történelmi személyiség szobrát tervezte felállítani a Duna magyarországi folyását követve Dévénytől Zimonyig a partokon található emlékhelyeken, városokban, csatamezőkön.³⁰

Az arisztokrata családok festmény-galériáinak példájára kezdeményezik, hogy a Nemzeti Múzeum szerezz be a magyar történelem jeles szereplőinek arcképeit, amelyeket egy közös csarnokban állítanának ki; hiszen „múltunkban elég oly férfiúra találunk, kik megérdemlik, hogy hálával viseltessék irántuk az utókor.” A „híres hajdani magyarok” nevének említésekor „buzgón hevülünk fel” – írja a szerző. E célból egyesület alakult.³¹ Szoborcarnok létesítésére is javaslatot tesznek, amely szintén a Nemzeti Múzeumban lenne megtekinthető, és amelyben elsőként Hunyadi János, majd a magyar történelem további jeles szereplői (mint Dobó István, Zrínyi Miklós, Janus Pannonius) kapnának helyet.³² Sorozatot indítanának, amely a magyar történelem „nevezetesebb honfiainak és honleányainak” életrajzait közölné, és ismertetné „a múlt századok családi élete s magányviszonyait”. A szomorú tapasztalat szerint ugyanis „mi magyarok, nem ismerjük eléggé nagy férfiainkat, s mindaddig neveik iránt is kevés lelkesedést mutathatunk.”³³

(*A Mátyás-szobor terve*) Ugyanebben az időszakban kívánnak szobrot állítani a fővárosban „a magyarok legdicsőbb királya”, Hunyadi Mátyás tiszteletére, „kinek neve szent hagyomány gyanánt hangzik a magyar ajkáról.” Az 1839 őszi kezdeményezésről elsőként tudósító lap szerint már legalább egy évszázada állnia kellene a szobornak, és az a meglepő, hogy csupán most született meg az indítvány.³⁴

A honi szobrászat érdekében társulatot hoztak létre. Ennek alapítói számára összefonódott a nyugathoz való felzárkózás és a művészetpártolás ügye: „Nagy a kor, melyben élünk, a haladás, s az emberi bennszülött erők kifejlési kora.” Nagy a feladat is, amely a magyarság előtt áll: utolérni Európa fejlett, azaz „haladt s folyvást haladó nagy nemzeteit”, ledolgozni a kialakult hátrányt „melyen innen az enyészet, túl, egy nagy nemzet, reményteltjes jövődjé vár reánk”. A társulat felhívását jegyző titkár, a politikus Nyáry Pál a szobor ügyét a kor égető kérdései sorába illesztette, amelyekben a magyarságnak bizonyítania kell, hogy van helye a nagy nemzetek sorában. Eddig hiányzott a „közlélek”, amely életet lehelt volna „a részvétlenség-merevítette tagokba”, hiányzott a „közérdek” is, amely összefoghatta volna a szétforgácsolt erőket. Elveszett az önbizalom, hogy saját erőnkől tehetünk valamit, ennek köszönhetően a külföld követni való remekeinek tisztelet helyébe annak mindenben való bálványozása lépett, „s önokozta vaksággal hátatfordítás mindennek, mi hazai.” Megjelent azonban a „nemzet géniusza”, amely véget vetett a felemelkedést akadályozó önzésnek, felébredt a vágy a köz javára való együttműködésre, azaz a „közremunkálásra”, bekövetkezett a szellemi újjászületés rég várt időszaka, nem lehet már többé egyhelyben toporogni.

A közttereiken egymással vetekedve emlékműveket állító nyugati államokat követve a társaság felhívása is összekötötte a nemzeti ébredés, a közjóért való cselekvés ügyét a művészetek pártolásával: „jaj annak a nemzetnek, amely nem becsüli művészeit.” Ezért

a „honunk évkönyveiben vezércsillagokként” előtűnő „nagy férfiak” iránt keblükben „elolthatatlan vágyat” érző hazafiak az elődöknek a haza „szebb létre juttatásában szerzett érdemeikért tartozó” hálájukat szoborral kívánták kifejezni. Méltatlannak tartották, hogy a kor jeles szobrászainak magyar tanítványa, Ferenczy István munka nélkül tengődik, őt bízták meg tehát a fehér márványból tervezett szobor elkészítésével, amely Buda vagy Pest valamelyik közterületén állna. A költségek fedezésére adománygyűjtést szerveztek (meghatározták a befizethető összeg alsó és felső határát is).³⁵

A kezdeti felbuzdulásra jellemző, hogy a társaság tíz nap alatt három ülést tartott, az ott elfogadott felhívás hatására állítólag többen sirva fakadtak.³⁶ Az egyesület elnöke Fáy András, a „nemzet mindenese” lett, később a választmányba került Vörösmarty Mihály költő, Jósika Miklós regényíró, Szentkirályi Móric ellenzéki politikus vagy Schedius Lajos polihisztor, akadémikus is.³⁷

A kezdeményezés országos visszhangot váltott ki: „mindenfelé ahol igaz magyar vér buzog, a szobor lelkes pártolásra talált”.³⁸ Szeged város tanácsa „örömrzettel” értesült róla,³⁹ Sáros vármegye „láng buzgalmú” rendjei „lelkes méltánlyattal” támogatták a tervet,⁴⁰ amelyet Pécssett is kedvezően fogadtak.⁴¹ Volt, aki arról biztosította a társaságot, hogy ha koplalnia kell, akkor is örömmel áldoz az ügyért.⁴² Erdélyből egy tanár arról számol be, hogy a társulat felhívása „fölveré mély álmából lelkünket”, a nemzet szunnyadó szellemét, ezért „repülni” szeretnének, feláldoznák javaikat, egybecsöditénék „az ó és új világ minden művészeit” csak hogy valódi „isten-emléket” állíthassanak Mátyásnak „az agg Gelléltre”.⁴³ A lapok éveken keresztül szorgalmasan közölték a szoborra adakozók névsorát:⁴⁴ szerepel köztük gróf,⁴⁵ több zsidó közösség,⁴⁶ sőt három 10, 11 és 13 éves bars megyei testvér is, akik zsebpénzüket ajánlották fel a nemes célra.⁴⁷

Az emlékmű kapcsán élénk vita bontakozott ki, amely rávilágít a születőben lévő nyilvánosság jelentőségére, befolyására. A tollharcban résztvevők köre igen széles, akad köztük író, művész, újságíró, plébános, politikus, tanár, szerzetes-hitszónok. Pozsonyban vagy Nagyenyeden éppúgy téma a szoborügy, mint Baranyában vagy Ugocsában, ahol a megyegyűlésre összegyűlt nemesek vizsgálták és minősítették a tervet. Feltűnő a sajtó kitüntetett szerepe, a megszólalók igénye nézeteik kifejtésére, ütköztetésére, valamint az elhangzó vélemények olykor szenvedélyes, máskor visszafogott hangneme, amelyet csak kivételesen zavart meg személyeskedés vagy durva kirohanás.

Figyelemreméltó az eszmecsere azért is, mert az első magyar történetpolitikai emlékmű körül forog, melynek alkotója a korban egyetlennek mondott magyar szobrász. Ezért sokan foglaltak állást, akadt olyan lap,⁴⁸ amely rendszeresen beszámolt a fejleményekről, és ismertette az elhangzó álláspontokat. A szerteágazó diskurzust maga az első megszólaló összegezte egy szűk évvel később, a vita legintenzívebb szakaszának végén, amikor „mintegy dióhéjba szorítva” háromrészes cikksorozatban igyekezett áttekinteni az elhangzottakat. Elégedetten állapította meg, hogy „az egész ügy, mint kelle, a nemzet közös érzelmit tolmácsoló, sokszínű elveit képviselő lapok szőnyegére, és így nyilvános tárgyalásra hozták”.⁴⁹

Nem ő az egyedüli, aki az egészséges közélet bizonyítékaként látta a polémiát, melyben minden érdeklődő részt vehetett. Az első hozzászólók egyike szabadkozással kezdte, amiért kénytelenül írásra vetemedett: „a magyar meg nem állja, hogy bele ne szóljon, és mi több: akkor is midőn senki sem kérdi; s mi még több: mikor senki tanácsára nem is szorult. Ily avatatlan szólok én! de ha még oly parányi, mégis a nemzetnek tagja.”⁵⁰ Benne is felülkerekedett tehát a közügyekért viselt felelősség érzése, a nemzet tagjaként illetékesnek tartotta magát, és a nyilvánosság elé tárta nézeteit. A szobortársaság is min-

den érdeklődött arra biztatott, tegyen javaslatot az alkotás helyére, alakjára, hiszen az emlékmű ügye annál nagyobb hatású lesz, „minél többek nézeteivel hozathatik összhangzásba.”⁷⁵¹

Gasparich Kilit ferences hitszónok a véleménynyilvánítás szabadságának fontosságára mutatott rá: tiszteletben kell tartani a sokféle nézetet, a „véleménypluralizmus” fontos érték számára: „Hány kebel, annyi érzés; hány fő, annyi ítélet, gondolkodás s meggyőződés, igen-ám barátom! De ezt úgy el kell mindenünknek egymásban tűrni, mint tűrni szeretünk, ha mások velünk meg nem egyeznek... hát miért sürgetitek a szólásszabadságot? azért, hogy ti mindent mondhattok — még nem helyest, igazat, s kivihetlent is, s mások csak nyögjenek szavaitok alatt?”⁷⁵²

A vita során is megjelent az igény egy olyan kultuszhely megteremtésére is, ahol a hajdani nagyságok felvonultatásával erősítenék a nemzeti öntudatot. A pártszellemet félretéve, „a háladatosságnak legdrágább gyémántjával ékeskedve, a haza és dicsőségszeretetnek csak égből származható érzelve által is lelkesülve”, kell ugyanis tisztelni a „jeles férfiakat.”⁷⁵³ A Ferenczy mellszobraiból a Nemzeti Múzeumban megvalósuló panteonról többen írtak. Erről az országgyűlésnek kellene intézkednie, mivel nemzeti üggyről van szó: ide „járathatjuk aztán gyermekeinket mintegy iskolába, hol a magyar derékek s valódi nemes nagyok képeiről olvashatják s megtanulhatják, mint kell élni, hogy a jó s nemes lelkű hazafit tiszteljék emberben az utódok!”⁷⁵⁴ Egy másik javaslat szerint Ferenczy munkái egy erre a célra épült emléktemplomban lennének a „jövendőségnek szívemelő példa gyanánt örökítve.”⁷⁵⁵

Az is elhangzik azonban, hogy a „minél igazabb históriai valódiságot mutató” mellszobroknak éppen a múzeumban a helyük, „hová szabad bemenetel lesz, mindenkinek,” hiszen „aki nem ért ahhoz, a piacon álló szoborral se épülne.”⁷⁵⁶ A sokak által javasolt kultikus hely kialakítása helyett a műtárgyakat múzeumban kell kiállítani. Tanúi lehetünk annak, ahogyan „az eredeti környezetüktől, eredeti funkciójuktól megfosztott, semleges múzeumi körülmények közé helyezett tárgyakból létrejött a műalkotás, a műtárgy általános fogalma, amely most már az esztétikai érdeklődés, a művészettörténeti tanulmányozás tárgya.”⁷⁵⁷

Mások ellenben a művészetet eszköznek tekintették, amely „ámulatra méltó módon élesztheti, táplálhatja s terjesztheti” a haza és a dicsőség szeretetét, hiszen hatása messze felülmúlja az írott történeti munkákét. Csupán a szobrok képesek ugyanis felkelteni „azon magos gondolatokat, és eszméket, azon nemes érzeteket és kifejezéseket, amelyek hatnak a közönségre.”⁷⁵⁸ Van, aki egyenesen úgy véli, „a művészet alapja és forrása a buzgó honszerelem vallása – ez ihlesse a művészt remekek alkotására, s meglássátok, lesz nemzeti irányú és jellemű magyar művészet!”⁷⁵⁹ A tervezett szobor a „nemzeti művelődés” része, míg a tudományok csak az észet élesítik, a szépművészetek „a lelket emelik”, ezért ha „pallérozni akarjuk a nemzetet, pártoljuk a szobrászatot is.”⁷⁶⁰

E hozzászólásokból is kirajzolódik, milyen elvárásai voltak a kortársaknak a Mátyás-szoborral szemben, milyen szerepet tulajdonítottak neki. Olyan alkotást vártak, amelyet az „Árpád-sarj” távolról megpillantva „magasra ragadtassék lelke, s azonnal valamennyije dicsőült emberiség-, haza- s jogbajnoknak üssön fel.” Ehhez egy javaslat szerint a város zajától távol kellene azt felállítani; ott érvényesülhet ugyanis igazán, ahol „a hálás utókor a szabad, és friss lég által” képes lesz kiemelkedni „a halandó élet küsszerűségéből”, és „egész fenségében” érezni „a nagy s üdvös benyomást, mit egy nagy művész megdicsőítette emberiség-bajnok emléke ébreszthet.” E fennkölt érzelmeket nem válthatná ki az emlékmű egy piacon vagy egy köztéren, ahol a járókelőket a mindennapok bajai nyomasztják, nincsenek az emelkedett gondolatokra hangolódva.⁶¹

A költséges szobrok helyett felmerült a dicső elődök tiszteletére tartott ünnepségek gondolata, „hol dal, beszédek lelkesítsék az összegyűlt utódokat”, esetleg egy egyszerű sírkő vagy kápolna emlékeztessen rájuk.⁶² Azt panaszolják, hogy „Mátyásról nincs egy növényünk, bányánk, ezredünk, intézetünk stb. elnevezve”. Emlékének nemzeti ünnepet szentelhetnének, „de nem pórit, mely a lomhaság vagy henyeség kedvelt bálványának szenteltetik és nem is oly úrit, melyen többnyire kettőért szokván enni, háromért inni, csupán állatóságunk has-isteneinek szoktunk áldozni, hanem *nemzetit*, a feledhetlen nagy királyt halhatatlanítót s nemzetünket követésre méltó nyomdoki után buzdítót.” A király születésének közelgő négyszázadik évfordulójára kolozsvári szülőházát nevelőintézetévé alakíthatnák, míg a fővárosban megválasztása vagy bevonulása okán tarthatnának emlékünnepet Rákosmezőn, esetleg a Duna jegén, „hogy ott álljanak el nem puhult tisztelői, hol hajdan a Hunyadi-ház fegyveres barátai.” Székesfehérváron halála évfordulójára lehetne emlékezni, Vörösmarty írhatna sírverset számára.⁶³

A helyszín kiválasztása is összefügg a szobor üzenetével. Ezért javasolják többen a Gellért-hegyet, amely mint „ünnepélyes megszentelt pont” tornyosul a Duna és a város fölé. Mátyás úgy tekinthetne le innen „hálás hazájára, mint éltében, midőn szerelmesen nemzete boldogságába, költői tündér fönlengéssel megállott e halmokon.”⁶⁴ Budán ajánlották még a vár udvarát,⁶⁵ a Sándor-palota előtti teret, Pesten pedig a Piac-teret.⁶⁶ Később Pest megye és a város közgyűlése javasolta még a városháza teret (ahol az uralkodó állítólag lakott, „innét bölcs királyi rendeletei az egész országba intéztettek”), a Színház-teret (a mai Vörösmarty tér) és a szerviták kertjét is.⁶⁷

(*Vélemények*) Azt gondolnánk, a közvélemény egyértelműen támogatta a tervet, pedig szép számmal akadtak, akik még a nagyméretű szobor létesítésének gondolatával sem értettek egyet, megkérdőjelezték annak szükségességét. Szerintük Mátyás emlékét nem ilyen módon kellene megörökíteni. „Korunkat meglepte a háladatosság” – mutat rá egyikük, a múlandó emlék fölösleges mindaddig, amíg az emberek nem ismerik azt, akit ábrázol. Az „elkorcsosult” nép ugyanis megfedkeznek a hajdani nagyságról, képtelen fenntartani „elődei dicsőségét”, akár még „ki is dölhet a nemzetek sorából”. Hasznosabb lenne ágyúgolyót önteni az ércből, Mátyásnak pedig elég lenne egyszerű mellszobor. Valamely elhunyt kiválóságra való illendő megemlékezés módja lehet az is, hogyha megismerik, megértik életművét, és annak folytatására törekcszenek.⁶⁸

A vita ezen a téren is szorosan kapcsolódott a reformkorhoz, hiszen arról szól, melyek az igazán életbevágó, sürgető feladatok, vajon ezek közé tartozik-e az emlékmű. Csodálkoznak rajta, miként bocsátkozhat a nyugathoz képest elmaradott ország fényűzésbe: „Mi kicsinyek vagyunk még más nemzetek mellett, ne tegyük még most azt, mit ők, mint nagyok is ritkán tesznek” – ez az „utómagyarok” feladata lehet. „Haladjunk elé természetesen, ugrásban soknak lába megficomodék.” Mátyás jó szülőként „szegény szerető gyermekeit” minden bizonnyal fölmenti „oly hálaérzés megszobrosításától, mely kárukra lenne”, „jó hazafiként” és „nemes lelküleg” nem kívánhatta, hogy így emlékezzenek meg róla. Azt mondaná utódainak: „még szegények vagytok, s nincs fölöslegetek, mit pazaroljatok a holtakra, hagyjatok békét az emlékszobroknak... ti élők vagytok az enyészetnek készítenő szobrok helyett támogassátok a nyomorultak életét.”

A nagy történelmi személyiségek amúgy sem szorulnak szobrokra, kiválóságukról eredményeik tanúskodnak, ők „feljebb vannak” annál, hogy ilyen emlékművekre lenne szükségük. Megfelelő emlékként szolgálna például a szegények oktatását biztosító, vagy a rászorulóknak segítséget nyújtó, Mátyásról elnevezett „nemzeti intézet”, esetleg egy pesti lelencház, melyekre sokkal nagyobb szükség van. Az ezekről merengő szerző a nagy

királyt „intézetében” tudósok közt képzele el, „népszerűt a nép között”, azokat pártolva, és nemzetét általuk emelve. Mintaként a bécsi orvosi akadémiát, a Josephinumot, illetve a nemes ifjak számára létrehozott nevelőintézetet, a Theresianumot állítja – ezekben „nagyobb” II. József és Mária Terézia, mint bármely óriási lovas szoborban vagy kődarabban.⁶⁹

Egy pozsonyi lap is inkább „közreható, egyenesen és szakadatlanul nemesítő, javító vagy boldogító rendszerű” intézeteket javasol a szobor helyett.⁷⁰ Műszaki egyetem vagy művészeti akadémia, esetleg szobrász-műhely kialakítása nagyobb hasznára válna a nemzetnek, mint Mátyás szobra, mely „egy szép nyári éj szülte álmokkép”. Előbb embereket kellene képezni, akik képesek értékelné a művészeti alkotásokat.⁷¹ A francia kórsággént bemutatott szoborállítási láz valójában a fényűzés jele, nyomán a számtalan emlékmű közönségessé, a cél pedig eszközzé vált, miközben a művészek mesterekké alacsonyodtak. Valójában Európa önmagát akarja megörökíteni, nem az érdemet ismerik el, hanem a hazafias büszkeség oltárán hoznak áldozatot. Ilyen körülmények közt „kevés dicsőség szoborral tiszteltettné.”⁷² Egy franciából fordított és a magyar viszonyokra is utaló cikk mottója: „Emlékoszlopok itt! Emlékoszlopok ott!” E szerint a kései utódok által emelt szobrok nem segítenek az egykor nehézsorsú hírességeken, nem érdemek őket csupán a szűkölködő művészek támogatása végett elkészíteni, sem a hála kifejezése vagy a fiatalok lelkesítése nem kellő indok mellettük. Pusztán a „tisztán művészeti” szempont számít.⁷³

Sokan az ország szegénységét emlegetik: „ha emléink az egeket vernék is, mit ér, ha alatta a nyomor s inség könnyeket hullat?” Inkább a népet kellene arra az életszínvonalra emelni, ahonnan majd „a valódi érdemet szobrok nélkül is méltányolni képes!”⁷⁴ Amíg „temérdek szoborfőlötti szükségünk van,” a tervezett alkotás a fölösleges pénzkiszórás jelképévé válhat.⁷⁵ Egy Zemplén megyei árvízről szóló tudósítás arról panaszkodik, hogy százezrek kerülnek az éhenhalás szélére, miközben „hazafi társai Pesten, hogy kacaghassanak színházat építeni adják ki pénzeiket. Van itt szomorú darab elég, segítsen könnyeinket letörölni, s öröm kacajra fakadni víg darab nélkül is, s szebb szobrot lehet ekként állítani a szándéklott Mátyásénál.”⁷⁶

Mások ellenben úgy vélték, az ország bajait azzal nem orvosolhatják, ha lemondanak a szoborról. Amint a gazdagok megszűnnek pazarló életmódot folytatni, például vagyonokat költeni külföldi fürdőkre, Párizsból rendelt ruhákra, ahogy a tehetősebb középosztály tagjai közül eltűnnek azok, akik „lármáznak a hazafisággal, de a hazáért egy krajcárt sem akarnak adózni, mindjárt minden fog menni... lesz színház, szobor, s minden.”⁷⁷

A mindkét oldalról megfogalmazott, ma talán demagógnak nevezhető érvekkel nehéz vitába bocsátkozni. Az egyik fél úgy véli, ha sohasem lesz Mátyásnak szobra, akkor is maradnak koldusok Pest utcáin, és nyomorgó parasztok vidéken – miért maradna hát „az ő úgynevezett könnyei” miatt a főváros „egy ily nagy dísz nélkül?”⁷⁸ Ezzel szemben mások arra hivatkoznak, hogy az ország jelen állapota „nem enged szobor állítást”, hiszen sokaknak a mindennapi betevőre sem jut: „mennyi nép csődül Pestre dolog végett? és mennyi sínylik a pesti piacokon, Duna partjain, munkát eléggé nem kaphatván, legtávolabbi vármegyéből is? Mennyi van még egész országunkban szerte szét...” Naivitás azt hinni, hogy azok, akiknek a kikerülhetetlen költségekre egy krajcár is sok, „holmi negédes célszerűtlen, sőt vészhozó” ügyért ennél jóval többet fognak majd adni!⁷⁹ Válaszként leszögezik, hogy aki a Mátyás emlékműre adakozik, abban „ki nem aludt a háladatosság szikrája, ég benne a felebaráti szeretet, és virágozik az emberi valódi érzés is,” nyilván más közhasznú célokra is áldozni fog.⁸⁰

Az adakozás minél szélesebb körű kiterjesztése azért is fontos lenne, mert az emlékmű úgy felelne meg igazán céljának, „ha az egész nemzet köz áldozatiból emeltetik”, így válhat azzá, aminek lennie kell, azaz „a nemzeti közérzelem” kifejezésének. Azt is kiszámolják, hogy ha az ország minden lakosa, vagy akár csak a felük jótékonykodna, nagyon kis összeg is elég lenne a sikerhez, sőt még az is elhangzik, hogy az adománygyűjtés sikerét megkérdőjelezni „annyi, mint a nemzet erkölcstelenségét előlegeesen föltételezni.”⁸¹

Mások ellenben úgy vélik, a szoborállítást olyan módon lehetne valóban országos ügyggyé, ha az országgyűlés hozzájárulásával, közpénzből valósulna meg.⁸² Bírálták magát a gyűjtés módját is: érthetetlen az alsó és a felső összeghatár, amivel a közönség adakozási szabadságát korlátozzák: az előbbi a szegényeket zárja ki, az utóbbi a módosak felajánlásainak szab gátat. Amennyiben a társaság a szobor megvalósítását valóban „nemzeti közóhajítás teljesítésének vallja”, kötelessége lenne minél tágabb kör felé nyitni és bevonni őket.⁸³

Több hozzászóló nem feltétlenül a szobrot helyteleníti, azt csupán hátrébb helyezi a fontossági sorrendben. A társaság igyekezzen a népre hatni, tevékenységét „kezdje meg a népneveléssel”, ajánljon fel jutalmakat szakkönyvekre, a „legjobb tanításmódok felfedezésére”. Ugyanis „első a nép, első a nemzet nagy tömege, aztán jöjjenek a kasztok és művészek.”⁸⁴ Megismétlik: nem nagy emlékszoborral kell kezdeni a munkát, hanem szobrász-műhelyt, -iskolát, akadémiát kialakítani, több évre meghívni egy jeles külföldi művészt, aki képes lehet segíteni a magyar szobrászat megalapozásában.⁸⁵

Az összegyűlt pénzt inkább a tudomány előmozdítására fordítsák, ha eljön az ideje, elég lenne egyszerű mellszobor, hiszen lejárt már a „kolosszális” szobrok ideje. A hirtelen felvetett nagyszabású terv a sietség, az erők szétforgácsolódásának a jele: „hazánk ereje elcsigázott a szaggatásig, a külföldiek utánzása végett, ide s tova kapkodást mutató köztárgyakra!”⁸⁶

Összefonódik a reformkor népnevelő, kulturális programja, a szegények, műveltenek felemelése az emlékezet ügyével. A múlt felidézésének nem csupán a nemzeti öntudat megerősödését kell szolgálnia, azt összeköthetik a nép felemelésével, szellemi gyarapodásával. Egy másik álláspontnak megfelelően elsőként tudományos pályázatot kellene kiírni az uralkodó korszerű életrajzának megírására, amit utána nagy példányszámban nyomtatnának ki, a népszerű lapokban folytatásokban közölnének, szétküldenék a megyékbe, ahol a tisztviselők és hitszónokok által magyarázva, gyűléseken olvasnák fel. A vásárokbba járó könyvárusok pedig olcsón árulnák a „sületlen, erkölcstelenség s babonaterjesztő históriák helyett.” Ezt követően Európa jeles művészeihez intéznének felhívást a szoborra, majd szigorú művizsgálat alá vetnék a beérkezett javaslatokat, miközben itthon képzőművészeti akadémiát kellene alapítani, amely képes lenne kinevelni a jövő hazai művészeit.⁸⁷

Válaszként elhangzik, hogy például Franciaországban is sok az írástudatlan, a szobor a városkép részeként emeli annak fényét, Európa számos nagyvárosa büszkélkedhet ilyenekkel, „csupáncsak a magyar Pest legyen tehát a nélkül?”⁸⁸ A szoborra áldozni egyébként is hazafias kötelesség, mindenütt, „ahol igaz magyar vér buzog, a szobor lelkes pártolásra talált,” az úgy a legjobb úton halad a megvalósulás felé.⁸⁹ Felháborító meglepődni csupán Mátyás életrajzána széleskörű terjesztésével: „csak szemem szám elállott... hát elegendő egynéhány vers, egy kis nyomtatott értekezés, vagy egy futóírás arra, hogy az egy oly nagy fejedelem emlékéül, kit Európa félve csudált, a késő maradéknak hagyassék.” Elfogadhatatlan, hogy pusztán egy „íráskával”

vagy egy mellszoborral emlékezzenek Mátyásra, ami lealacsonyítaná őt: „ha azt képes volna nemzetem tenni, akkor szégyenleném, hogy magyarnak születtem” – fakad ki az egyik hozzászóló.⁹⁰

Sokak nemtetszését váltotta ki a két ügy szerencsétlen összefonódása: a Mátyás szobrot el kellene választani Ferenczy István megsegítésétől. Már a legelső hozzászóló rámutat: „itt elcsúszott van a dologban”, a művészt külön kellene „jutalmazni”.⁹¹ Egy másik vélemény szerint, „ha megtudják szomszédaink, hogy Mátyásnak azért adunk életet, hogy Ferenczy éljen, ez nem nagy dicséretére válik” a magyarságnak.⁹² Egy harmadik hangsúlyozza, hogy a „nemzeti célt” nem rendelhetik Ferenczy alá.⁹³ Egy negyedik kerekben leszögezi: addig nem tudja anyagilag támogatni a társaságot, amíg nem győződik meg róla, hogy „annak célja valóban a szobrászat honosítása, nem pedig valami egyes embernek oly úton felsegélése, hol a feladatnak meg nem felelhet”.⁹⁴ Ilyen módon a másodlagos kérdés (vagyis a szobrász személye) megelőzte az elsődlegest (az emlékmű tárgyát), azaz „Mátyást nem annyira önmagáért, mint inkább az anyagi jólétben biztosítandó Ferenczy kedvéért szándékoznak szoborba foglalni, s így a főcél: Ferenczy szobrász pártolása, melynek elérésére Mátyás király alárendelt személye szolgál eszközzel.” Az emlékmű ilyen okból történő megvalósítását „tiltja a hazafiság, tiltja a művészet örök törvénye.” Ferenczy pártolása ugyan „szép hazafiúi tett”, de annak nem a király rovására kellene történnie, az emlékművet „Mátyásért”, nem pedig „az egyetlen egy magyar szobrász” kedvéért kell felállítani.⁹⁵ Ferenczy „méltatlan” a feladatra, önkéntes felajánlásokból összegyűjtött évdíjjal lehetne biztosítani, hogy gond nélkül éljen művészetének, és jeles művekkel gazdagítsa hazáját, de a Mátyás-emlékművet nem bíznák rá.⁹⁶

Egy ilyen hatalmas munkát, „óriási nemzeti vállalkozást” pályázat útján kellene létrehozni. Az emlékműnek „páratlan remeknek kell lennie”, ami csupán úgy lehetséges, ha külföldieket is bevonnak (mint például az akkor épülő Lánchíd esetében), a szobrot lehetőleg „Európa legelső művésze” készítse. A nyílt pályázaton bárki részt vehetne, a beérkezett munkákat nyilvánosságra hoznák, és azokat a „nemzet” is véleményezné.⁹⁷ Novák Dániel, a kor termékeny művészeti írója a döntést nem bízta volna a nagyközönségre. Úgy látta, az előkészítés természetes folyamata is felborult: elsőként a helyszínt válasszák ki, ugyanis a szobornak illeszkednie kellene a környezetébe, „idomzata” attól függ, hová kerül. A környező épületeket is feltüntetendő „helyzeti tervet” vagy „perspektíva-rajzot” hozzáférhetővé tennék a nyílt nemzetközi pályázat résztvevői számára. Ezt követően lehetne megfontolni, milyen jellegű emlékmű volna alkalmas a kiszemelt térre: álló vagy lovas szobor, márványból vagy ércből készülne, talapzatra, esetleg oszlopra állítva mutatna-e jól. A beérkező pályázatokat szakértők bírálnák el a bécsi képzőművészeti akadémián, hiszen Magyarországon nincsenek hozzáértők. Így lehetne elkerülni, hogy olyan munka kerüljön köztérre, „amely a nemzet méltóságával meg nem férhet.”⁹⁸ Más is hangsúlyozza, hogy amennyiben a nemzet állítja fel a szobrot, annak hozzá méltónak kell lenni. Ferenczyről viszont a kor ünneplott szobrásza, Thorwaldsen állítólag azt mondta, hogy „igen jeles kőfaragó, s lábujjak készítésénél különös ügyességgel bír.” Felelőtlenség lenne neki adni a munkát: mit fog szólni az utókor, hogyha a nagy uralkodó emlékét egy nevetséges alkotás („popanc”, azaz rém) örökítené meg? A szobortársulatot „balutakra vezette a nagyon forró honszeretet”, hiszen nem a megfelelő művészt választották ki a feladatra.⁹⁹

Természetesen akad, aki Ferenczy védelmére kel, ám nem tehetsége okán, hanem nemzeti büszkeségből ragaszkodik személyéhez: hiszen ha tőle megtagadnák a szobor készítését, azzal „egész Európa hallatára kikiáltanák”, hogy az ország nem képes saját

erejéből „egy dicső szobor felállítására”. Ezzel e téren is a külföldre szorulnának, „s ekképp kora sírt ásnánk a művészek, hogy csak feljaro lélekként lézengjen közöttünk.”¹⁰⁰ Személyeskedéssel, hazafiatlansággal is megvádolják a berzenkedőket, akikből hiányzik a „nemzeti érzés”, vélekedéseiket „töbnyire fellengzős kozmopolitizmus” jellemzi.¹⁰¹

Másfelől úgy vélik, el kell különíteni „az akarat-méltánylást a kivitel helyességétől”: Ferenczy jószándéka, hazafisága még nem biztosítja műve kiválóságát, túrnie kell a bírálókat. Fontos a nyilvános kritika, „mert ha valahol, itt bizonyára helyén van a vox populi”.¹⁰² A vita résztvevőinek jelentős része osztja a legelső hozzászóló javaslatát: Ferenczy készítsen mellszobrokat a Nemzeti Múzeum számára, addig, amíg „Pest megye lelkes, tehetős, buzgó s hazaszeretettől lángoló fiai országos indítványba hoznak egy nemzeti dicsőségünkhöz illő panteont, hol mint méltó helyen felállítva legyenek hazánk jeles fiai s leányinak mesterkézzel készült szobrai; legyenek azok királyok, papok, vezérek, kormány férfiak, tudósok.”¹⁰³ Ha a magyar művész nem is alkalmas egy hatalmas köztéri szobor elkészítéséhez, nagyban hozzájárulhat a nemzeti panteon megalkotásához, ami számára is „jobb s több érdemet szerző terv”, mert ezzel a munkával tökéletesedhet, és „lelkét is jobban kielégítheti.”¹⁰⁴

Erre jó lehetőséget biztosítana a Pest megye által az országgyűlésnek benyújtott indítvány, amely javasolta, hogy Ferenczyt nevezzék ki a Nemzeti Múzeum képzőművészeti osztálya felügyelőjének, ahol mellszobrokat készítené a nemzet nagyjairól. E javaslatot azonban 1840-ben a felsőház nem támogatta.¹⁰⁵

(*Ferenczy tervének hatása*) Már javában zajlott a vita, amikor napvilágot látott Ferenczy terve, amelyet a pesti Piac-térre szánt. Ezen az uralkodót lóháton kívánta ábrázolni, fején borostyán-koszorúval, földön lévő pajzsok, sisakok, fegyverek halma fölött. A művész igyekezett áthidalni a helyszíneként szolgáló forgalmas köztér hétköznapisága és az emelkedett emlékezéshez szükséges ünnepélyesség közti ellentétet. Az ércből készült szobor ugyanis nagyméretű sírkamraszerű talapzatra kerülne. Ezen elől *Mátyás királynak*, két felől pedig *A törvények védőjének* és *A szép és jó tudományok ápolójának*, hátul pedig *A legjobb király emlékezetének háladatos utódai* felirat lenne, kívül pedig fehér márványból készült mozgalmas domborművek díszítenék. Az antik mintára készült föld alatti sírház, a „szentek szente”, mauzóleumhoz hasonló szerepet töltene be, itt helyezte volna el Ferenczy a király mellszobrát, mögötte kőbe vésve rövid életrajzát, valamint a Mátyás életének fontos eseményeit megörökítő további fehér márvány domborműveket (melyeken az uralkodó mellett többek között felesége, Beatrix, apja, Hunyadi János, és nagybátyja, Szilágyi Mihály látható). Ezzel olyan helyszín jönne létre, ahol a bemutatott történeti személyiség élete, tettei megihletik, lelkesítik a nézőt, az ott látottak „újabb meg újabb eszmét gerjesztenek benne”.¹⁰⁶ A külső világ zajától elzárt, ám természetes fénnel megvilágított elmélkedésre alkalmas térben a látogató átélheti az elmúlt idők felemelő pillanatait, a hajdani nagyság iránti nosztalgiát, egyúttal betöltheti őt a nagy tettek véghezvitelének vágya is. Az egyik domborművön például az alvó nép látható és az áldozó Génusz, fölöttük „A lángésztől lön a világosság” felirat, amely Mátyásra a magyarság szellemi ébresztőjeként utal. A művész összetett képet szeretne nyújtani a királyról, akit a lovas szobor úgy mutatna be, mint hős, törvényszolgáltató, a tudományok s művészetek barátja, míg a talapzatban elhelyezett térben viszont „a sors súlyos keze alatt szenvedő emberként” jelenne meg.¹⁰⁷

A vitában kezdetben csupán a szobor anyagáról tudtak véleményt nyilvánítani. A társaság tervei szerint hazai márványt használnának, ám többen kifogásolják ezt: ennyire fontos nemzeti emléknak a „romlékony márvány” helyett „századokkal dacoló”

érből kellene készülnie, hiszen szabadtérre az való.¹⁰⁸ Akadnak, akik hosszasan érvelnek a márvány mellett is.¹⁰⁹ Számba veszik a korszak fontos európai emlékműveit, és leszögezik, hogy Mátyás szobra méltó kell legyen Napóleon párizsi, IV. György londoni, II. József bécsi, vagy I. Miksa müncheni szobraihoz, nem lehet azoknál kisebb.¹¹⁰ Gutenberg mainzi, Luther wittenbergi és Schiller stuttgarti emlékműve szintén követendő példát jelent. „Mátyásnak inkább semmi emlék, mint középszerű mű” – szögezi le egy másik hozzászóló.¹¹¹

A nyilvánosságra hozott tervet szinte egyöntetű elutasítás fogadta. Elsősorban az uralkodó testtartását és öltözkését kifogásolták: nem elég magyaros, nem elég hősies, nem sugároz kellő méltóságot. Elsőként maguk a szobortársaság tagjai kifogásolták a király fejtartását és nem kellően nemzeti öltözkését.¹¹² Válaszként Ferenczy számos lapban és a társaság kötetében is közzétette magyarázatát, amelyben az előrehajtott fejet a lovaglás természetéről, anatómiai sajátosságairól szóló hosszas értekezéssel, valamint antik példákkal védte, és azt is hozzátette, hogy a magasan levő alak arca így lesz jobban látható a néző számára.¹¹³ Egy öccsének írt levelében arról szól, hogy a fejhajtás a tömeg iránti lenézést is kifejezi: „haszontalan, népek salakja, semmi pórhad”.¹¹⁴ Az öltözkést a hősök kötelező eszményi, istenítő (apoteosis) viseletének tartotta, amely általánosan elterjedt, nem görög vagy római, „semmi nemzethez, sem tartományhoz nem tartozik”. Az emlékműegyüttesen összesen hat alkalommal jelenik meg Mátyás, aki a főalakon túl a további ábrázolásokon már nem idealizálva szerepel, és ott szerinte magyaros elemek is felfedezhetők rajta.¹¹⁵

Ezek az érvek cseppet sem győzték meg a közvéleményt, amely kétségkívül idegenkedett a külföldi minták utánzásaként felfogott klasszicizmustól, helyette nemzeti jegyeket, eredetiséget követeli. A fogadtatás jól tükrözi azt a stílusváltást, az ízlés módosulását, amely a művészetek csaknem minden területén végbement a korszakban.

Azonnal összevetették a terveket az ismert magyarországi és nyugati mintákkal. Sokan kifogásolják az anakronisztikus öltözkést. Míg például a pozsonyi Szent Márton-templom ókorban élt névadójának lovas szobra jóval későbbi huszáröltözkést viselt, a király imperátori „paludamentuma és tógája ezer évekkel hátrahagyott gondolat.” A feliratból nem derül ki, hogy melyik Mátyás királyt ábrázolja a szobor, így valaki rosszállóan megjegyzi, hogy (a 17. század elején uralkodott német-római császár Habsburg) II. Mátyáshoz jobban illik a szobor, melyen „minden római császár ízlésű.”¹¹⁶ A király fejével balra „vonít, mint egy kéregető zarándok.” A keleti és nyugati birodalmakat „megrendítő” uralkodó „mindkét kezét köpönyegbe dugja, mint egy didergő drótos.” A névtelen bíráló keserűen sóhajt fel a „véghetetlen különbség” láttán „a bécsi imperátor” (azaz II. József szobrának) szabad, nemes, bajnoki tartása, s az itt rajzolt beburkolt alaknak keserves lovon-lógása közt! Sokan tekintenek idegenkedve a 48 éves művész klasszicista stílusára, amelyből hiányolják a magyaros elemeket. Ferenczy „agyrémét kívánja-e tisztelni a nemzet, vagy kedves Mátyása emlékeztet?” – teszi fel a kérdést a nyilvánosságra hozott tervek első kritikusa, aki „magyar Mátyás” helyett csak „idegen ismeretlen lovagot” lát, „oly hideg kebellet, amely hideg a szobor anyaga.” Még a feliratok előtti névelőket is kifogásolta – „a magyar tudós társaság engedelmével.” A szerzőnek a domborműveken sem tűnik fel a nemzeti öltözkék, ott is római köntöst lát, ami sértő, „kész komédia” a magyarokra nézve. Úgy véli, le kellene mondani a „művészfecsegés által javasolt majmolásról; legyünk eredetiek, maradjunk magyarok! Most midőn nemzetiségünk oly szépen fejlődik, ne legyünk egy elhunyt idegen nemzet szolgálai utánzói!” Csakis olyan terv elfogadható, amely „nemzeti tiszta magyar s a nagy királyhoz minél szorosabb hasonlatosságú.”¹¹⁷

Felvetik a terv legitimitásának kérdését is: „miként állíthatna fel egy társaság minden megbízás nélkül, csak általában is nemzeti emlékszobrot?”¹¹⁸ Miféle felhatalmazással, milyen alappal rendelkeznek a kezdeményezők egy ilyen nagyszabású vállalkozás kezdeményezéséhez?

Egy másik hozzászóló megértőbb: a terv „nem mutat egyebet, mint lángészt, mély művészi belátást, hosszas tapasztalás által jól megérett ízlést, és a régi szobrászatban való bűvárkodást,” a talapzat fenséges, a sírkamra „oly jó és tökéletes, hogy az ellen szólni sem lehet.” A főalakkal azonban ő is elégedetlen. Mátyás, akitől „a világ reszketett”, „nem mutat semmi hódítói hatalmas szellemet”, szomorúan, búsulva ül lován, „palástjában annyira beburkolódik, mintha fáznék és a hidegtől őrizkednék”, vagy mintha egy ütközetbe készülő félénk katona lenne, aki otthon maradt felesége után búsul. Hiányolja a „hősi szituációt”, érthetetlen, hogy Ferenczy miként ültethette Mátyást lovára kezében királyi pálca, kard vagy pallos nélkül. „Soha még se gondoltam volna a nagy Corvinust eldugott kezekkel kard nélkül lerajzolva” – fakad ki a szerző, aki azt is felveti, hogy a királynak kardjával Bécs felé kellene mutatni, jelezve a világnak, hogy meghódította a császárvárost.¹¹⁹

Hasonlóan vélekedik Vahot Imre: magyar felirat nélkül a római tógába burkolt, „kezerejtett szűkmellű főalak, szégyenlősen lesütött s félrehajtott fejével, mély komoly tekintetével, alig lehet egyéb, mint egy félénk hunyáskodó tudós, ki még soha lovon nem ült, valami római klasszikus író.” A domborműveken szintén ókori jeleneteket lát. A szobor a nyárspolgáriasság ideálját testesíti meg, azon Mátyás nem, mint a „diadalmi hódító” és a hős, hanem sokkal inkább „szelíd, lojális, tudományos férfiúként” jelenik meg. Ferenczy „a zajos hősiség elvét, mint nála csak külsőségét, a csendes polgári nyugalommal akarja szelídíteni, vagy talán egyesíteni.” A klasszicizmus nemzetietlen jelmezében valójában a legfőbb biedermeier erény, a jóérzésű, nyugodt polgár, a hű alattvaló ideálja rejtőzik – ezzel szemben a művésznak „az egész magyar nemzet legfőbb lelkületét... büszkeséggel páros komoly méltóságát”, a magyar „népfaj természetét, arcvonásait, magatartását, mozgását” kellene kifejeznie. A romantika fénykorában „nemzeti irányra van szükség” – fejezi ki az új nemzedék elvárásait a hűsz esztendő írója, aki Mátyásra mindenképpen magyaros öltözetet kíván. Nincs szükség a külföld tévedéseinek „majmolására”, a rómaiság bálványozására. „Még csak a gondolattól is borzadok, látni Mátyást a művész idegen terve szerint, melynek létesítése csak gyűlölt százados ellenünkre emlékeztetne” – fejezi be végül gondolatmenetét.¹²⁰

Nem csak a pesti fiatalember, az ugocsaí nemesek is idegenkednek az emlékműből áradó római szellemtől, amely Európa szinte bármely más nemzete esetében érthető lenne, hiszen hatott rájuk a romanizáció – a magyar szobrászat előmozdítására alakult társaság részéről viszont elfogadhatatlan. A hódító hős, a „vitéz-tekinetű magyar dalia”, a nagy király helyett a lovon ülő ferde hátú férfiban „egy bú- és kor-nyomott romai konzulra” ismernek, aki minden bizonnyal számos veresége és a köztársaság hanyatlása miatt oly szomorú. A nyomasztó szobor láttán „a keblet bánatos érzelmek szállják meg”, semmilyen hősie jegyet nem sikerül felfedezniük rajta, hiányzanak „a harcok erős fiát, a szilárd s derült tekintetű férfiút” jellemző „Hunyadi-arcvonások”.¹²¹

Ők is szóvá teszik a kiáltó különbséget az emberszerető II. József (bécsi szobrának) fenséges tartása és Mátyás levert, szálnalmas és csüggedt alakja, görnyesztett feje, idétlen ülése közt. A Ferenczy által felhozott érvek a lovaglásról elfogadhatatlannak, „a délceg tartású s férfias állású lovag nyeri meg a tetszést.” Az is egyértelmű számukra, hogy a király egykor magyaros öltözetet hordott, ezért nem értik, miért öltöztette Ferenczy római tógába „nemzetének díszes és nagyszerű ruhája helyett, melyben ő népe közt

megjelenve lelkesüléssel töltö el hű magyarjait.” Ezt történelemhamisításnak minősítik: egy „valóságot ábrázoló” szobornak ugyanis a ruházat terén is „históriai igazságúnak kell lenni.” A talapat „szép és művészi” ugyan, „de mily kár, hogy az is annyira leheli a római szellemet.” A magyar törvényeket tartalmazó „szent könyvet” római csoport veszi körül, „holott kacagányos magyarok alkoták azt, tisztelék s védelmezik majd kilenc, változatteljes század óta.” Egy másik jelenetet az egyik domborművön római ünnepnek vélnek. Összességében szomorúan állapítják meg, hogy a társaságnak a tervekből „sikerült” mindent száműznie, ami a szoborra „a nemzetiség külsajátságát lehelte volna.”¹²²

A már idézett Novák Dániel az elkészült tervről is kifejti az álláspontját. A „méltán becsmérletes” rajz alkalmatlan az emlékmű megítéléséhez, nem tükröz valamely perspektívát, hiányzik róla a helyszínrajz, a tér, a környező épületek bemutatása – ha így terjesztenék be a bécsi művészeti akadémiára, azt visszaküldenék hiánypótlásra. Mindenképpen új, „tisztá és szigorú ízléssel” készült, „igaz” rajz kellene. A szobor tervének elkészítése és megvalósítása másféle erényeket követel meg, ezért azokat elválaszthatnák egymástól. A terv méreteit, arányait, anyagát részletesen összehasonlítja számos frissen készült európai emlékművel, miközben hiányolja a ló kantárát, zavarónak tartja az előtte halomba hányt fegyverhalmazt tetején egy turbánnal, a királyt borító „idegen kosztümöt”. A mély gondolkodásba merült uralkodó bujdosóhoz hasonló, oly belső fájdalom gyöttri, akár Napóleont a lipcei csata után, kezeit talán a fagyás miatt rejtje el. Bárhol is állítanák fel a szobrot, annak olyannak kell lennie, „mely diszére s dicsőségére szolgál a hazának”, azzal ugyanis „az ország becsülete forog kockán, nehogy utóbb is a művelt külföld makacsság s tudatlansággal vádoljon bennünket.”¹²³

A kérdés iránti érdeklődést jelzi, hogy számos lap közli (még német fordításban is) a sértett Ferenczy válaszát, melyben kioktató hangnemben, fölényeskedve elutasít minden bírálatot – azok szerint nem műve, hanem személye ellen szólnak. A „fogcsikorgatva” tiltakozókat tigrishez („melynek nyelve oly durva, hogy még mikor nyal, akkor is vért bocsájt”), tövises kórohoz („melyekhez nem lehet oly vigyázattal nyúlni, hogy ne szúrának”), skorpiókhöz („melyeknek fullánkjuk mindig dőfésre van szegezve”) és pókokhoz („melyek nemcsak a templomi szent edényeket, de magok Jupiter és Hercules arcait is hálóval beszövik”) hasonlítja. A kifogásokra valójában nem válaszol, saját érdemeit, hazafiságát, a művészet oltárán hozott áldozatait hangoztatja.¹²⁴ A szokatlanul nyers írás értetlenséget vált ki, és nem tesz jót a szobor ügyének. Válaszként rámutatnak például, hogy egy ilyen horderejű ügyben igenis mindenkinek joga van a hozzászólásra, sőt annak fontossága miatt kívánatos, hogy minél szélesebb körben vitassák meg a terveket. Felvetik, hogy a szobor kisméretű mintájának másolatait hordozzák körbe az országban, és ha azok nagy tetszést aratnának, „akkor állna jogában Ferenczynek lenézni kritikusait.”¹²⁵

Ugyanebben az időben készült el a szobor gipsz-mintája, amelyet a szobrász budai műhelyének udvarán lehetett megtekinteni.¹²⁶ Ferenczy elégedetten úgy vélte, ezzel „sok ellenségesen győzedelmeskedtem.”¹²⁷ A társaság 1840. november 13-i nagygyűlésén üdvözölte a kiállított munkát, amely a „hirtelenkedve” írt bírálatokat „cáfolja”. Azonban kétségtelenül ők is érzékelték a hiányosságokat, hiszen Mátyás alakjának növelésére, és római öltözködésének „keleti félévét” módosítására kérték a művészt.¹²⁸

Egy újabb cikk szerzője csalódottan számol be a munka megtekintéséről, hiszen látványától „semmit sem érzett” – csak bosszúságot, amiért igazolást nyertek a rajz alapján nyert korábbi benyomásai: „semmi szebbet, semmi fönségesebbet, semmi nemzetibbet” nem látott rajta. A római palástot hordó, lekonyult fejű, kolduló tekintetű,

fájdalmas arcú uralkodó „minden méltóság, minden királyi fönség nélkül” jelenik meg, nem is emlékeztet „a fekete sereg bajnok” királyára, „ő nem a Giskra-hódító, nem a Bécs-ostromló Mátyás”. A sajátos vonások legkisebb nyomát sem találja a lovagon, akit „Magyarhonunkon kívül bármely országban, bármily nemzetbeli hős (ha hősnek mondható az alak) gyanánt föl lehetne állítani.” Képtelenségnek tartja, hogy csupán a paripa szügyelőjén jelenik meg egy apró magyar címer, ami azt bizonyítja, hogy a művész nem fogja fel e szimbólum jelentőségét. A talapzat domborművei bárhol állhatnának, ha nem volna magyar föliratuk, a talapzat „ebfűl-fejű” oroszlánjai idomtalanok, ugyanott sok a holló (legalább 40 pár), az egész aránytalan, a túl magas és nagy alap miatt a lovas szobor veszít hatásából.¹²⁹

A szoborterv szinte egyöntetű elutasítottságát jól jelzi Kossuth Lajos csodálkozása a Pesti Hírlap egyik korai számában, miután egy német nyelvű lap dicséri Ferenczy tervét.¹³⁰ Számára az a „legkülönösebb”, hogy „a külföldi műbíró szakadatlan s túlzott dicséretekkal halmozza a művet,” míg a magyar újságírók, kiknek „alkalmuk sincs a képzőművészet megismerésére, az említett szobrot nagyobb szigorral s többnyire rosszalgatva ítélték meg.”¹³¹ A Mátyás-szobor tervének ismertségét és a tőle való idegenkedést jelzi egy németországi szobor avatásáról szóló tudósítás arról, hogy nem burkolták római köpenybe a 18–19. században(!) élt író, meghagyták német öltözkékét – a szerző az eljárást a Mátyás-szoborra is alkalmazhatónak véli.¹³²

(*Hunyadi Mátyás emlékezete*) Érdekes megfigyelni, miként idézik fel az emlékezők Mátyást, uralkodásának mely vonásait emelik ki a reformkor gyermekei, és milyen mértékben kritikusak vele szemben. A sok hozzászólásból kibontakozó történelemkép jelzi az akkori elvárásokat a nemzeti nagyságokkal szemben, miközben jól tükrözi az olyan kérdések fontosságát is, mint a magyar nyelv elismertetéséért folytatott küzdelem, a tudomány, a művészetek kiemelt helye.

Az eredeti felhívás máris meglehetősen összetett képet nyújt Mátyásról, hiszen úgy akarják megörökíteni, „mint király, mint hadvezér, mint ember, mint tudományok és szép mesterségek barátja, kegyelője, a haza és emberiség jótévedője.” Ezekben a szerepkörökben Mátyás „egyaránt nagy.”¹³³ A 19. század első fele a nemzet csinosodásának, a pallérozottság, a művelődés terjesztésének az időszaka is, ezért az egyik tervezett felirat alapján a „a szép és jó tudományok ápolójának” kívánnak emléket állítani, Mátyás két különálló szoboralakban megjelenő főerénye pedig a tetterő és a tudomány.¹³⁴

Egy fiatal tanár szerint „nagyobb emberünk Mátyásnál nem volt, s tán egyhamar nem is lesz.” A király egyaránt jeleskedett a „trónon, bírói, országgyűlési szónokszákon, csatasíkon, az őt szinte négyszázad múlva sem feledhető néptömegben”, miközben „a tudományoknak hí barátja s kegyelője, az emberiség- s világtörténet mezején is dicső.” A szobornak ilyen alakban, nagyszerű „emberi s reformatori szellemében”,¹³⁵ „a haza emelése fölött magas és teremtő tervekbe merülten,” a „messze jövőben is számtalan nemzedékre áradandó boldogság előérzetében” kellene feltüntetni őt. A király „mint varázsképen látja maga előtt a viruló hazát s annak szívét Budapestet” azokkal az „üdvös intézményekkel”, melyek emelik fénnyét. Ezért talán nem volna szerencsés őt lovon ábrázolni, a „hatalmas hódítói szellem” inkább a „harchősökre” jellemző, „nem mintha Mátyás hős nem volt volna, hanem mert hazáját boldogítani, nemesíteni törekvő s tudó szelleme mellett a hősi alárendeltnek s csak mint arra eszközül szolgálónak mutatkozik.” Helyette Hunyadi János és Zrínyi Miklós jobban képviselhetnék a hadi erényeket.¹³⁶

Egy másik vélemény alapján a király „diadalmas hadvezér, rendszervédő nagylelkű honfi”, aki „elsőként figyelmeztette nemzetét a szép művekre, elsőként indította tudományi művelődésre.”¹³⁷ Hasonlóképpen vélekedik az a megszólaló is, aki szerint

az ábrázolásnak az ország akkori (reformkori) állapotát is tükröznie kell. „A hon biztosításán túl vagyunk”, az országot nem fenyegeti számottevő külső veszély, ezért Mátyás célját „a tudományok terjesztésében fogjuk fel”, amit azonban csak egy szűk körben kívánt megvalósítani, miközben elhanyagolta a népnevelést. E mellett „adóztatásai zúgást okoztak” ám „ő mégis népboldogító királyul, népatyául marad.”¹³⁸

A társadalmi, gazdasági, kulturális kérdéseket előtérbe állító reformkorban sokan a tudományok és művészetek ápolóját látják benne, aki udvarába csábította a kor kiemelkedő tudósait, művészeit, könyvtárat, egyetemet, nyomdát alapított, számos nyelven beszélt.¹³⁹ Az országgyűlésben egyenes úgy vélték, akár három szobrot érdemelne: egyet nagy hadvezérként, egyet a tudományok pártolójaként, egyet pedig a művészetek, a polgári műveltség emelése miatt.¹⁴⁰

Szobrárt nem lehet egy lapon emlegetni Kölcsey vagy Kisfaludy abban az időben elkészült emlékművével, hiszen „a tudományoknak akkori időben legnagyobb értője volt, aki a magyar korona hatalmát több más országokra is kiterjesztette, és aki a magyar nevet égig emelte.” A „despotizmus sötét hónapjaiban” a tudományokban annyira járatos volt, hogy ez irányú ismereteiről könyveket írtak, „teológus, filozófus, historikus, lingvista (nyelvész), mindegyik egyformán izzadt előtte, ha akármelyikkel is vitába ereszkedett.” Nevezetes könyvtárának nem volt párja, hatalmas királyként a szomszéd országokat „maga előtt a porba homorított, és nem csak híres fekete seregével, de bámulatos katonai tudományai vitték arra is, hogy egyrésről napkelet császáráját meg rezzentvén, más részről Bécset elfoglalván a császári trónba ült” (az utóbbi állítással a lelkes szerző kétségkívül elrugaskodott a valóság talajáról). Éppen ezért benne „a magyar nemzet, sőt Európa legnagyobb fejedelmét” tisztelhetjük. Míg „Nagy Sándor csak a vitézségben volt halhatatlan, Mátyás a tudományokban is, és mint ember is.”¹⁴¹ Miután többen felvetik, hogy értelmetlen szobrot emelni a királynak mindaddig, amíg az emberek nincsenek tisztában történelmi szerepével, válaszként leszögezik, hogy a legnépszerűbb, legismertebb uralkodó.¹⁴²

Egy másik álláspont szerint Mátyás „korának legnagyobb királya”, akinek idejében a magyarság „mind szellemi, mind anyagi tekintetben óriás léptekkel haladt előre.” Az ország akkori fejlődését csakis az Egyesült Államokéhoz lehet hasonlítani, alig van rá példa, hogy a körülményekhez képest „csak egy nemzet is haladott volna sebesebb léptekkel előre, mint a magyar.”¹⁴³ Mindebben természetesen nem nehéz felfedezni a kor igényét a felzárkózásra, a haladásra, a nyugati államok utolérésére. Ebben az időszakban a harci erények kevésbé vonzóak, elsősorban a gazdasági-társadalmi megújulás kérdései kerülnek a középpontba. A rajongó leírások mintha a múltba vetítenék a reformkorban megálmodott nagy célok megvalósítását. Egy cikkben „a magyar nemzet legragyogóbb Siriusának, a magyar Nagy Sándornak, Julius Caesarnak” nevezik.¹⁴⁴

Mások meglehetősen és meglepően kritikusan írnak az uralkodóról, aki „a nemesi szabadság elnyomásával — minden nemzeti haszon nélkül — legszigorúbb adóztatója népének.” A klasszikus műveltség pártfogásával, ha nem is szándékosan, de „nemzeti nyelvünknek leghatalmasabb ellensége”. A megörökíteni kívánt király „nagysága László és Ulászló közt könnyen kitünő”, halála után az általa „keményen tartott nemesség” „fékből” való kiszabadulása, majd a „közép kormány-út” eltévesztése miatt az uralkodó „néminemüképp oka volt a nemzeti elkorcsulásnak, s ásni segítője a mohácsi gyászos sírnak.” A szobor szükségességét azonban e sajátos vélemény szerzője sem vonja kétségbe: a szobornak Mátyást „mint királyt, mint vezért, mint tudóst” kellene ábrázolnia.¹⁴⁵

Többen Hunyadi Jánosnak emelnének előbb szobrot, fia csak utána következne. Kétségesnek tartják, vajon tehetett volna-e „Mátyás a hazára nézve annyi üdvöst és dicsőt, ha atyja szilárdsága, s példátlan hazaszeretete számára fönn nem tarja e

hazát!” A „páratlan lelkű apa, hazafi, hős” érdemei és jelleme miatt is érdemesebb a megörökítésre: „mennyit küzdött ellenünkkel s tiszta lelke elleneivel”, méltatlan volna vele szemben, ha nem részesülne emlékműben, vagy „számára csak szobor árnyékot” állítanának.¹⁴⁶ A vita során felmerül a család vitatott eredete is, ám egy hozzászóló ezt nem tartja igazán lényegesnek: ha „Hunyaditól megtagadta volna is a sors a tiszta szitya-származást, tettei e hiányt fölösleg kipótolhatták.”¹⁴⁷

E téren a leginkább figyelemreméltó az Athenaeumban megjelent „szigorúcska élet- s korrajz”, melynek szerzője Vahot Imre „fiatal hazafitársunk”.¹⁴⁸ A későbbi jeles újságíró nagy terjedelemben értékeli Mátyás egész pályafutását. Ő sem fukarkodik a méltató jelzőkkel, „a magyar korona legmagasabb dicsősége” kötődik „az önbecsét arisztokráciai méltósággal, de nem üres göggel érző s éreztető” királyhoz, aki „korához s kivált nemzetéhez képest túl művelt, merényesen vállalkozó.” Hozzá fűződik „a magyar hősi szellem nagyszerű kifejlődése, a legyőzhetetlen fekete sereg... a folytonos diadalmenetek,” harci játékainak pompás ünnepe „az akkori idő ridegségét költői bájjal enyhíti meg,” és egész Európát „valamint a múltban úgy a jelenben is, dicsősége elismerésére kötelezi.” Mátyás legnagyobb érdemei közé tartozik a kultúra támogatása, „a szellemi élet” fejlesztése, aminek köszönhetően Szent Gellért hegyét egy időre „Parnasszussá változtatta át.” Az általa alapított iskolák, tudós társaságok, műgyűjtemények, az uralkodása alatt emelt „fenséges szép épületek”, a gyönyörű kertek, az első magyar nyomda, „a világcsodálta nagy könyvtár” mind „versenyezve díszíték Buda ünnepélyes alakját”, és „megannyi emlékei Mátyás rendkívüli tan- és műszeretetének.”

A reformkor a népnevelés ügyét és a jobbágyok helyzetét is zászlajára tűzte. Vahot ezek fényében viszont kritikusán szemléli Mátyás tevékenységét. Hatalmas hadikiadásainak „gyakori kisajtolása néha országszerte nyomort, inséget, s nem ritkán zúgolódást, elégtelenséget okozott,” a jobbágság jogait (a lakodalmi vámmentességen kívül) nem bővítette, szabad költözködését időnként korlátozta. Hadjáratai ugyan „fényesek és dicsők, de nem oly hasznosak, mint minőknek az ő diadalmi hatalmához képest kellett volna lenniük.” Nyugati háborúi „tömerdek magyar pénzt és vért” emésztettek föl, miközben az országot „anyagilag és szellemileg” nem gazdagították. Míg Mátyás „a szlávval (vagyis a csehekkel) vesződék, a szomszéd török főlelmetes hatalma nőttön nőtt”, az oszmánok több alkalommal könnyűszerrel betörték a védtelenül maradt Magyarországra.

A nemzeti ébredés, a magyar sajátosságok keresésének és felmutatásának korában Vahot a király szemére veti az erőteljes itáliai hatásokat, melyeknek köszönhetően az ország „rómaitása, elolaszítása minden gondolatán s tettén kirívó vörös fonalként húzódék át.” A tudósai által terjesztett idegen jogot az ősi „magyar alkotmányra akarta tukmálni,” így „a nemesség fájdalmasan kezdé érezni a Romulus és Rémus véréből öröklött farkastej keserű ízét.” A római szellem népszerűsítése egy „beteges korszakot” fémjelez, a virágzó reneszánsz kultúra valójában idegen, „minden nemzetiség nélküli” volt a magyarság számára, és leginkább csak a királyi udvarra korlátozódott. Ő is felveti a nagy király felelősségét a később bekövetkező hanyatlásért: az ő „hazárdjátéka nélkül századaink tragédiája catastrophhal sem bírna.”¹⁴⁹

(A vita újabb szakasza) 1841 tavaszára elcsitult a vita, világossá vált, hogy adományokból lehetetlen előteremteni a szükséges összeget, amelynek addig csak egytizede folyt be. Egy lap figyelmeztet, hogy addig nem is kellett volna munkához látni, amíg a kiadásoknak legalább a fele nem gyűlt össze. A társaság közgyűlésén többen azt javasolták, elég lenne csak a király szobrát elkészíteni, ami múzeumba kerülne, a többség azonban

ezt elvetette.¹⁵⁰ Ferenczy személyes találkozón igyekezett elnyerni József nádor támogatását, aki azonban vonakodott a bizonytalan kimenetelű vállalkozás mellé állni.¹⁵¹

Széchenyi István nevezetes munkájának, *A Kelet népének nemzetkarakterológiai fejtegetései* közt leszögezi, hogy a magyarok nem járnak élen a szépművészetekben vagy éppen „a magasb és fellengző tudományokban buvárkodásban” – bár egy modern nemzet számára ezek mind fontosak. Viszont az „alkotmányos szabadság, felemelkedett nemzetiség a mi elemünk.”¹⁵² Talán e miatt is sorolja a pazarló és még korai tervek közé a pesti „porba sárba sülyesztendő” szobrot a kisdédóvó-intézetnél, az amerikai mintára épített tömlöcökkel, a tudományokat a nép között terjesztő egyesületekkel együtt. E vállalkozások az erők szétforgácsolását eredményezik. A szobrot „emelkedett gondolat”-nak tartja, ódákat zeng az angliai emlékművekről: „Oh felemelkedett nagyság, irigylésre méltó nemzeti állás!” Itthon azonban még nem jött el az idejük, szerinte maga a „nagy Hunyadi... alkalmasint egy garast sem adna, most midőn Magyarország élete van kérdésben, holt szoborra.” A király „keserűn megsiratná”, ha erre a célra kellene fordítani a tetemes összeget, „és még inkább azon becses időt, meg azon csábító tehetséget, meg azon vasszorgalmat”, mely e pénz előteremtéséhez szükséges. Ugyanis „ennyi idővel, ennyi lelkesedéssel, ennyi szilárd állhatatossággal” a nemzet számára sokkal hasznosabb célokat lehetne megvalósítani. Főlöské az indítvány addig, amíg a lakosság nagy része írni-olvasni sem tud, egy talpalatnyi földdel sem bír, a legszebb városok főtere is elhanyagolt, a mocsarak hatalmas területet uralnak, és például kórház is alig van. „Nincs szegény kis Ferenczynknek kenyere; és megesik sok szív, lám rögtön a Mátyásszobori eszme támad fel a magyarnak egén, mint a legfényesebb nyári nap.”¹⁵³

Ezzel a vita újabb lendületet nyert, hiszen Széchenyi könyve hatalmas visszhangot váltott ki. A számos reakció között ott találjuk a szobortársaság neves elnökének, Fáy Andrásnak az írását, melyben úgy vélte, a nemzeti művészet megteremtése elengedhetetlen feltétele a nemzet felemelkedésének, amihez Ferenczy a szellemi élet területén járulhat hozzá. A 12 év alatt összegyűjteni kívánt százezer forint nem „erőszlató”, nem gyengíti a nagyobb célokat, az adakozók más nemes ügyeket is támogathatnak a szobor mellett. Szerinte Széchenyi a „kis” jelzőt minden bizonynyal a szobrász zömök testalkatára érthette, azt pedig természetesnek tartja, hogy az ország a művészetek terén is még kezdetleges szinten, „bölcsoében” jár. Hiba Ferenczyt támadni, hiszen nem lehet tőle „hazai haladásunkhoz képest kitűnő nagyságot kívánni”.¹⁵⁴

Kossuth saját válaszában leszögezi, hogy nem adakozott a szobor javára, mivel nem bízik az adománygyűjtés sikerében, és úgy véli, az összeggel „művészet és művész érdekében hasznosabbat lehetett volna tenni, mint szobrot állítani.”¹⁵⁵ Hasonlóképpen nyilatkozik Eötvös József, aki szintén nem pártolja a tervet, hiszen számtalan egyéb „szükségeink”, „szegénységünk” és a művészi tehetségek hiánya „nem engedik, hogy nemzetünk azon hálát, mellyel legnagyobb királyának tartozik, méltán leróhassa.” Kár lenne a hatalmas összeg „céliránytalan” kiadásáért, ám az semmiképpen nem döntené a nemzetet sírba, a támogatók „nemes és tiszta” érzéseit senki sem vonhatja kétségbe, hogyha pedig elkészülne a szobor „a haza talán sem kárt, sem szégyent nem vallana általa.”¹⁵⁶

Vörösmarty Mihály álnéven írt szenvedélyes, és igen alapos kritikát Széchenyi kötetről – ezt később Beöthy Zsolt „a magyar irodalom legszebb és legnemesebb polemikus apológiájának” minősítette.¹⁵⁷ A szoborügy az író számára szimbolikus jelentőséggel bír, az a művészet rangjáról is szól, az érzelmek nemesítésére alkalmas fejlett irodalom és művészet nélkül ugyanis egy nép nem érdemli meg a nemzet nevet. Az emlékműállítás eszméje korszerű, azt nem szabadna későbbi időkre ha-

lasztani, és e miatt pironkodni a külföld előtt. „Hiszi-e, hogy az irodalom és művészet termékei azon lenyomatok, melyekben nagy s az isten képre teremtett nemzetek alakjaikat fenn hagyják?” – teszi fel a kérdést Széchenynek.

A magyar múltat addig „fájdalom, többnyire idegenek, idegen szellemmel írtak le”, pedig a történelemnek kitüntetett szerep jut az ekkoriban formálódó modern nemzettudat kialakulásában. Az ebben kulcsszerepet játszó közösségi emlékezet számára különösen fontos lenne a példamutató személyiségek tisztelete, amit jól szolgálnának a szobrok. Vörösmarty további kérdései ezekről szólnak: Megbecsüljük-e a néhány fennmaradt emlékművet? „Igyekszünk-e újakkal népesíteni termeinket és közttereinket? Mutathatunk-e elő könyvtárainkban csak egy szerény mellszobrot: Révaiét, Virágét, Kazinczyét? Vagy ha hősök és ősök kellene, magasabb honfiakét?”

A költő nehezményezi, amiért Széchenyi kicsinylően ír a szobrászról, aki „szinte ezeréves alvás után a nemzetnek csaknem minden részvéte nélkül felvergődik.” Ferenczy „az első ki a honi márványnak emberi képet ad”, sanyarú körülmények között, lemondások árán tanulta ki a mesterséget, most is anyagi nehézségekkel küzd, „nincs-e hozzá egyéb szólni valónk, mint gúny?” *A Kelet népében* „tán nincs vigyázatlanabb, megdölgősebb rész, mint a szobrász nélkülözésén való ízléstelen élcelődés: „itt azon egyetlen egy ember sújtatik ily keservesen, ki milliók közül elsőként vállalkozott a nehéz pályára.” Ferenczyt bírálni azért, mert művészete nem éri el a kor legjobbjainak színvonalát, „annyi, mint eltapodni az alacsony csemetét, mert a szomszéd erdő már sokkal szálásabb, és sudarai a felhőkkel játszanak, annyi, mint visszaijeszteni minden tehetséget, mely ezentúl a nehéz pályának indulni kész volna.”¹⁵⁸

Ferenczy személyes támadásnak vette a gróf szavait: „kiütött a vasszög a zsákból, és nyilván kitetszik, hogy ki volt azon Mátyás emléki siralmaknak a fő oka” – írta a szobrász öccsének.¹⁵⁹ Ezért is örült annyira Vörösmarty írásának, amely kétségtelenül némi gyógyírt jelenthetett számára a sok bírálat mellett – bár azt nem tudhatta, hogy annak szerzője éppen barátja.¹⁶⁰ Végakarátának megfelelően a cikk egy példányát helyezték koporsójában feje alá, „hogy még ott is könnyebb legyen álma és szebb legyen földi elmúlása, túlvilági ébredése...”¹⁶¹

A szobor megvalósításán fáradozó társaság továbbra is ülésezett, elégedettek az elkészült mintákkal, de az egyik kérdésben engednek: a király ugyan egyetlen korabeli ábrázoláson sem visel magyaros díszruhát, a közvélemény nyomására azonban a szoboralakot ilyenbe öltöztetik.¹⁶² Azt bizonygatják, hogy össze fog gyűlni a kellő pénzösszeg,¹⁶³ bár több száz adományozási célból kiküldött aláírási ív nem érkezett vissza. 1841 végén Pest megye küldöttsége is megtekintti a szobor elkészült mintáit, és kiválóan tartja őket: a sírkamrába kerülő mellszobor „meglepő tökélyvel van faragva”, az egész pedig nyilvánvalóan megcáfolja a gáncsoló kifogásokat.¹⁶⁴

1842 elején lemondott a társaság elnöke, gróf Fáy András, helyét Szentkirályi Móríc ellenzéki politikus vette át.¹⁶⁵ Hamarosan a vita utolsó, meglehetősen szomorú szakaszába ért. gróf Fáy István, a műemlék és Ferenczy talán lehangosabb korábbi védője ugyanis beismeri, hogy kezdettől elhibázott volt tervük, mert elsősorban „azért akartuk a szobrot emelni, hogy honi művésznket segítségük és pártoljuk.” Megbánta egykori elhamarkodottságukat, amióta bejárta Európát, és személyesen tekintett meg számos nevezetes szobrot. Münchent, „a művészet ezen dús tárházát” látva el kell fogadnia, hogy nincs olyan magyar, aki valóban méltó szobrot lenne képes emelni az „elfelejtethetetlen nagy” királynak, „Az Istenért, hazámfi, ha már emléket emelünk, emeljünk olyant, mellyel dicsekedhessünk, nem pedig olyant, mely miatt kinevessenek.”

A pénzgyűjtés sikertelensége is ezzel magyarázható: a közvélemény nem bízott a tervben. Javasolja, hogy az 1837 óta Magyarországon élő, Egerben és Esztergomban

évek óta tevékenykedő Marco Casagrande olasz szobrászt vagy a német Ludwig Michael Schwanthalert bízzák meg a munkával. Utóbbi alkotásai lenyűgözték a szerzőt, aki szinte könnyezik „meggondolván, hogy e drága nemzeti emléket másra bizzuk, kinél annyi jelesebb szobrászok vannak.” Pénzkidobás lenne kitartani Ferenczy mellett – őt inkább a Nemzeti Múzeum gondviselőjeként kellene alkalmazni. Mindenképpen megtartaná ugyanakkor az eredeti tervekben szereplő szentélyként szolgáló talapzatot, amely a művészetek templomaként, gyönyörű faragásokkal idéz fel jeleneteket Mátyás életéből. Mivel a közadakozást reménytelennek tartja, országgyűlési felajánlást tart szükségesnek. Jellemző a lap szerkesztőjének, Orosz Józsefnek a tiltakozása: a szobor a reformkor teendői közt oly „hátraálló”, hogy még nem érdemes ilyen támogatásra. Oly országban, „melynek sem utai, sem csatornái, sem kereskedése, sem műipara, sem művészete, sem racionális mezei gazdasága stb., melynek fővárosát por és sár lepi”, a közadakozásnak más területekre kell összpontosulni. „Előbb jó meleg köntösünk legyen, azután gondoskodjunk cifra sujtásról, vitézkötésről, s prémről.”¹⁶⁶

A megbántott Ferenczy meglehetősen nyersen válaszolt, Fáy Istvánt hozzá nem értéssel vádolta.¹⁶⁷ Bárdolatlan nyílt levele nyomán a gróf azzal érvel, hogy általános az elégedetlenség az elkészült mintával, ami külföldön nevetség tárgyát képezi, és befejezésül kegyetlen kívánságát fejezi ki: „ha már félig elkészítette volna is kegyed a szobrot, mégis inkább rontassék össze halomra, minthogy oly emlék álljon Pest utcáján, mely a művészet szigorú bírálásának meg nem felel.”¹⁶⁸

A „faragatlan faragó” stílusa másokat is felháborított. Egy hozzászóló hasonlóságot vélte felfedezni „a levélíró modora s azon anyag közt, melyet kezelni szokott.” Szerinte Ferenczy „vastag” személyeskedése, „rendkívüli felpattanása” valójában munkája fogyatékoságát palástolja, és érvei hiányát bizonyítja, korábban sem reagált érdemben a művészi kifogásokra. Nem elég a pusztá jóakarat, pártfogás, a rosszul értelmezett hazafiság, meg kell teremteni a szilárd szakmai alapokon álló kritikát. Műbírálatra lenne szükség, mely „a művészet szabályait, a sokoldalú tapasztalást és az általa finomított ízlést” veszi alapul – miközben itthon hiányoznak a szakemberek. Ezen a téren külföldi segítségre szorulnak, azért ő is a pályázatot pártolja. Ferenczy szobra nem fog a főváros valamely közterén állni, ám a művésznek nem szükséges megsemmisíteni mintáját, „csak az istenért ne keresztelje Mátyás királynak, kihez nem hasonlít jobban, mint a magyar nemzeti színház a bécsi várkapuhoz.”¹⁶⁹

(*Végjáték*) 1843 elején a Pesti Hírlap is szomorúan állapítja meg: „Mátyás királynak nagy zajjal akaránk szobrot emelni, de midőn nemzetünk a mű idegen szabású tervét megpillantá visszajedt” a római stílustól, „elvoná kezeit a további áldozattól”.¹⁷⁰ A társaság tagjai is kezdik belátni tervük kilátástalanságát, a következő év elején egy újabb közgyűlésen „a botránkozásig kevesen jelentek meg”. A szükséges kiadások csupán 13%-a gyűlt addigra össze, „Mátyás ezen az úton szobor nélkül marad” – összegeznek. Pedig ekkorra a szoborcsoport számos részének mintái elkészültek, így a talapzatra tervezett több mint hetven alakból álló domborművé is.¹⁷¹ E napokban jelent meg a népszerű bencés szerzetes-költő Czuczor Gergely verse, melyben a szobor hiányáról is megemlékezik: „Harcban erős, békében igaz bíró vala Mátyás, / Művészet, tudomány hírlí királyi kegyét. / Évek századin átragyogának tettei hozzánk, / S a nép ajkain él róla sok úri kaland. / Mátyás annyi dicső emlékét hagyta nevének; / Mily kár hogy szobor is nem juta róla reánk!”¹⁷²

Ugyanekkor közli több lap Marco Casagrande cikkét, aki nem kevesebb, mint hat különböző tervet készített a Mátyás-szoborra. Számára az emlékművek „ünnepélyes hódolatok”, melyek feladata felébreszteni a közjónak mindent alárendelő áldozatos munka

„nemes érzelmét”, ezért „termékeny magvát rejtik magokban a népek szelídülésének”. Nevelő hatásuk lehet, mivel kivetköztetik őket „szilajságukból s nyerseségükből s helyett szelíd nemes s nagyszerű érzelmekkel ruházzák fel.” Szigorúan bírálja Ferenczy tervét, miközben arra biztat, hogy Mátyáson kívül a magyar történelem további kiválóságai „fénylő érdemeinek” is állítsanak szobrokat.¹⁷³

Néhány hónappal később egy szépassági fiatalember, a bécsi akadémia növendéke, Alexy Károly jelentkezett saját Mátyás-szobrával, amely a reneszánsz uralkodót, egyben a tudományok és művészetek mecénását ábrázolja.¹⁷⁴ A kis bronz alakot a pozsonyi országgyűlésen az elnöki szék mögött állították ki, majd a pesti múkiállításán is nagy sikert aratott, a lapok dicsérték.¹⁷⁵ Ezzel egyidőben jelent meg Ferenczy módosított tervének könyomata is. A szobortársaság felszólítására ezen kelletlenül magyaros ruhába öltöztette az uralkodót,¹⁷⁶ változtatott annak kéztartásán, amivel végül elnyerte a tudósító tetszését is, aki szorgalmazta a mű megvalósítását.¹⁷⁷

A terv népszerűségét jól jelzi, hogy korabeli tankönyvekben is szerepel. Bedeő Pál művének első (1843–46 közti) kiadásában még több elképzelt ábrázolás szerepel, valószínűleg az akkori változat nem nyerte el a szerző tetszését, míg az 1846-os és 1850-es kiadásokban már ott láthatjuk Ferenczy „magyarosított” tervét. Lányi Károly 1846-ban megjelent tankönyvének előzéklapját ugyancsak a Mátyás-szobor képe díszíti.¹⁷⁸

A szobrász még ekkor is minden követ megmozgatott műve megvalósítása érdekében. 1844 nyarán Bécsben majd Pozsonyban folyamodott az uralkodó és az országgyűlés támogatásáért.¹⁷⁹ Szentkirályi Pest megye követeként a diéta október 16-i és 18-i kerületi ülésein javasolta, hogy az országház díszítésére szolgáló egymillió forint egy részét, negyvenezer forintot az emlékmű befejezésére használhassák fel. Érvelése szerint a tervezett országház elé kerülő szobor annak legszebb díszé lenne, ott „sohasem szabad felednünk, hogy e nemzet hajdan nagy volt és dicső, s hogy e nemzetnek egykor naggyá és dicsővé kell lennie.” Az emlékmű eszméje, az általa megvalósított buzdítás a lényeges, a konkrét alkotás szinte mellékessé válik: „Hordjunk össze egy rakás követ, nevezzük azt Mátyás szobrának, és ha mindenki fogja tudni, ki elmegy mellette, hogy az a nagy királynak emléke: szónok célt ért.” A követek többsége arra hivatkozott, hogy megyéje utasításában nem hatalmazta fel őket e nemes ügy támogatására, így végül 29:13 arányban leszavazták az előterjesztést.¹⁸⁰ Ezzel végérvényesen megbukott a szobor ügye. „S ez nem csoda – teszi hozzá az egyik lap – ugyanis a tervezet a nemzeti műveltség és műismeret igényeinek meg nem felelt.”¹⁸¹ Az elkeseredett Ferenczy ebben az időben készült Eurydice szobrának talapzatára azon megyék neveit írta, melyek a Mátyás-emlékmű támogatása ellen szavaztak az országgyűlésen.¹⁸²

A kudarcot még ekkor sem mindenki ismerte be. A terv egyik korábbi bírálója úgy vélte, már késő új javaslatokkal előállni, azt szorgalmazta, maradjanak Ferenczy terveinél, amennyiben a művész elfogadja a jogos kritikákat, és hajlandó „nemzeti szellemben” módosítani korábbi tervét. Az így megújuló szobor minden bizonnyal elnyeri majd a közvélemény tetszését, és országszerte megnő az adakozó kedv.¹⁸³ Egyesek úgy vélték, hogy az elkészült részeket mindenképpen fel kellene használni, ám a három művész (Alexy, Casagrande, Ferenczy) tervei közül kellene kiválasztani a legjobbat – mások e felvetés „egyvelegművének” képtelenségén csodálkoznak.¹⁸⁴

A Pesti Divatlap 1845 év eleji kívánságai közt Vahot Imre Ferenczynek azt óhajtja, „hogy valamiképp a magyar részvétlenség miatt addig hideg szoborra ne merevüljön, míglen Mátyás szobrát el nem készíti”.¹⁸⁵ Néhány hónap múlva a Nemzeti Színházban nagy sikert aratnak azok a bűvös lámpával (laterna magica) nagyított „ködképek”, melyek közt a tervezett szobor és a Lánchíd is szerepel.¹⁸⁶ Bár a lapok továbbra is közlik az

adakozók névsorát,¹⁸⁷ ezekben az években már igen csekély összeg folyik be az egyesület kasszájába.¹⁸⁸ Egy ekkor készült városleírás Pest nevezetességei közt számol be a tervezett emlékműről.¹⁸⁹ „Mátyásunk szobra »hol késel az éji homályban?!«” – kérdi a Viktória angol királynő londoni szobráról beszámoló újságíró.¹⁹⁰ Ferenczynek az uralkodóhoz benyújtott kérelme a Helytartótanácsához majd Pest megyéhez került, a szobrász ismét több alkalommal a nádorhoz fordult az ügyben, újra Bécsbe utazott, de 1845 végén kérvényére kedvezőtlen választ kapott.¹⁹¹

A Pesti Hírlap fájdalomteltjes nekrológot közöl: örök nyugalomra szenderültek a szobor körüli tervek. „Kimúlásuk oka részint korán-érés, részint éretlenség, részint a nemzeti betegség is vala.” Ez utóbbi alatt a szalmaláng-lelkesedést értik. Az újságíró mindezt a Bánk bán egy ismert sorával toldotta meg: „Aludjál hát, mohón kilobbant hazafiség.”¹⁹² A fejlemények lelkileg és anyagilag is megviselték Ferenczyt, aki adósságai megfizetése miatt kénytelen volt eladni budai házát. A nagy műveltségű, a művészetek iránt érdeklődő Teleki Blanka kezdeményezésére 16 dagerrotípiát készítettek a szobor mintáiról, majd maga az alkotó összetörte azokat: „leve halom olyan, mint szénagyűjtéskor petrencéket raknak, csupa ember vagy állat-testrészekből összerakva.” A művész öccsének azt írta: „nem tartottam tanácsosnak ily értetlen nép között csak mintát és nem kész munkát kezemből kiadni, azért elhatároztam magam ezeket megsemmisíteni.”¹⁹³

Ferenczy művészi pályája ezzel véget ért, visszavonult szülővárosába, Rimaszombatra, ahol csalódottan, szegényen és elfelejtve élte le hátralévő napjait.¹⁹⁴ „Istenem, azt mondják, hogy e most múlt farsangon mintegy nyolcvannégy nyilvános bál adatott Budapesten; vajon az ezekre pazarolt költségek legparányibb része árván hagyta volna-e kíváncsolni innen egyetlen magyar Canovánkat?” (utalás a kor neves itáliai szobrászára) – kommentálja a hírt egy lap.¹⁹⁵

Egyes vélemények szerint a magyar nemzeti vonásokban lehet felfedezni a sikertelenség okát: „A magyar ember tervező. Sehol széles e világon annyi terv nem jött létre, s bölcsőjében nem halt el, mint Magyarországbán.”¹⁹⁶ 1847 őszén a társulat hivatalosan is elismeri a kudarcot. A megmaradt részeket (a király mellszobrát és a domborműveket) a Nemzeti Múzeumban helyezték el.¹⁹⁷ A zátonyra futott szobor-ügyön mások már csak nevetni tudtak. „Ritkaságok gyűjteménye: Az újpiacon látható Mátyás szobrának igen híven talált másolata — kondenzált levegőből” – olvashatjuk egy 1848. januári lapban.¹⁹⁸

Abszurd ellentétként: néhány évvel később, a szabadságharc leverése után az első magyarországi történetpolitikai emlékművet annak a Heinrich Hentzinek állították a budai várban, aki 1849-ben elrendelte Pest felesleges ágyúzását, és megpróbálta felrobbantani a Lánchidat.

JEGYZETEK

- 1 Erről ld. pl. Rostás Péter: Egy helyiség helye. A Budavári Palota Hunyadi Mátyás-termének története. In: Tanulmányok Budapest múltjából 29. Bp., 2001. 487–537.
- 2 Jámbor Imre: Nebbien városligete. Múzeum Café 61. (2017) 5. sz. 172.
- 3 Idézi: Remellay Gusztáv: Nagy eszmék, szép tervek (A történeti festészet és szobrászat érdekében). Hölgyfutár, 1859. febr. 15.
- 4 Kazinczy 1824. okt. 4-i levele Jankovich Miklósnak. In: Kazinczy Ferenc levelezése XXIII. Bp. 1960. 348.
- 5 Kazinczy 1825. jan. 4-i levele Ferenczy Istvánnak. In: Kazinczy Ferenc levelezése XIX. Bp. 1909. 276.
- 6 Kölcsény Ferenc: Mohács. In: uő: Válogatott művei II. Bp., 1951. 13–5.
- 7 Uo. 15.
- 8 Pulszky Ferenc: A műgyűjtemények hasznairól. Athenaeum, 1838. aug. 9.

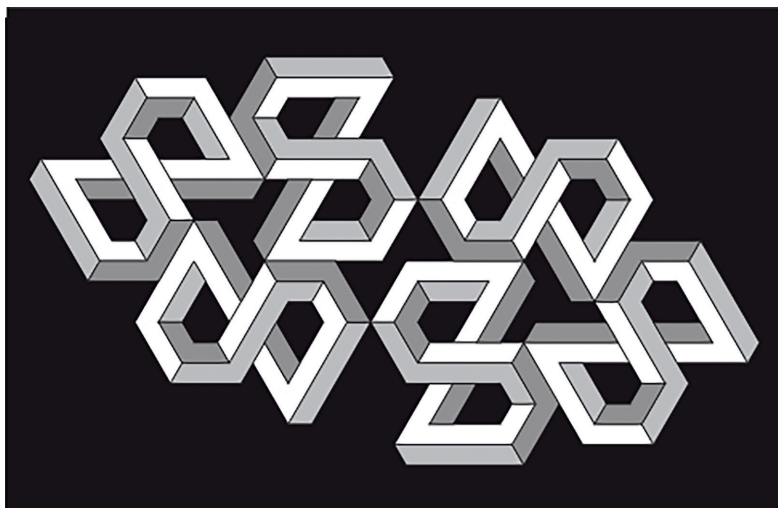
- 9 Kiss Iván: A német honi jeles férfiak emlékéiről, célzással Magyarországra. Honművész, 1838. máj. 10., 13.
- 10 Öszinte vidékiek: Hazai emlékek. Mátyás szobra. Ez ügybeni indítvány. Társalkodó, 1842. márc. 2.
- 11 Árokalyi: Reminiscentiák 1837-ből. Nemzeti Társalkodó, 1839. márc. 14.
- 12 Honművész, 1840. márc. 15.
- 13 Öszinte vidékiek, i. m.
- 14 Tessedik Ferencz utazása Franciaország déli részeiben. Pest 1831. 11–2., 146.
- 15 Pulszky Ferenc: Úti vázolatok 1836-ból. Budapesti árvizkönyv I. Szerk. B. Eötvös József. Pest 1839. 93.
- 16 Bölöni Farkas Sándor: Utazás Észak Amerikában. Kolozsvár 1834. <https://mek.oszk.hu/00600/00618/00618.htm> (Letöltés 2021. február 25.)
- 17 Szemere szól a benne kifejezett eszméről is. „Gyönyörűen nemes, egyszerű és tiszta mű” – összegez. Szemere Bertalan: Utazás külföldön. II. Bp. 1840. 239.
- 18 Tóth Lőrinc: Úti tárcza hat füzetben. Pest. 1844. I. 31., 51., 115., II. 24., III. 70., V. 77., 89., VI. 22.
- 19 Gorove István: Nyugot. Utazás külföldön I. Pest 1844. 189., 292–3. II. 83.
- 20 Irinyi József: Német-, francia-, és angolországi uti jegyzetek I. Halle, 1846. 27.
- 21 Novák Dániel: Schiller emlékszobra Stuttgartban, s néhány szó Mátyás király ércszobra iránt. Honművész, 1840. máj. 21.
- 22 Szemere: i. m. II. 13.
- 23 Tóth Lőrinc: i. m. V. 20.
- 24 Szemere: i. m. I. Bp. 1840. 123.
- 25 Uo. 256–7.
- 26 Szemere: i. m. II. 202.
- 27 Uo. 295.
- 28 Tóth Lőrinc: München (Levéltörődék). Athenaeum, 1843. ápr. 1. Kötetben: Tóth Lőrinc: Úti tárcza, i. m. I. 54.
- 29 Gorove István: i. m. II. 138–9.
- 30 John Paget: Magyarország és Erdély. Bp., 1987. 85.
- 31 Gáncsok. Hírnök, 1840. nov. 16.
- 32 Amely nem foglalna el akkora helyet, mint a szintén oda tervezett nagyméretű országház. In: Budapest a magyarok fővárosa, vagyis ezen testvér-városban létező minden nevezetességek és látni méltó dolgok leírása. Vezéd vidékiek és benszülöttek számára. Pest 1845. 30.
- 33 Széchenyi István: Kelet népe. Pozsony 1841. 313.
- 34 Széchenyi István: Üdvölkede. Pest 1843.
- 35 Remellay Gusztáv: i. m.
- 36 Életképek, 1846. ápr. 18, 23.
- 37 Felszólítás egy nemzeti szoborcarnok alapítása ügyében. Életképek, 1846. júl. 11. Pesti Divatlap, 1846. júl. 18. Korábbi hasonló javaslatok: Hasznos Mulatságok, 1840. ápr. 15, Pesti Hírlap, 1844. jan. 7.
- 38 Pesti Hírlap, 1847. febr. 21.
- 39 Jelenkor, 1839. nov. 30.
- 40 Nyáry Pál: Felszólítás a honi szobrászat ügyében. Honművész, 1839. dec. 8. Társalkodó, 1839. dec. 11. Hírnök, 1839. dec. 16. Athenaeum, 1839. dec. 19. Későbbi kötetben: A honi szobrászat ügyében keletkezett társaság munkálatai. Pest 1840. 3–6.
- 41 Ferenczy 1839. nov. 1-i levele öccsének. In: Ferenczy István levelei. Rimaszombat 1912. 307.
- 42 A honi szobrászat, i. m. 11., 19.
- 43 N. N.: Kérelem a Hunyadi Mátyás emlékszobra ügyében keletkezett társasághoz! Hírnök, 1840. aug. 14.
- 44 Hazai s Külföldi Tudósítások, 1839. dec. 18.
- 45 Jelenkor, 1840. jan. 25., Hírnök, 1840. jan. 27., Nemzeti Ujság, 1840. jan. 29. Kassai tudósítás. Nemzeti Ujság, 1840. márc. 14.
- 46 Jelenkor, 1840. ápr. 1.
- 47 A honi szobrászat, i. m. 14.
- 48 Hábor [Gáspár János]: Hunyadi Mátyás emléke ügyében. Társalkodó, 1840. jan. 11.
- 49 Például: Nemzeti Ujság, 1840. júl. 8., 11., 15., 22., nov. 4., 7., 14., 18., dec. 30. Athenaeum, 1840. júl. 9., 12., 16., 19., 21., 26. Jelenkor, 1840. júl. 11., 18., 25., aug. 19., szept. 19., 26., 30., nov. 7., dec. 23. Hírnök, 1840. júl. 13., 30., aug. 14. szept. 17., 28., okt. 5., nov. 12., dec. 14., 31. Honművész, 1840. júl. 9., 12., 16., szept. 17., 20., 24., nov. 8., 12., 19., 22., 29., dec. 3. 1841. jan. 3., 14., 28., febr. 7. Literariai csarnok, 1840. júl. 9., 12., 16.
- 50 Pesti Hírlap, 1841. máj. 8.
- 51 Pesti Hírlap, 1841. máj. 19, aug. 14., 18. Pesti Hírlap, 1844. máj. 23. Nemzeti Ujság, 1844. máj. 25. Jelenkor, 1844. máj. 26., 30. Hírnök, 1844. jún. 4.
- 52 Jelenkor, 1841. máj. 22.
- 53 A pozsonyi Hírnök.
- 54 Hádor: Visszapillantás a Mátyás-emléket tárgyaló szövegekre s továbblépés ez ügyben. Társalkodó, 1841. márc. 17., 20., 24.
- 55 Szalay Antal: Mátyás király emlékére figyelmeztetés. Társalkodó, 1840. jan. 15.
- 56 Nyáry Pál: Hunyadi Mátyás emléke ügyében. Honművész, 1850. jan. 30.
- 57 Nyáry Pál: A honi szobrászat ügyében. beszámoló a jan. 12-i közgyűlésről. Athenaeum, 1840. jan. 30.
- 58 Gasparich: Nyílt levél Mátyás szobra ügyében. Literariai csarnok, 1840. máj. 3.
- 59 Prokopovszky Dániel: Hogyan kell a haza- és dicsőség-szeretetét föléleszteni, táplálni, s terjeszteni? s valami a népnevelésről. Hasznos Mulatság, 1840. júl. 8.
- 60 Gasparich Kilit: Mátyásnak legyen, de ne szoboremléke. Hasznos Mulatságok, 1840. ápr. 15.
- 61 Mátyás király emléke és szobrászatunk ügyében. Társalkodó, 1840. ápr. 15.
- 62 G. Gáspár László: Észrevételek, a *Hasznos*

- Mulatságok* 44. számában kijött gr. Fáy István úr Ömltga hazafiúi szíves nyilatkozására. Hasznos *Mulatságok*, 1840. júl. 1.
- 57 Timár Árpád: Vita Ferenczy István Mátyás-emlékmű tervéről. *Ars Hungarica* 21. (1993) 2: 172–3.
- 58 Prokopovszky Dániel: Hogyan kell a haza- és dicsőség-szeretetét föléleszteni, táplálni, s terjeszteni? s valami a népnevelésről. Hasznos *Mulatságok*, 1840. júl. 4, 8.
- 59 Vachott Imre: Észrevételek a Mátyás szobor tervezetére. *Athenaeum*, 1840. aug. 30.
- 60 Fáy István: Mátyás emléket szoborral kell örökösíteni. Hasznos *Mulatságok*, 1840. máj. 30.
- 61 Hábor [Gáspár János]: Hunyady Mátyás emléke ügyében. *Társalkodó*, 1840. jan. 11.
- 62 Gyulay: Cserhalom. Regélő, 1844. febr. 15.
- 63 *Társalkodó*, 1842. márc. 2. Ld. még: *Társalkodó*, 1843. márc. 26.
Hasonló ünnepet javasoltak Zrínyi Miklós, a „szigeti Leonidas” tiszteletére is. *Pesti Divatlap*, 1847. aug. 19.
- 64 Hábor: Hunyady Mátyás emléke ügyében. *Társalkodó*, 1840. jan. 11.
Literáti Nemes Sámuel: Szobrászat. *Honművész*, 1840. márc. 4.
- 65 Novák Dániel: Schiller emlékszobra Stuttgartban, s néhány szó Mátyás király ércszobra iránt. *Honművész*, 1840. máj. 24.
Novák Dániel: Technikai észrevételek Mátyás király szobra fölött. Hasznos *Mulatságok*, 1840. szept. 30.
- Novák Dániel: Műtani szempontok Mátyás király lovagszobráról. *Társalkodó*, 1840. okt. 3.
- 66 Literáti Nemes Sámuel: Szobrászat. *Honművész*, 1840. márc. 4.
- 67 Közlemény Mátyás király emlékszobra ügyében. *Pesti Hírlap*, 1842. jan. 30., uez Regélő, 1842. febr. 2. *Hírnök*, 1842. febr. 3. Ld. még Meller Simon: Ferenczy István 1792–1856. Bp., 1905. 277.
- 68 Kövy László: Mátyás és Kőlcsey emléket ne szoborral örökítsük. *Társalkodó*, 1840. márc. 18.
- 69 Gasparich Márk Kilit: Mátyásnak legyen, de ne szoboremléke. Hasznos *Mulatságok*, 1840. ápr. 15. Ld. még: *Hírnök*, 1840. máj. 4.
Ld. még: Nyílt levél Mátyás szobra ügyében. *Literariai csarnok*, 1840. máj. 3.
G. Gáspár László: Észrevételek, a *Hasznos Mulatságok* 44. számában kijött gr. Fáy István úr Ömltga hazafiúi szíves nyilatkozására. Hasznos *Mulatságok*, 1840. júl. 1.
- 70 Gáncsok IV. *Hírnök*, 1840. nov. 16.
- 71 Nemzeti Újság, 1842. aug. 20, okt. 12.
- 72 Kövy László: Székelyhonról. Kolozsvár, 1842. 121–3.
- 73 D. E. P.: Egy szó a maga idején. Regélő, 1844. ápr. 4.
- 74 Kövy László: Mátyás és Kőlcsey emléket ne szoborral örökítsük. *Társalkodó*, 1840. márc. 18.
- 75 *Literariai csarnok*, 1840. máj. 3.
- 76 Nemzeti Újság, 1840. júl. 4.
- 77 Fáy István: Mátyás emléket szoborral kell örökösíteni. Hasznos *Mulatságok*, 1840. máj. 30.
- 78 Uo.
- 79 G. Gáspár László: Észrevételek, a *Hasznos Mulatságok* 44. számában kijött gr. Fáy István úr Ömltga hazafiúi szíves nyilatkozására. Hasznos *Mulatságok*, 1840. jún. 27., júl. 1.
- 80 Fáy István: Válasz G. Gáspár László úrhoz. Hasznos *Mulatságok*, 1840. júl. 22.
- 81 Nádaskay Lajos: Terv a Mátyás-szobor ügyében. *Társalkodó*, 1840. okt. 3, 7.
Nemzeti Újság, 1840. dec. 5. Jelenkor, 1840. dec. 5. *Athenaeum*, 1840. dec. 6. *Honművész*, 1840. dec. 6.
- 82 N. N.: Kérelem a Hunyadi Mátyás emlékszobra ügyében keletkezett társasághoz! *Hírnök*, 1840. aug. 14.
- 83 Hábor [Gáspár János]: Hunyady Mátyás emléke ügyében. *Társalkodó*, 1840. jan. 11.
Nádaskay Lajos: Terv a Mátyás-szobor ügyében. *Társalkodó*, 1840. okt. 3., 7.
- 84 Kövy László: Mátyás és Kőlcsey emléket ne szoborral örökítsük. *Társalkodó*, 1840. márc. 18.
- 85 Mátyás király emléke és szobrászatunk ügyében. *Társalkodó*, 1840. ápr. 15.
Gasparich: Nyílt levél Mátyás szobra ügyében. *Literariai csarnok*, 1840. máj. 3.
G. Gáspár László: Észrevételek, i. m.
- 87 Visszapillantás a Mátyás-emléket tárgyaló szövegekre s továbblépés ez ügyben. *Társalkodó*, 1841. márc. 17–20–27. Ld. még: *Társalkodó*, 1842. márc. 2.
- 88 Fáy István: Mátyás emléket szoborral kell örökösíteni. Hasznos *Mulatságok*, 1840. máj. 30.
Fáy István: Válasz G. Gáspár László úrhoz. Hasznos *Mulatságok*, 1840. júl. 22.
- 89 N. N.: Kérelem a Hunyadi Mátyás emlékszobra ügyében keletkezett társasághoz! *Hírnök*, 1840. aug. 14.
- 90 Fáy István: Válasz G. Gáspár László úrhoz. Hasznos *Mulatságok*, 1840. júl. 22.
- 91 Hábor: Hunyady Mátyás emléke ügyében. *Társalkodó*, 1840. jan. 11.
- 92 Szalay Antal: Mátyás király emlékére figyelemztetés. *Társalkodó*, 1840. jan. 15.
- 93 Kövy László: Mátyás és Kőlcsey emléket ne szoborral örökítsük. *Társalkodó*, 1840. márc. 18.
- 94 Mátyás király emléke és szobrászatunk ügyében. *Társalkodó*, 1840. ápr. 15.
- 95 Vachott Imre: Észrevételek a Mátyás szobor tervezetére. *Athenaeum*, 1840. aug. 30.
- 96 Budapesti napló. Jelenkor, 1841. márc. 27.
- 97 Hábor: Hunyady Mátyás emléke ügyében. *Társalkodó*, 1840. jan. 11.

- 98 Novák Dániel: I. Ferencz austriai császár és magyar király emléke. Hasznos Mulatságok, 1840. febr. 8.
Novák Dániel: Schiller emlékszobra Stuttgartban, s néhány szó Mátyás király ércszobra iránt. Honművész, 1840. máj. 24.
Novák Dániel: Technikai észrevételek Mátyás király szobra fölött. Hasznos Mulatságok, 1840. szept. 30.
Novák Dániel: Műtani szempontok Mátyás király lovagszobráról. Társalkodó, 1840. okt. 3.
- 99 Mátyás király emléke és szobrászatunk ügyében. Társalkodó, 1840. ápr. 15.
- 100 Váradi Károly: Néhány szó a Mátyás szobra iránti javaslatokra. Társalkodó, 1840. febr. 8.
- 101 N. N.: Kérelem a Hunyadi Mátyás emlékszobra ügyében keletkezett társasághoz! Hírnök, 1840. aug. 14.
- 102 Több szó egy szóra! Hírnök, 1840. nov. 2.
- 103 Szalay Antal: Mátyás király emlékére figyelmeztetés. Társalkodó, 1840. jan. 15.
- 104 G. Gáspár László: Észrevételek, a *Hasznos Mulatságok* 44. számában kijött gr. Fáy István úr Ömltga hazafiúi szíves nyilatkozására. Hasznos Mulatságok, 1840. júl. 1.
- 105 Erről ld. Ferenczy 1839. nov. 1-i és dec. 27-i, valamint 1840. jún. 3-i leveleit öccsének. In: Ferenczy István levelei, i. m. 307, 314, 318.
- 106 Idézi Meller: i. m. 275–6.
A terv részletes leírását ld. Ferenczy István 1840. március 15-én a társaság elé terjesztett javaslata. In: A honi szobrászat ügyében, i. m. 15–8.
- 107 Ferenczy István 1840. március 15-én a társaság elé terjesztett javaslata. In: A honi szobrászat ügyében, i. m. 15.
- 108 Hábor: Hunyady Mátyás emléke ügyében. Társalkodó, 1840. jan. 11.
Szalay Antal: Mátyás király emlékére figyelmeztetés. Társalkodó, 1840. jan. 15.
Novák Dániel: I. Ferencz austriai császár és magyar király emléke. Hasznos Mulatságok, 1840. febr. 8.
- 109 Váradi Károly: Néhány szó a Mátyás szobra iránti javaslatokra. Társalkodó, 1840. febr. 8.
Literáti Nemes Sámuel: Szobrászat. Honművész, 1840. márc. 4.
- 110 Szalay Antal: Mátyás király emlékére figyelmeztetés. Társalkodó, 1840. jan. 15.
- 111 Nádaskay Lajos: Terv a Mátyás-szobor ügyében. Társalkodó, 1840. okt. 3., 7.
- 112 A társaság 1840. ápr. 4-i üléséről ld. A honi szobrászat ügyében, i. m. 20.
- 113 Uo.
Ferenczy István: Utóirat a Mátyás emléke ügyében. In: uo. 31–3. Megjelent még: Ferenczy úr észrevételei Hunyadi Mátyás király szobrának terveirajza iránti megjegyzésekre. Honművész, 1840. júl. 19., Hasznos Mulatságok, 1840. dec. 5., Társalkodó, 1840. dec. 16., Athenaeum, 1841. febr. 18.
- 114 Idézi Meller: i. m. 279.
- 115 Ferenczy István: Utóirat a Mátyás emléke ügyében. In: A honi szobrászat ügyében, i. m. 33.
- 116 Ezt szóvá teszi még: N. N.: Kérelem a Hunyadi Mátyás emlékszobra ügyében keletkezett társasághoz! Hírnök, 1840. aug. 14.
- 117 Mátyás szobra. Hírnök, 1840. júl. 13.
- 118 Mátyás király emléke és szobrászatunk ügyében. Társalkodó, 1840. ápr. 15.
- 119 N. N.: Kérelem a Hunyadi Mátyás emlékszobra ügyében keletkezett társasághoz! Hírnök, 1840. aug. 14.
- 120 Vachott Imre: Észrevételek a Mátyás szobor tervezetére. Athenaeum, 1840. aug. 30.
Erről ld. még Timár: i. m. 178.
- 121 „... melyek nemzedékének minden tagjait oly sajátosságán jellemzik”
- 122 Abonyi István: Mátyás emléke ügyében. Társalkodó, 1840. szept. 9.
- 123 Novák Dániel: Technikai észrevételek Mátyás király szobra fölött. Hasznos Mulatságok, 1840. szept. 26., 30.
Novák Dániel: Műtani szempontok Mátyás király lovagszobráról. Társalkodó, 1840. okt. 3.
- 124 Ferenczy István: Tölem is egy szó sok szóra. Hírnök, 1840. okt. 29., Társalkodó, 1840. nov. 7., Athenaeum, 1840. nov. 8. Hasznos Mulatságok, 1840. nov. 7. Honművész, 1840. nov. 5. Ld. még Meller: i. m. 272.
- 125 Több szó egy szóra! Hírnök, 1840. nov. 2.
- 126 Nemzeti Ujság, 1840. okt. 28. Jelenkor, 1840. okt. 28. Honművész, 1940. okt. 29. nov. 1. nov. 5. Athenaeum, 1840. nov. 1.
- 127 Öccséhez írt levelét idézi Meller: i. m. 283.
- 128 Nemzeti Ujság, 1840. dec. 5. Jelenkor, 1840. dec. 5. Athenaeum, 1840. dec. 6. Honművész, 1840. dec. 6.
- 129 Gáncsok V. Hírnök, 1840. dec. 3.
- 130 A Der Spiegel cikkét idézi Meller: i. m. 283–4. és Timár: i. m. 199. A kedvező vélemény talán annak köszönhető, hogy annak álnévvel szereplő szerzője Ferenczy baráti köréhez tartozott.
- 131 Pesti Hírlap, 1841. jan. 9. 19.
- 132 Pesti Hírlap, 1841. nov. 24.
- 133 Nyáry Pál: Felszólítás, i. m.
- 134 Honderű, 1844. jan. 27.
- 135 Hábor [Gáspár János]: Hunyady Mátyás emléke ügyében. Társalkodó, 1840. jan. 11.
- 136 Hábor [Gáspár János]: Visszapillantás a Mátyás-emléket tárgyaló szövegekre s továbblépés ez ügyben. Társalkodó, 1841. márc. 17–20–24–27.
- 137 Mátyás király emléke és szobrászatunk ügyében. Társalkodó, 1840. ápr. 15.
- 138 Kövy László: Mátyás és Kölcey emléket ne szoborral örökítsük. Társalkodó, 1840. márc. 18.
- 139 Társalkodó, 1842. márc. 2.

- 140 Nemzeti Ujság, 1844. okt. 22. Hírnök, 1844. okt. 22.
- 141 Fáy István: Mátyás emléket szoborral kell örökösíteni. Hasznos Mulatságok, 1840. máj. 30.
- 142 B. F.: Hunyadi Jánost magyarnak kell tartanunk; Mátyást pedig ismeri a nép. Társalkodó, 1840. júl. 22.
- 143 Abonyi István: Mátyás emléke ügyében. Társalkodó, 1840. szept. 9.
- 144 Fáy István: Mátyás király emléket nem lehet abban hagyni. Századunk, 1842. máj. 30.
- 145 Szalay Antal: Mátyás király emlékére figyelmeztetés. Társalkodó, 1840. jan. 15.
- 146 Literáti Nemes Sámuel: Szobrászat. Honművész, 1840. márc. 4.
Fáy István: Mátyás emléket szoborral kell örökösíteni. Hasznos Mulatságok, 1840. máj. 30.
- 147 B. F.: Hunyadi Jánost magyarnak kell tartanunk; Mátyást pedig ismeri a nép. Társalkodó, 1840. júl. 22.
- 148 Hádor: Visszapillantás a Mátyás-emléket tárgyaló szövegekre s továbblépés ez ügyben. Társalkodó, 1841. márc. 20.
- 149 Vachott Imre: Észrevételek a Mátyás szobor tervezetéről. Athenaeum, 1840. aug. 30.
Hasonlóan írt korábban Kölcsey is: „Mátyás valóban királyi pártfogást adott a tudományoknak, de tudósainak nagyrészt külföldi sergében még a hazafiak is elégedtek a nemzetiségre vetni tekinteteiket. Lett volna talán később, ki e hiányt ki fogta volna pótolni; de Mátyás keményen bánt a nemzettel, mely őt tömlöcéből emelte trónusra, s a kemény bánás elidegenítvén a szíveket, fia koronáinkat el nem nyerheté.”
Kölcsey Ferenc: Nemzeti hagyományok. In: uő: Válogatott művei II. Bp., 1951. 221.
- 150 Jelenkor, 1841. márc. 27.
- 151 A szobrász és a nádor 1841. januári találkozájáról ld. Ferenczy 1841. jan. 28-i levele öccsének. In: Ferenczy István levelei, i. m. 325.
- 152 Széchenyi István: A Kelet népe. Pozsony. 1841. 9.
- 153 Széchenyi István: A Kelet népe. Pozsony. 1841. 163–6.
Ehhez ld. még: Jelenkor, 1845. márc. 13.
- 154 Fáy András: Kelet népe nyugoton. Buda 1841. 27–9.
- 155 Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. Pest 1841. 241–2.
- 156 Kelet népe és Pesti Hírlap. írta B. Eötvös József. Pest 1841. 24–5.
- 157 Beöthy Zsolt: Ferenczy István emlékezete. (1908-ban tartott ünnepi beszéd a síremlék leleplezésekor) In: Ferenczy István levelei. Rimaszombat 1912. 43.
- 158 Hazay Gábor [Vörösmarty Mihály]: A kelet népe 1841-ben gr. Schéchenyi Istvántól. Athenaeum, 1841. okt. 5.
- 159 Ferenczy 1841. júl. 18-i levele öccsének. In: Ferenczy István levelei. i. m. 330–1. Ferenczy Széchenyiivel való viszonyáról részletesebben Meller: i. m. 284–295.
- 160 Ferenczy barátjának mondja Vörösmarty jegyzeteiben: Szatmári Gizella: Ferenczy István, „a Művész” pályaképehez. Művészettörténeti Értesítő 40. (1991) 1–2: 91.
- 161 Fáy András: Ferenczy István emlékezete. Budapesti Szemle 9. (1860) 66., ill. Meller: i. m. 375.
Dr. Wallentinyi Dezső: Előljáró beszéd. In: Ferenczy István levelei. Rimaszombat 1912. 21.
- 162 A honi szobrászat ügyében. Beszámoló a jan. 12-i közgyűlésről. Athenaeum, 1840. jan. 30.
A március 15-i közgyűlésről: Jelenkor, 1840. márc. 21. Ld. még: Literariai csarnok, 1840. júl. 9.
Nemzeti Ujság, 1840. dec. 5. Honművész, 1840. dec. 6. Jelenkor, 1840. dec. 5. Athenaeum, 1840. dec. 6.
Jelenkor, 1841. márc. 27.
- 163 Jelenkor, 1841. márc. 31.
- 164 Közlemény Mátyás király emlékszóbra ügyében. Pesti Hírlap, 1842. jan. 30., uez Regélő, 1842. febr. 2. Hírnök, 1842. febr. 3.
- 165 Jelenkor, 1842. febr. 26., Hírnök, 1842. márc. 3., Pesti Hírlap, 1842. máj. 22.
- 166 Fáy István: Mátyás király emléket nem lehet abban hagyni. Századunk, 1842. máj. 30.
- 167 Ferenczy 1842. jún. 17-i válaszát közli: Századunk, 1842. jún. 23.
- 168 Fáy István: Válasz t. Ferenczy István úrnak, a művésznek. Századunk, 1842. júl. 4.
- 169 X. X: A kőfaragó. Századunk, 1842. júl. 14.
- 170 Pesti Hírlap, 1843. jan. 22.
- 171 Jelenkor, 1844. jan. 4. Regélő, 1844. jan. 14. Hírnök, 1844. jan. 25. Honderű, 1844. jan. 27. Nemzeti Ujság, 1844. febr. 24. Regélő, 1844. febr. 25. Honderű, 1844. márc. 2. Hírnök, 1844. márc. 1. Társalkodó, 1844. márc. 28.
- 172 Czuczor Gergely: Mátyás szobra. Honderű, 1844. ápr. 27.
- 173 Casagrande Mark: Figyelmeztető szózat Mátyás szobra iránt. Társalkodó, 1844. ápr. 11. Életképek 2. (1844) 161–168. Hírnök 1844. ápr. 2., ápr. 5.
- 174 Fejét a győztes hadvezér babérokoszorúja övezi, kezét kis oszlopszerű, gotizáló, mérműves építményen nyugtatja, melynek mindhárom oldalát allegorikus alakok díszítik. Szerepeltetésükkel a szobrász egyfajta „plasztikus laudációt” valósít meg: Historia, Minerva és Fortuna Mátyás életművét és személyét dicsőítik. Szatmári Gizella leírása, <https://mng.hu/mutargyak/matyas-kiraly-2/> (Letöltés 2021. február 25.)
- 175 Hírnök, 1844. júl. 30. Nemzeti Ujság, 1844. júl. 30. Pesti Hírlap, 1844. aug. 1. Életképek, 1844. aug. 14.
Alexy szobormintája. Életképek, 1844. szept. 25.

- A szoborról később: P. H. L. Levél Emiliához. Honderű, 1847. ápr. 13.
- 176 Ld. Ferenczy 1844. márc. 19-i levelét öccsének. In: Ferenczy István levelei. Rimaszombat 1912. 345–6.
- 177 Életképek, 1844. aug. 14.
- 178 (Bedeő) Pál: A magyarok története a vezérek s királyok képeivel. Pest 1843. További kiadások: 1844, 1846, 1850. Lányi Károly: Magyar nemzet története képekkel a nép számára. Pozsony 1846.
- 179 Meller: i. m. 318–20.
- 180 Kovács Ferenc: Az 1843/44-ik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója 6. Bp., 1894. 224., 235–6. Korabeli beszámoló: Nemzeti Ujság, 1844. okt. 22. Hírnök, 1844. okt. 22, 25. Pesti Hírlap, 1844. okt. 24, 27. Jelenkor, 1844. okt. 27, 30.
- 181 Joo János: Mátyás szobra s egy megjegyzés. Társalkodó, 1844. nov. 14.
- 182 Ferenczy 1845. szept. 6-i levele öccsének. In: Ferenczy István levelei, i. m. 365.
- 183 Vahot Imre: Néhány szó a Mátyás emléké ügyében. Regélő, 1844. nov. 17.
- 184 Életképek, 1844. nov. 20.
- 185 Vahot Imre: Új évi kívánatok. Pesti Divatlap, 1845. jan. 1.
- 186 Nemzeti színház. Pesti Divatlap, 1845. ápr. 10.
- 187 Pl. Pesti Hírlap, 1845. júl. 17., márc. 17.
- 188 738 kiküldött aláírás ívből csupán 65 érkezett vissza. Pesti Hírlap, 1845. ápr. 11., uez Nemzeti Ujság, 1845. ápr. 15.
- 189 Budapest a magyarok fővárosa, vagyis ezen testvér-városban létező minden nevezetességek és látni méltó dolgok leírása. Vezéd vidékiek és benszülöttek számára. Pest 1845. 53.
- 190 Külföldi szemle. Pesti Divatlap, 1845. máj. 29.
- 191 Meller: i. m. 333.
- 192 Fővárosi ujdonságok. Pesti Hírlap, 1846. márc. 22.
- 193 A dagerrotípiák 1846. aug. 28-án készültek. Ld. Ferenczy 1846. dec. 24-i levele öccsének. In: Ferenczy István levelei. Rimaszombat 1912. 375–6.
- 194 Ferenczy Rima-Szombatba szándékozik. Jelenkor, 1846. szept. 6.
- 195 Életképek, 1846. febr. 28.
Ld. még: Budapesti Híradó, 1846. márc. 3.
- 196 Pesti Divatlap, 1846. máj. 28.
Ld. még Komory Dávid: Magyar hitregetani eszmék. Honderű, 1847. márc. 23.
Nemzeti Ujság, 1847. aug. 26.
- 197 Pesti Hírlap, 1847. szept. 7. Nemzeti Ujság, 1847. szept. 9. Pesti Divatlap, 1847. szept. 9. Életképek, 1847. szept. 12.
- 198 Életképek, 1848. jan. 20.

Adalékok Karl Haushofer geopolitikai eszmerendszerének kialakulásához

(Bevezetés) A két világháború közt kialakult és fénykorát élő klasszikus német geopolitika legismertebb képviselője és egyben vezéralakja, Karl Haushofer munkássága és személye is igencsak megosztóvá és sokat vitatottá vált a második világháborút követően. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy a geopolitika jelentősen diszkreditálódott a nemzetiszocialista rezsimmel való kollaborációja, illetve a náci Németország politikai törekvéseinek megvalósításában történt felhasználása miatt. Az 1933–1945 közötti, általánosságban igen negatívan megítélt korszakhoz fűződő kapcsolat mellett Karl Haushofer nem szokványos életútja is tárgyát képezte az őt és a geopolitikát ért kritikáknak. Haushofer már jócskán élete delén túl, több mint ötvenévesen fordult az akadémiai pálya felé, ekkor szerzett geográfiai tudományos fokozatot és fektette le geopolitikai eszmerendszerének alapjait, elindítva annak ontogenezisét. A geopolitikát áltudományosnak, pusztán hatalompolitikai eszköznek tituláló kritikusok gyakran fő érvként Haushofer szakmai háttérét és hozzáértést kérdőjelezték meg. Kétségtelen tény, hogy Haushofer nem a tradicionális tudományos életpályát végigjárva vált a német geopolitikai iskola emblematisztikus vezetőjévé, hanem földrajzi ismereteit tulajdonképp autodidakta módon sajátította el (Nagy M. M., Dövényi, 2020). A korszak geográfus társadalmában azonban ez nem volt unikális eset, hiszen például a híres államtudóst, Rudolf Kjellént is ebbe a kategóriába sorolhatjuk (Holdar, 1992). Mivel Haushofer geopolitikai rendszerét alapvetően földrajzi alapokra építette, így a geopolitika értékelésről folytatott diskurzusban személyes szakmai háttere feltétlenül releváns tényező, de az sem kevésbé fontos kérdés, hogy földrajzi ismeretei honnan származtak.

Ennek a megválaszolásához pedig nemcsak Haushofer szakmai pályafutását, hanem egész életútját szükséges figyelembe venni, sőt bizonyos szempontból még rajta túlmutató tényezők – mint például a családi háttér – is meghatározó szerepet játszottak.

A tanulmányunk célja, hogy Karl Haushofer életének áttekintésével bemutassa azokat a hatásokat és faktorokat, amelyek hozzájárulhattak speciális geopolitikai szemléletmódjának kialakulásához, és meghatározták annak jellegzetességeit.

(Karl Haushofer életműve és geopolitikája) A bevezetésben meghatározott célkitűzés fényében érdemes Haushofer életének legfontosabb állomásait röviden áttekinteni. Karl Haushofer 1869. augusztus 27-én a család elsőszülött gyermekeként született Münchenben. Érettségi után, 1887-ben a bajor hadsereg tüzér fegyverneméhez csatlakozva kapott tiszti rendfokozatot. Alkotói hajlamát már a hadseregben is ki tudta mutatkoztatni, ugyanis 1903-ban a bajor katonai akadémia tanára lett, ahol hadtörténelmet oktatott. 1908-ban egy vezérkari tanulmányút lehetővé tette számára, hogy Japánba utazzon, ahol két évet töltött el és egész Délkelet-Ázsiát beutazta. Ez az időszak kulcsfontosságú szerepet játszott életének további alakulását illetően. Németországba visszatérve folytatta oktatói tevékenységét, 1913-ban pedig megjelent a Japánban szerzett tapasztalatainak összefoglaló műve *Dai Nihon* (Nagy Japán) címmel, mely kötet lényegében elindította a tudományos karrierjét. Szintén ebben az évben szerezte meg doktori fokozatát Erich von Drygalski professzornál Japán felfedezéstörténetének német vonatkozásai feldolgozásával (Ortner, 2009). Az első világháború kitörése aztán egy időre

gátat vetett a kibontakozóban lévő tudományos pályafutásának. A háborúban Haushofer katonaként aktívan részt vett, megjárta a keleti és a nyugati frontot, valamint Erdélyt is. A háború befejezésekor immár tábornokként került nyugállományba, és ekkor már minden erejével a tudomány felé fordult. 1919-ben földrajzi docens lett a Münchener Egyetemen, és 1921-ben címzetes professzorrá nevezték ki. Ugyanebben az évben megalapította a Geopolitikai Intézetet az egyetemen, mely esemény a tudománytörténetben a klasszikus német geopolitika kiindulópontjának tekinthető (Ebeling, 1994). 1924-ben adta ki nemzetközi hírű szerzőtársaival a Zeitschrift für Geopolitik nevű folyóiratot, melyet egészen megszűnéséig, 1944-ig írt és szerkesztett. A Zeitschrift für Geopolitik a korszak legmeghatározóbb geopolitikai folyóiratává nőtte ki magát, melybe a világ minden tájáról érkeztek tanulmányok. Haushofer geopolitikai munkássága – kivételes szorgalmát és elkötelezettségét tanúsítva – több mint ötszáz publikációból áll (Ortner, 2009).

Habár a geopolitika szakszó nem Haushofer találmánya – azt Rudolf Kjelléntől vette át –, mégis ő volt az, aki más tartalmat adva neki, új, független tudományággá tette azt. Haushofer álláspontja szerint a geopolitika egy földrajzi fundamentumokból kiinduló, de sok tudománnyal – államtudományok, történelem, gazdaságtudományok, szociológia – határos, azokból merítő diszciplína volt. Legközelebb természetesen a politikai földrajzhoz állt, hiszen mindkét tudomány az állam, a földrajzi tér és a politikai hatalom speciális viszonyrendszerének vizsgálatát emelte vizsgálódásainak középpontjába (Szilágyi, 2018). A geopolitika autonómmá válásával egy időben el is indult egy vita a korabeli szakmai körökben a kettő közötti hasonlóságokról és különbségekről. (Nagy M. M., 2019). A német geopolitika képviselői – élükön Haushoferrel – a geopolitika feladatában, és nem tudományos elméletében vagy módszereiben határozták meg a legfőbb differenciákat. A klasszikus német geopolitika vezéreszméjének egyik komponense egy olyan tudományos szisztéma kidolgozása volt, amely a hatalom térbeliségét tudományos minőségében vizsgálja és értékeli. A másik kulcseleme pedig ezeknek a tudományos eredményeknek az alkalmazhatósága, illetve felhasználhatóvá tétele volt, méghozzá az aktív politika számára. Ez a fajta magasabb fokú pragmatizmus sajátos jellemvonása Haushofer geopolitikáról alkotott felfogásának. (Haushofer, 1928b). A tudományok széles skálájának felhasználása és a politikai elittel való kapcsolatkeresés mellett pedig a sajtóval való kapcsolat is fontos szegmensét képezte geopolitikai rendszerének. A sajtónak – mint a korszak legfontosabb tömegtájékoztatási eszközének – a geopolitikai szemléletmód kialakításában tulajdonított nagy jelentőséget (Haushofer, 1928a). Fontos azonban megjegyezni, hogy bár a geopolitika elsősorban a politikának szándékozott tudományos támaszt nyújtani, ennek ellenére nem csupán egy elitista, a legfelsőbb politikai réteg számára hasznos hajtó eszköz kívánt lenni. Haushofer a geopolitikában egy létfontosságú tudományos-educációs szisztémát látott, amely egyrészt a szakemberek figyelmét az elméleti problémákról a gyakorlatiakra fordítja, másrészt a politikai vezetést és egyben az átlagos német honpolgárok geográfiai és politikai műveltségének hiányosságait is pótolja (Haushofer, 1928b).

A Haushofer-iskola a korszak egyik legmeghatározóbb tudományos műhelyévé nőtte ki magát. Ezért tudománytörténeti szempontból nem elhanyagolható, hogy mely tényezők alakították ki a Karl Haushofer által életre hívott klasszikus német geopolitika attribútumait. A következőkben a szakmai és tudományos tényezőket csak felületesen érintve, elsősorban a személyes komponensekre fókuszálva igyekszünk adalékokat szolgáltatni a kérdés megválaszolásához.

(*Család*) A család rendkívül nagy befolyással van az egyén személyiségének, attitűdjének, meggyőződéseinek kialakulására, így kulcsfontosságú szerepet játszik abban, hogy kivé, mivé válik az ember. A család alapvető hatása azonban nem csak a szűk – divatos kifejezéssel élve nukleáris – családra korlátozódik, hanem az elmúlt generációk áthagyományozott értékei, eredményei, összefoglalóan a család történelme is formálja a fiatalabb generációkat. (Pfeiffer, 2008).

Karl Haushofer egy erős bajorországi gyökerekkel rendelkező, hagyománytudatos, tudós- és művészcsaládba született, mely a családfáját egészen a tizennegyedik századig vezette vissza (Ebeling, 1994). A Haushoferre jellemző – és így részben geopolitikája karakterisztikájában is megjelenő – táj- és földrajzközpontú érdeklődés, művészi és alkotói hajlam, valamint ezzel párhuzamosan a pragmatikus gondolkodás és politikai felelősségvállalás az őt megelőző generációkban is megjelent már.

Nagyapja, Maximilian Joseph Haushofer (1811–1866), tájképfestő és tájképfestészeti professzor volt az első családtag, aki nagyobb hírnévre tett szert. Tanulmányait jogtudományi területen kezdte meg, de művészi tehetségének engedve inkább festészetet és a természettudományokat választotta, majd a prágai egyetem tájképfestészeti professzora lett. Egyetemi tanárként számos, a Habsburg Birodalom minden szegletéből érkező diákjával ismertette meg a német művészetet és kultúrát. Emellett szenvedélyes utazó volt, bejárta Itáliát, ahol több évet töltött, de gyakran megfordult az Alpokban, a Rajna-vidéken és a cseh erdőkben is, melyeket természetesen képein meg is örökített. Kedvenc helye, művészeti alkotásainak fő inspirációja, a bajorországi Chiemsee szűkebb értelemben vett hazájához kötötte elsősorban. (Holland, 1880).

Karl Haushofer édesapja, Max Haushofer (1840–1907), és nagybátyja, az azonos névvel rendelkező Karl von Haushofer (1839–1895) mindketten tiszteletreméltó akadémiai karriert futottak be. Édesapja többek közt politikai közgazdaságtant és kereskedelmi földrajzt oktatott, nagybátyja neves ásványtudós és geológus volt. Az a fajta pragmatikus gondolkodás, amely a geopolitikus Karl Haushoferre olyannyira jellemző volt, és amely a tudomány, illetve a tudományos eredmények gyakorlati hasznosítására irányult elsősorban, édesapja és nagybátyja életművében is feltűnően tetten érhető. Az ásványtudós Karl von Haushofer kiemelten foglalkozott a bányászat és a kohászat gyakorlati kérdéseivel, és a Prágai Vasipari Vállalat munkatársaként is tevékenykedett. A praktikumnak oktatási tevékenységében is kiemelt jelentőséget tulajdonított, magánforrásait sem sajnálva állította össze tanszékének anyag- és ásványkollekcióját. (Grundmann, 1988). Max Haushofer pedig egyetemi oktatóként is aktívan részt vett társadalmi és politikai szervezetek életében, valamint a bajor képviselőháznak is tagja volt (Cziok, é. n.).

A család tehát több szálon kötődött a szélesebb értelemben vett földrajztudományhoz, így feltehetően már az ifjú Haushoferben kialakulhatott a geográfiai érdeklődés csírája, ami aztán csak később, sajátos életpályájának utolsó etapjában virágzott ki igazán. Ez párosult a család értékrendjében egyfajta patriotikus kötelesség- és felelősségtudattal, aminek köszönhetően a Haushofer család tagjai állhatatos elkötelezettséggel fordultak a tudományt, Bajorországot és Németországot érintő kérdések felé. Ennek a felelősségtudatnak az elsőrendű manifesztációja az egyetemi szféra volt. A Karl Haushofert megelőző generációk – már dédnagyapját is beleértve, aki tanító volt (Holland, 1880) – mindannyian elsősorban az oktatáson, tanításon keresztül alakították a társadalom és az ország sorsát. A Haushofer által a geopolitika célkitűzéseit illetően megfogalmazott, már korábban említett edukációs feladat mindenképpen e szellemiség örökségének tekinthető.

Érdemes még megemlíteni Karl Haushofer feleségét, Martha Haushofert, aki kissé más jellegű, de szintén fontos szerepet játszott férje tudományos pályafutásában. Marta Haushofer Mayer-Doss néven egy régi, köztiszteletben álló zsidó származású családban született (Zimmermann, Wolfgang 1989). Kettejük kapcsolata rendkívül szoros volt. Martha Haushofer férjének nem csak a házasság kötelékéből fakadó értelemben volt társa. Igen intelligens asszony volt, akinek nagy műveltsége erős akarattal párosult, így személye jelentős befolyással volt Karl Haushofer életútjának alakulására is. Férjével együtt utazta be Japánt és Délkelet-Ázsiát, majd ő volt az, aki férjét doktori disszertációjának elkészítésére bízta (Ortner, 2009). Martha Haushofer férjét tudományos munkatársként is támogatta, számos külföldi szakirodalmi művet fordított le németre (lásd: Carhill, 1924; Fairgrieve, 1925). Martha Haushofer hatását férjére és annak geopolitikájára elsősorban nem szellemi, hanem érzelmi eredetűnek tekinthetjük. A köztük lévő érzelmi kötelék jellege és ereje miatt mégis fontosnak tartottuk számításba venni, hiszen Hans-Adolf Jacobsen, Haushofer életrajzírója így fogalmazta meg feleségének szerepét: „...gondolkodásának és cselekvésének tulajdonképpen középpontja.” (Jacobsen, 1979, 25. pp.)

(Friedrich Ratzel) A geopolitika alapvetően politikai földrajzi alapokra építkezett, illetve abból kiindulva igyekezett önálló diszciplínává válni. Ehhez a klasszikus német geopolitika képviselői elsősorban Ratzel antropogeográfiai és politikai földrajzi munkásságára, illetve Kjellén államelméletére támaszkodtak. A két neves szakembert tartották Haushofer és társai a geopolitika szellemi ősatyáinak. A geopolitika terminus technicus Kjelléntől származik, de ő tulajdonképpen Ratzel politikai földrajzát értette alatta, melyet államtudományának részévé tett. Habár Kjellén korai halála miatt életműve lezáratlan maradt, a német geopolitika képviselői az általa kidolgozott elméletből és a ratzeli politikai földrajzi alapokból kiindulva kezdték meg geopolitikai rendszerük felépítését (Haushofer et. al., 1928)

Ratzel hatása Haushofer gondolkodásában azonban bizonyos tekintetben túlmutat a pusztán tudományos-elméleti alapú befolyáson. Ratzel 1875-ben Münchenben kezdett oktatni, ahol jó barátságba került a Haushofer családdal, Karl Haushofer édesapjával és nagybátyjával, s gyakori vendégként szívesen folytatott lázas eszmecserét a nagyvilág dolgait érintő témakörökben (Lüdecke, 2002). Az ekkoriban fiatal Karl Haushofer-ra ezek a beszélgetések, valamint Ratzel személye is igen nagy hatást gyakoroltak és világlátásának kialakulásában is sorsdöntőnek bizonyultak. Ez olyannyira így volt, hogy még hetvenöt éves korában is élénken élt benne a német tudós személyes emlékezete, melyet 1944-ben, Ratzel születésének centenáriumára írt tisztelegő tanulmányában vetett papírra (Haushofer, 1944). Ebben a dolgozatban egyrészt magasztalta Ratzel tudományos teljesítményét, széles látókörűségét és prognózisra való képességét. Az előrejelzésre való képességet egyébként a német geopolitika képviselői a geopolitika egyik legfontosabb tulajdonságának és feladatának tartották, illetve úgy gondolták, hogy ez választja el elsősorban a politikai földrajztól (Ortner, 2009). Másrészt visszaemlékezésében csodálattal adózott Ratzel személyisége előtt is, amely olyan erőt és tekintélyt hordozott magában, hogy ennek hatására döntött úgy gyerekkorában, olyanná szeretne válni, mint Ratzel: „Katona és tudós egy személyben”, ahogy Haushofer fogalmaz (Haushofer, 1944, 81. pp.).

Ezen a ponton Ratzel és Haushofer életpályájában több érdekes párhuzam is felfedezhető. A tudós és katona jelző mindkettejük esetében helytálló, hiszen Ratzel részt vett az 1870/71-es porosz–francia háborúban, Haushofer – aki az első világháborúban

harcolt – katonai múltját pedig már bemutattuk. Ami viszont még inkább figyelemre méltó ebben az összefüggésben, hogy a háború mindkettejük életében hasonló folyamatokat indított el. Ratzelnek a háborús élmények kardinális földrajzi felismerések mellett új irányt és célt adtak. Egyik legfőbb tanulságként azt a következtetést vont le, hogy a nagyobb tér védelmi és életmegtartó funkcióval bír. Ennek hatására a háború után Ratzel a tiszta, vagyis a teljesen elméleti tudomány öncélúságától elfordulva figyelmét a gyakorlati etnológia, valamint társadalmi és történelmi kérdések közti összefüggések vizsgálatára fordította, és az ezt követően megszületett antropogeográfiai és politikai földrajzi művei ebben a – Haushofer megfogalmazása szerint „geopolitikai és etnopolitikai nemzetnevelési” (Haushofer, 1944, 85 pp.) – szellemben íródtak. (Lüdecke, 2004). Haushofer életében és tudományos életművében az első világháború hasonlóan jelentős változásokhoz vezetett, melyeket egy későbbi fejezetben fogunk részletesebben kifejteni.

(Távol-keleti élmények) Haushofert 1908-ban egy vezérkari tanulmányút során vezényelték a Japánba, melynek célja a japán hadsereggel való együttműködés keretei közt tulajdonképpen annak tanulmányozására irányult, hogy miképpen volt képes az akkor még kevésbé jelentős világpolitikai tényezőként számon tartott szigetország a hatalmas Orosz Birodalommal felvenni a versenyt. Haushofert lenyűgözte a japán kultúra és az a rohamosan végbemenő felemelkedés, amely az évezredek hagyományokat és a nyugati típusú iparosodást ötvözte. (Ortner, 2009). Amellett, hogy a Japánban megélt tapasztalatok feldolgozása indította el tudományos-alkotói pályafutását, a Távol-Kelet volt geopolitikájának őslélménye, hiszen alapgondolatait is esszenciálisan befolyásolták az itt tett szisztematikus megfigyelései, elsősorban a tér stratégiai funkcióját illetően. Ratzel politikai földrajzi elméleteiből kiindulva itt alakult ki benne a tér államfejlődésben játszott kulcsfontosságú szerepének axiómája. (Matern, 1978)

A Japánban eltöltött két év Haushofer szakmai és privát életének is rendkívül fontos és irányadó mérőföldkövet jelentette, és a távol-keleti régió a további geopolitikai munkásságnak leginkább kedvelt kutatási területévé vált, melyről számos könyvet és tanulmányt jelentetett meg (Nagy M. M., Dövényi, 2020).

(Az első világháború) A Nagy Háború Haushofer életének egyik legszemélyesebb és legmegrendítőbb élménye, geopolitika ontogenezisére pedig a legközvetlenebbül ható eseménye volt. Ahogy azt már említettük, Haushofer tüzértisztként több fronton végigharcolta a háborút. Az itt szerzett réalgeográfiai tapasztalatok jelentősen hozzájárultak ismeretrendszerének kibővüléséhez, főleg a keleti frontra jellemző nagy kiterjedésű terrek befolyásolták erősen a geopolitikai gondolkodását (Matern, 1978).

Ahogy Ratzelt, úgy Haushofert is a háború és annak következményei ösztökélték arra, hogy tudományos tevékenységét a Németországot politikai értelemben érintő kihívások vizsgálatára fordítsa. A háborús vereségből Haushofer azt a következtetést vont le, hogy hazája az általános politikai – és földrajzi műveltség tekintetében is hátrányban volt ellenségeivel szemben. Habár az első világháború alatt a politikai földrajz hasznosságának felismerése következményeként Németországban óriási mennyiségű szakirodalom látott napvilágot, hiányzott az a biztos alapokat nyújtó szisztéma, mely a tudományos kritériumokat is szem előtt tartva, beemelte volna azokat az ország politikai érvrendszerébe és döntéshozatali apparátusába. Ennek a hiányosságának a pótlásában látta Haushofer a geopolitika legfőbb feladatát (Haushofer, 1928b). Úgy vélte az első világháború után a világ hatalmi struktúrájának újrendezése nem zárult le a háborút

követő változásokkal, hanem éppen hogy csak elkezdődött, a geopolitika pedig a földrajzi okozati összefüggések feltárásával a német nemzet túlélésének záloga. Gyakori kritika Haushofer geopolitikájával kapcsolatban, hogy közvetlen előidézője, de legalábbis ösztönzője volt a második világháború fegyveres konfliktusának és az agresszív térszerző, terjeszkedő német politikának. Fontos azonban megjegyezni, hogy bár katonaként a fegyveres összecsapás realitásait sem zárta ki, Haushofer elsősorban szellemi fegyverként tekintett a geopolitikára, egy olyan eszközként, melyen keresztül a németek képesek reálpolitikai szempontból megfelelően felmérni a környezetüket, valamint helyzetüket a világban (Jacobsen, 1981).

(*Konklúzió*) Szellemtörténeti szempontból a klasszikus német geopolitikát a korszak termékének tekinthetjük, mely a német történelmi sors és Karl Haushofer személyének hatása alatt fejlődött ki a politikai földrajzból és lett a geopolitika tudománytörténetének egyik meghatározó fejezetévé. Haushofer kortársai szerint rendkívüli intellektussal és széles látókörűséggel megáldott tudós volt, aki holisztikus gondolkodásának köszönhetően képes volt a különböző tudományterületek átfogó integrálására. Élete során számos sorsfordító és meghatározó hatás érte, melyek egy részének nagy vonalakban történő bemutatására vállalkoztunk jelen tanulmányunkban. Ezek a külső és belső impulzusok egyenként is felfedezhetők geopolitikájában, de elsősorban Haushofer világszemléletét meghatározó ötvözetük az, amely alkalmassá tette őt a geopolitikai rendszerének megalkotására.

A geopolitika kialakulásának a tudományos és történelmi légkör is kedvezett. Németországban a tizenkilencedik század második felében a földrajz egyre nagyobb népszerűsége tett szert, mely folyamat elősegítette a földrajzközpontú szemlélet kiszélesedését (Nagy M. M., Dövényi 2020). Ennek egyik nagy előmozdítója Ratzel politikai földrajza volt. A versailles-i békeszerződés után megcsonkított Németország és a németiség életterének tudományos vizsgálatát és újraszervezését Haushofer Ratzel által elindított úton kezdte meg, melyet Kjellén államelméletével, és saját utazásai és katonai pályafutása során szerzett geográfiai tapasztalataival kibővíve a geopolitika eszmerendszereként foglalt össze (Lüdecke, 2004). De szükség volt a német szempontból katasztrofális eredménnyel járó első világháborús vereségre is, amely végérvényesen elindította az új diszciplína ontogenezisét. A klasszikus német geopolitika a német történelmi sors következményeként jött létre. A történelmi és tudományos impulzusok erjedési folyamatának centrumában azonban vitathatatlanul Karl Haushofer személye áll, akinek neve és személye szétválaszthatatlanul összekapcsolódott a két világháború közt létrejött klasszikus német geopolitikával. A második világháború végén a német történelmi sors a geopolitikára és Haushoferre is ráborította árnyékát. Haushofert a náci rendszerben játszott szerepének kivizsgálása céljából a szövetségesek nyomozásnak vetették alá, végül feleségével együtt öngyilkosságot követett el 1946 márciusában, geopolitikája pedig hosszú időre pejoratív jelentéstartalmat kapott (Seidt, 2002).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Carthill, A. L. (1924): *Verlorene Herrschaft : Wie England Indien aufgab*. Fordította: Martha Haushofer. K. Vowinkel, Berlin-Grunewald; F. Volckmar, Leipzig, pp. 313.
- Cziok, Peter: *Max Haushofer*. Online szócikk. Literatur Portal Bayern. URL: <https://www.literaturportal-bayern.de/autorinnen-autoren?task=lpbauthor.default&pnd=11936803X>. (Letöltés ideje: 2021.05. 01.)

- Ebeling, Frank (1994): *Geopolitik: Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945*. Walter de Gruyter. Berlin, pp. 272.
- Fairgrieve, James (1925): *Geographie und Weltmacht: Eine Einführung. in der Geopolitik*. Fordította: Martha Haushofer, K. Vowinckel, Berlin-Grünwald.
- Grundmann, Günter (1988): *Karl von Haushofer (1839–1895). Erster Mineraloge des Königlichen Polytechnikums München*. Konferencia: Mineralientage München, 88. „Wer sammelt, macht Geschichte“, 14. – 16. Oktober 1988. München, Németország. Volume: Offizieller Katalog 25. Internationale Fachmesse GEOFA – GEO-MUSEUM, pp. 106–107.
- Haushofer, Karl – Obst, Erich – Lautensach, Hermann – Maull, Otto (1928): *Über die historische Entwicklung des Begriffs Geopolitik*. In. uő: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grünwald, 3–28.
- Haushofer, Karl (1928a): *Geopolitik und Presse*. In: Haushofer, Karl – Obst, Erich – Lautensach, Hermann – Maull, Otto szerk. Bausteine zur Geopolitik. Berlin – Grünwald, Kurt Vowinckel Verlag, pp. 259–269.
- Haushofer, Karl (1928b): *Grundlagen, Wesen und Ziele der Geopolitik*. In. uő et al.: Bausteine zur Geopolitik. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grünwald, 38.
- Haushofer, Karl (1944): *Friedrich Ratzel im raumpolitischen Umbruch seiner und unserer Zeit*. Geographische Zeitschrift, Franz Steiner Verlag, 50. Jahrg., 3./4. H.
- Haushofer, Obst, Lautensach, Maull (1928): *Bausteine zur Geopolitik*. Kurt Vowinckel Verlag. Berlin-Grünwald, 348 pp.
- Holdar, Sven (1992): *The ideal state and the power of geography the life-work of Rudolf Kjellén*. Political geography 11(3), 307–323.
- Holland, Hyacinth (1880): *Haushofer, Max*. in: Allgemeine Deutsche Biographie 11. 92 pp. f. [Online-Version]; URL: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118940996.html#adbcontent>
- Jacobsen, Hans-Adolf (1981): *Kampf um Lebensraum. Zur Rolle des Geopolitiker Karl Haushofer im Dritten Reich*. *German Studies Review*, Vol. 4. No.1. pp. 79–104.
- Lüdecke, Cornelia (2002): *Friedrich Ratzels Zeit in München (1875–1886)*. Berichte zur Wissenschaftsgeschichte, 25(1), pp. 25–39.
- Lüdecke, Cornelia (2004): *Carl Ritters (1779–1859) Einfluß auf die Geographie bis hin zur Geopolitik Karl Haushofers (1869–1946)*. Sudhoffs Archiv, Band 88, H.2., 129–152.
- Matern, Rainer (1978): *Karl Haushofer und seine Geopolitik in den Jahren der Weimarer Republik und des Dritten Reiches*. Karlsruhe, Universität, Dissertation, 225 pp.
- Nagy M. M. (2019): A klasszikus geopolitikáról. *Geopolitikai Szemle*, 1(1), 149–164.
- Nagy, Miklós Mihály, Dövényi, Zoltán (2020): „Legitim geopolitika” vagy nagyhatalmi ideológia? – 150 éve született Karl Haushofer. *Földrajzi Közlemények*, 144(2), pp. 221–234.
- Ortner, Johannes (2009): *Der nationalsozialistische Gedanke in der Welt – Eine literaturwissenschaftliche Analyse von Karl Haushofers Werk vor dem Hintergrund biographischer Einflüsse*. (Doctoral dissertation, Uni Wien). pp. 166.
- Pfeiffer, Steven I. (2008): *The Role of the Family in Talent Development*. In. uő (szerk.): *Handbook of Giftedness in Children*. (Chapter 4). Springer Science. pp. 53–70.
- Seidt, H. U. (2002): *Berlin, Kabul, Moskau: Oskar Ritter von Niedermayer und Deutschlands Geopolitik*. Universitas, pp. 510. 388–389. pp.
- Szilágyi István (2018): *Geopolitika*. Paigeo, Budapest, 376 pp.
- Zimmermann, Wolfgang (1989): *Zur Erinnerung an Albrecht Haushofer*. Die Erde, 120. pp. 139–147.

Kérjük, adója 1%-ával idén is támogassa a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tevékenységét!

Tudományos Ismeretterjesztő Társulat

Adószám: 19002457-2-42

Egy magyar parasztképviselő élete

Ki hinné, hogy egy paraszt házában könyvespolc van? Állítólag Révai József meglepett, amikor átlépte Kovács Péter újrónafői telepvezető, a helyi népfőiskola irányítója házának küszöbét. Sokan akadtak a kommunista politikushoz hasonlóan olyanok, akik a parasztot nem tudták másként elképzelni, mint sötétségben tartott elnyomottként, vagy éppen ellenkezőleg, sunyi, önző fél-burzoáként, de mindkét mivoltban apolitikusként és a polgári kultúra nélkülözőjeként.

Volt egyszer egy politikustípus, amely mintha kihalt volna a modern democráciákban! Az önművelődő, a közügyek iránt érdeklődő, sokoldalúan tájékozott munkás vagy paraszt háttérű politikus, aki nem szakad el társadalmi rétegétől és lakóhelyétől, de ha arról van szó, olvasottságban, ízlésben és modorban megállja a helyét bármely társaságban, és képen van a kor legújabb művészeti, irodalmi, közgazdasági és társadalompolitikai folyamatait illetően.

Ilyen emberek valaha tömegesen forogtak a szociáldemokrata, keresztényszocialista, kereszténydemokrata vagy parasztpárti mozgalmakban. A politikus szakma túlzott mértékű professzionalizálódása, a szűk, praticista érdekek és nézőpontok előtérbe kerülése, a gigászivá növekedett pártgépezetek nyomásgyakorlása, összefonódásuk a gazdasági érdekkörökkel azonban lassan fölörölték ezt a politikustípust. E tekintetben a gyűjtőpártosodás (néppártosodás) sem olyan egyöntetűen pozitív, mint sokszor vélik, mert a nagy pártok kénytelenek voltak érdekből, kompromisszumkészségből meglazítani kapcsolatukat azokkal a társadalmi mozgalmakkal (szakszervezetek, parasztszervezetek, szövetkezetek), melyek addig identitásuk pillérei és politikus-utánpótlásuk csatornáit voltak. Ez a változás előbb az Egyesült Államokban, majd Európában következett be. Talán Észak-Európa maradt mentes leginkább ettől a folyamattól, ahol az agrárpártok ma is befolyásos szereplők a politikában, és gyakran töltik be a „mérleg nyelve” pozíciót a bal- és jobboldal között. Mindehhez járult még Magyarországon 1948 után a sztálinista monolit hatalmi rendszer kiépülése, amely bedarálta az összes olyan eszmei és politikai irányzatot, mozgalmat, amely az önművelődő, lokális értékeket és érdekeket (is) képviselő, autonóm gondolkodású munkás- és parasztpolitikusok inkubátoraként szolgálhatott volna.

Ilyen művelődni vágyó és műveltségét gyarapító, lokális közössége és társadalmi rétege érdekében kiálló ember volt Pécsi József, a Független Kisgazdapárt, majd a Demokrata Néppárt (Barankovics-párt) egyik Győr-Moson és Sopron megyei nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselője. A Barankovics István Alapítvány támogatásával megjelent életrajzban Gönczöl Lászlóné felidézi egy olyan ember életét, aki oszlopos tagja volt a kisgazda mozgalomnak (mindaddig, amíg az nem hódolt be túlzottan a félig koalíciós társ, félig vetélytárs kommunista pártnak), és aki megérdemli, hogy a kisgazda agrármozgalom panteonjában a két Szabó István (a nagyatádi és sokorópátkai), Nagy Ferenc, Kovács Béla és Varga Béla között foglaljon helyet.

Az első fejezet fölvezet a Pécsi család történetét (9–16. o.). Pécsi József apja, idősebb Pécsi József 15 holdas birtokon gazdálkodott Sokoróalján, a Veszprém megyei Gecse községben. A szigorú, keménykötésű gazdaember a pápai vásáron eladott egy fiatal bikaborjút, majd Budapestre vonatozott, ahol hajójegyet váltott Amerikába. Annyian próbálták megcsinálni a szerencséjüket az Óperencián túl, miért ne sikerülne

összegyűjtenie annyi pénzt, amelyből földet vásárol odahaza, gondolta. Elhelyezkedett egy szivargyárban, majd egy pittsburghi bányában, azonban szervezete nem bírta a szokatlan gyári és bányamunkát, és végül éppolyan szegényen tért haza, ahogyan elment.

Mindenesetre idősebb Pécsi József elbeszélései a tengerentúli országról nem lehettek nagyon sötétek, mert két lánya, Erzsébet és Marcella szerencsét próbált az Egyesült Államokban. Erzsébet férjhez ment a távoli Amerikában, Marcella pedig a kelengyéje megszerzése miatt hajózott át a nagy óceánon. Idősebb Pécsi József megtestesítője volt a regényekből és filmekből mindenki által megismert konok, hirtelen természetű, gyermekeihez és önmagához egyaránt szigorú középbirtokos parasztembernek, a Reymont-féle Maciej Borynák és Sarkadi Imre-féle Pataki Istvánok archetípusának, aki tűzön-vízen át mindent megtesz annak érdekében, hogy nagyobb földbirtokot hagyjon a gyermekeire annál, mint amit ő vett át a szüleitől.

A második fejezet ismerteti ifjabb Pécsi József gyermek- és ifjúkorát (17–21.). Ahogyan sokaknak, a fiatal gazdalegénynek az I. világháború jelentette az első politikai és társadalmi élményt, amely – a maga brutális módján – tágitotta horizontját. Sokat elmond, hogy a 19 éves ifjabb Pécsi már kissé megöszülten tért haza az olasz frontról. Fölkapaszkodott egy vonatra, és ott tudta meg, hogy édesapját előző nap temették el szülőfalujában.

A harmadik fejezet bemutatja a két háború közötti középparaszti sorsot ifjabb Pécsi József életén keresztül (23–31.). A fiatal gazda minden tekintetben jól házasodott: felesége, Fekete Ilona hat gyermekkel ajándékozta meg, és a feleség hozományával együtt már 30 holdon gazdálkodott. Ifjabb Pécsi tekintélyes gazdának számított Gecsen. Érdeklődött az új gazdálkodási módszerek iránt. Erőfeszítéseit siker koronázta, amit egy 1924-ben kiadott, a falu legszebb búzavetésének járó oklevél jelez. Huszonhat évesen beválasztották a képviselőtestületbe. Tudnivaló, hogy a képviselőtestületi politizálás soha nem volt népszerű. A falusi közösségek általában a középparasztokra testálták ezt a feladatot, mert a módos gazdák úgy okoskodtak, hogy nekik ugyan nem kell ez az időrabló tevékenység, de azért ne legyen a szegényebbek kezében sem, mert bizonyos egzsztencia és felelősség kell a községi döntéshozatalhoz. Pécsi részt vett a falusi olvasóköri és a tűzoltó-egyesület tevékenységében. Bátorságát, vállalkozási kedvét mutatja, hogy Pécsi eladta gecsei birtokát egy amerikai magyarnak, majd 1931-ben vásárolt birtokot a Győr megyei Gönyű falu külterületén. Sajnos a gazdasági válság miatt a középparaszt szép reményei elúsztak, és kisebb birtokon kényszerült gazdálkodni, mint tervezte.

A negyedik és ötödik fejezet szól ifjabb Pécsi közeleti tevékenységéről Gönyű községben a II. világháború előtt (33–40.) és a világháború után (41–44.). Pécsi 1941-ben belépett a Parasztszövetségbe. Ezzel indult el a fiatal gönyői gazda megyei szintű karrierje.

Az 1945-ös nemzetgyűlési választás volt a vízválasztó Pécsi karrierjében. A következő négy fejezet a nemzetgyűlési képviselő Pécsi József életéről, politikus tevékenységéről szól. Pécsi nagy erőfeszítéssel tett eleget a 25 holdas birtoka művelésének és a képviselői munkának. Utóbbiból fakadt, hogy gyakran meg kellett fordulnia a választói körében. Mindemellett nem hanyagolta el a Parasztszövetségben végzett munkáját sem. A *Független Kisgazda* című újság így jellemezte a képviselőt: „Magyar paraszt. Csizmadia, fehér ingben. A falu népének szemei csillognak, amikor reá néznek. Igen, hisz az ő vérükből való. Az ilyen Pécsi Józsefeknek köszönhetjük, hogy ezer éven keresztül be tudtuk tölteni a Duna-medencében azt a nehéz feladatot, amit a sorsunk ránk bízott.” (66.)

Az utolsó hét fejezet egyetlen folyamatról szól: a parlamentarizmus fölszámolásának, s ezzel együtt ifjabb Pécsi József lehetetlenné tételének folyamatáról. Pécsi József hamarosan rájött – másokkal együtt –, hogy a Független Kisgazdapárt már nem az ő pártja. Római katolikus családi hátterével természetes volt, hogy csatlakozott a Barankovics István vezette Demokrata Néppárthoz. Pécsit jó barátság fűzte dr. Közi Horváth József paphoz, keresztényszocialista politikushoz, aki 1939–1944 között Győr város képviselője volt. Így nem volt meglepő, hogy Pécsi elindult jelöltként a Demokrata Néppárt Győr-Moson és Sopron megyei listáján. Ekkoriban valóságos földindulás zajlott a Független Kisgazdapártban Győr-Moson és Sopron megyében: még a mosonmagyaróvári járási titkár és a Győr városi titkár is távozott a pártból. A régió katolikus jellege, valamint a földrajzi, természeti és piaci adottságokat kihasználni képes polgárosodott és polgárosodó kisbirtokos parasztság nagy száma egyszerűen lehetetlenné tették azt, hogy a győrmosoni képviselők továbbra is együttműködjenek a régi pártjukkal, amely mindinkább behódolt a Magyar Kommunista Párt felől érkező zsarolásnak. A Demokrata Néppárt listájának első hat helyéből öt helyen volt kisgazdapárti jelölteket indítottak el (az első helyen Barankovics állt).

Pécsi József megkezdte második ciklusát a törvényhozásban, ám az 1947-es választást követően a kommunista offenzíva gyorsabb üzemmódra kapcsol: miután 1947 novemberében megsemmisítették a Magyar Függetlenségi Párt mandátumait, majd föloszlatták a pártot is, miután kieroszakolták 1948 júniusában az egyesülést a Szociáldemokrata Párttal, és miután Tildy Zoltánt kibuktatták a köztársasági elnöki tisztségből, a néppártiak nem nyugtathatták meg magukat sorsukat illetően. 1948. december 14-én Barankovics elmondta pártja hatyúdalát. 1949 januárjában még Rákosi Mátyás tárgyalásra hívta Barankovicsot, aki azonban nem kívánt asszisztálni a Mindszenty-perhez, és bejelentette pártja föloszlatását. Pécsi József helyzete egyre sötétebbé vált. Nem elég, hogy könnyen megbélyegezheték „jobboldaliként”, „reakciósként”, de ráadásul a „kulák” billogot is rásúthették, mint oly sokakra. Pártja és hazája sorsa, a családjáért, barátaiért viselt felelősség valószínűleg hozzájárult ahhoz, hogy szívinfarktust kapott. 1951-ben a Pécsi családnak mindent be kellett adni a tsz-be. Pécsi József 1952-ben, nagybetegen hunyt el.

Csak egyetérthetünk Gönczöl Lászlóné utószavának sorával, miszerint „Pécsi József életútja jó példa arra, hogy egy tehetséges ember a hátráltató egyéni és társadalmi körülmények ellenére is képes sikereket elérni.” (153.)

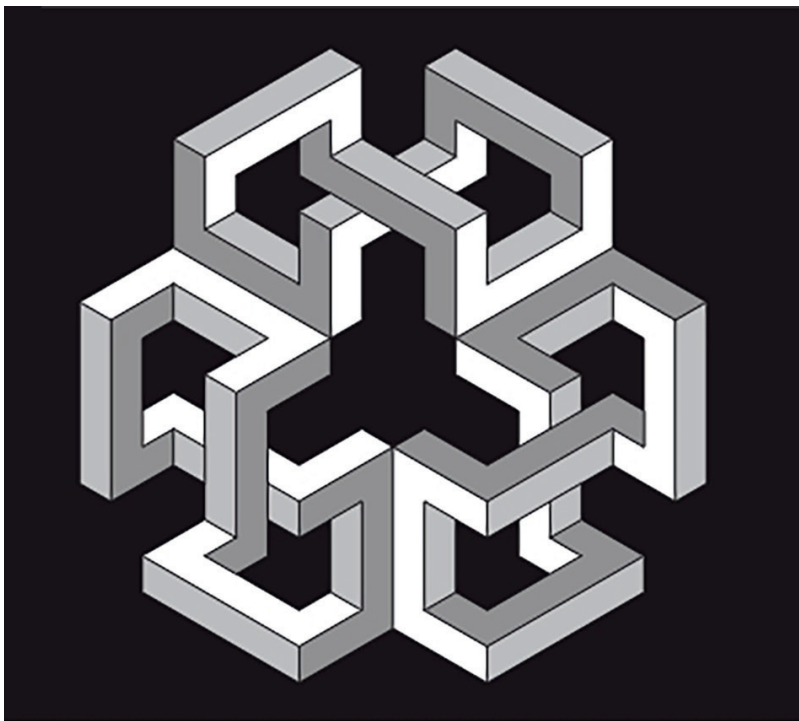
Ki kell emelni a könyv egyik fő érdekéeként a gazdag képanyagot. Rengeteg ritka fénykép található Pécsi Józsefről és családjáról, valamint politikustársairól, továbbá számos dokumentum (például Pécsi József szülei, idősebb Pécsi József és Pingiczter Julianna házassági levele), újságcikkek, valamint Pécsi József családfája. Összesen 112 képet, illusztrációt számolhatunk össze a könyvben. A szakirodalom mellett képjegyzék és a Demokrata Néppárt Győr-Moson és Sopron megyében megválasztott képviselőiről névmutató egészíti ki Pécsi József életének históriáját.

Pécsi József sorsa példázza egy öntudatos parasztképviselő élet- és karrierútját. Lokális szinten, községi képviselőtestületi tagként és helyi társadalmi egyletek szervezőjeként szerzett magának nevet. Ezt követően csatlakozott egy országos hálójú mozgalomhoz, a Parasztszövetséghez. Ezen keresztül bekapcsolódott a Független Kisgazdapárt mozgalmi életébe. Pécsi mindvégig a helyi választók bizalmának, nem pedig a pártjának igyekezett megfelelni, mert helyzetét a helyi közösség legitimálta, nem pedig egy pártvezetőség. Ezért következetesen cselekedett, amikor otthagya pártját, amikor az – Pécsi értelmezése szerint – hűtlenné vált az eredeti társadalompolitikai

célokhoz. Római katolikus neveltetéséből, valamint a választókerület – Győr-Moson és Sopron megye – katolikus mintázatából logikusan fakadt az, hogy a szóba jöhető pártok közül a Demokrata Néppártot választotta. Nem rajta és párttársain múltott, hanem a kiépülő kommunista diktatúrán, hogy a kereszténydemokrata politizálás esélye elenyészett 1948–49-ben.

Napjaink számos problémája lokális eredetű, és lokális szerveződéssel lehetséges enyhíteni. Ezért szükséges, hogy legyenek olyan emberek, akik képesek megszervezni a közösségüket helyi szinten, és e szintről közvetítsenek információkat az országos politika felé. Ralf Dahrendorf híres mondásának – „gondolkozz globálisan, cselekedj lokálisan” – második fele nem állt messze a hagyományos paraszti (és munkás, kispolgári) gondolkodástól és stratégiáktól. Erre figyelmeztet Pécsi József sorsa.

(Gönczöl Lászlóné sz. Rejtő Mária Kornélia: A csizmás képviselő. Pécsi József élete, nemzetgyűlési és országgyűlési képviselői tevékenysége (1945–1949) korabeli dokumentumok alapján. Budapest, 2021, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 173 p.)

Molly Young

Mindennek a háttérében az undor áll

Két jónevű tudós lép be egy étterembe Manhattanben. Ez az első találkozásuk – valójában randevújuk – és 2015-öt írunk. A férfi pehelytollkabátot visel a jeges téli éjszaka hidege ellen. A nőnek csillogó fehér, dús haja van. Az étterem a bohém West Village egy meghitt csücskében van és libamáj a menü. A férfi nem tudja, hogy valami nincs rendjén tollkabátjának belsejével, és hogy a bélésanyag felhalmozódott az alsó szegély mentén, feltűnő dudort képezve a deréktájon. A nő üdvözlés közben észreveszi a kidudorodást, és felteszi magának a kérdést: Vajon kolosztómiás zacskót hord?

Asztalhoz ülnek, de a nőnek másutt jár az esze. Miközben életükről beszélgetnek – volt házastársakról, munkáról, érdeklődési körökről – a nő végig a kolosztómiás zacskóra gondol. Tényleg az lenne? A két tudós abban az életkorban van, amikor egy ilyen műtéti beavatkozás még nem igazán gyakori, bár nem elképzelhetetlen. Vacsorájuk végeztével a férfi vonatra ül, és visszamegy Philadelphiába, ahol él, a nő pedig hazatér Upper West Side-i lakásába. A randevú – a férfi hastájéka körüli rejtély ellenére – kellemesnek mondható.

A kérdés csak a harmadik találkozón oldódik meg: nem kolosztómiás zacskóról van szó. „Csak próbára akartam tenni – tréfálkozott később a két tudós egyike, Paul Rozin –, hogy lássam, elviselne-e engem így is.” (A férfi nem tette próbára a nőt; nem volt tudatában a kidudorodásnak.) „Kissé meg voltam ijedve” – vallotta be a másik, Virginia Valian.

Úgy is volt helyénvaló, hogy egy képzeletbeli kolosztómiás zacskó játsszon főszerepet a pár első találkozásja alkalmával. Paul Rozin sok mindentről ismert – kiváló pszichológus, aki

52 éven át tanított a Pennsylvania Egyetemen, kitüntetések és ösztöndíjak sorát nyerte el, befolyásos tudományos művek százait jelentette meg, szerkesztői bizottságok tagjaként és az egyetem pszichológia-tanszékének vezetőjeként tevékenykedett – leginkább azonban az undor témakörében végzett munkája miatt örvend ismertségnek. Az 1980-as évek elején Rozin észrevette, hogy meglepően kevés adat áll rendelkezésre az életnek ezzel a mindenkit érintő oldalával kapcsolatban. Furcsának gondolta, hogy az úgynevezett hat alapvető érzelem – harag, meglepetés, félelem, öröm, szomorúság, undor – közül ennyire kevés figyelmet szenteltek az utolsónak.

Ha már egyszer ráhangolódtunk az undorra, akkor mindenütt találunk undorodnivalót. Reggeli ingázásunk közben meglátjuk az úton egy halálos baleset nyomait vagy megborozunk egy patkány látványára, ahogy az a metrósínek közti szemétben kutat. Munkahelyünkön gyanakvó pillantásokkal kísérjük azt a kollégát, akik a vécéről visszajövet elmulasztja piszkos kezének megmosását. Otthon kicseréljük a gyerek pelenkáját, megszüntetjük a dugulást a zuhanylefolyóban, kiürítjük a macskaalmos dobozt, kinyomunk egy gennyes pattanást, és kidobjuk a penészes maradékot a hűtőből. Ha sikerül egy napot az undor bármelyik formájának megtapasztalása nélkül eltöltenünk, akkor vagy csecsemők vagyunk vagy kómában fekszünk.

Az undor alakítja viselkedésünket, a technikai megoldásainkat, az emberi viszonyainkat. Emiatt használunk dezodort, ezért vetjük be magunkat a fürdőszobába és eszünk villával ahelyett, hogy pusztá kézzel nyúlánk az ételhez. Felnőttként fogszelyemmel tisztítom a fogamat, mert egyszer egy fogorvos azt mondta nekem tizenéves koromban, hogy „Fogszelyem nélkül olyan a fogmosás, mintha úgy zuhanyoznánk, hogy közben rajtunk van a cipőnk”. (Vajon

a fogorvosi képzésen tanítják ezt a mondatot, vagy a saját agyából pattant ki? Mindegy is, ezzel a pár szóval sikerült elérnie azt, amit egy évtizedes szülői nyaggatásnak nem.) Nézzük meg a viselkedéskultúrát irányító legtöbb elv hátterét, és undorelkerülő technikák szövevényét találjuk. Az érzelmeket irányító szabályok minden kultúrában, a történelemnek minden egyes időszakában léteztek. És bár az undor „bemeneti adatai” – vagyis hogy pontosan mit tekintünk undorítóknak – különbözök az egyes helyeken, „kifejezési formája” nem túl változatos: jellegzetes elfintorodó arckifejezéssel jár, amely magában foglalja a leengedett állkapcsot és gyakran előrenyújtott nyelvet; néha fintorítjuk az orrunkat, és felhúzzuk felső ajkunkat (Jerry a *Seinfeld* című vígjáték csaknem minden epizódjában csinálja egyszer). Az elfintorodás gyakran hányingerrel jár, és menekülésre késztet, vagy arra, hogy egyéb módon kerüljünk távolabb a kellemetlen dologtól, valamint késztetést érzünk arra, hogy tisztálkodjunk.

Minél többet olvasunk az érzelmek történetéről, annál inkább meg vagyunk győződve arról, hogy az undor az az energia, amely látszólag egymáshoz nem kapcsolódó jelenségek egész sorát táplálja, véget nem érő kultúrharcainktól a kóser törvények létezésén és a *4chan* hírhedt internetes platformon át a sellőkig. Az undor olyan testi élmény, amely társas életünk minden szegletébe beférkőzik, egy evolúciós hardver, amelyet gyomrunk védelmére terveztek, és amely a lelkünket védő rendszerré bővült.

Modern korunkban Darwin figyelte meg elsőként, hogy mi történik akkor, ha bedob egy kavicsot az undor tanulmányozásának zavaros tavába. *Az ember és az állat érzelmeinek kifejezése* című munkájában leír egy esetet, amely vele történt a Tüzföldön, ahol egyszer egy darab konzervhúst evett ebédre az egyik táborhelyen. Amint falatozott, odajött hozzá egy „mezítelen vadember”, egyik ujjával beletürt Darwin ebédjébe, és „rendkívüli undort mutatott annak puhasága miatt”. Darwin viszont attól undorodott, hogy egy idegen nyúlt az ételéhez. A tudós ebből arra következtetett, hogy a másik embert taszította a hús szokatlan

állaga, ugyanakkor kevésbé tudott magyarázatot adni saját reakciójára. Végül is a „vadember” kezei nem tűntek piszkosnak. Miért okozott problémát a beleturkálás, amely ehetetlenné tette Darwin ételét? A másik ember mezítelensége miatt? Vagy talán idegen volta miatt? Továbbá miért van az, csodálkozott Darwin – egy másik ismerős példát hozva –, hogy a leves látványa undorítóan hat egy férfi szakállára kenve, bár „magában a levesben természetesen semmi undorító nincs”?

A Darwint követő, undorral foglalkozó írások közül kettőt kell kiemelnünk, amelyek két – pár év különbséggel született – magyar ember, Kolnai Aurél (sz. 1900) és Angyal András (sz. 1902) tollából származnak. Nem találtam semmiféle, arra vonatkozó bizonyítékot, hogy ismerték volna egymást, de valószínűtlennek tűnik, hogy Angyal, akinek az undorról szóló tanulmánya 1941-ben jelent meg, ne merített volna honfitársának művéből, amely 1929-ben látott napvilágot. Bármily különös, de az Angyal-tanulmányban nincsen utalás Kolnaiéra. Az egyik lehetőség, hogy Angyal elfelejtette idézni a forrásait. Egy második lehetőség, hogy tényleg nem tudott a korábbi tanulmányról, amely esetben el kell gondolkoznunk azon, hogy vajon volt-e valami olyan túlzott mértékben undorító a huszadik század eleji Közép-Európában, hogy az két ott született embert a – senki által komolyan nem vett – téma hosszas vizsgálatára késztetett.

Egy harmadik lehetőség, hogy Angyal elkezdte olvasni Kolnai tanulmányát, és félúton feladta a frusztráltság érzése miatt. A máskülönbén kiváló Kolnai-írás olvasmányként olyan nehéz, mint a fémek közt az ozmium. A tanulmány telis-tele van riasztó idézetekkel és a baklava rétegeire emlékeztető, egymásra halmozódó tagmondatokkal. Mindazonáltal Kolnai volt az első, aki számos olyan felismerésre jutott, amelyek mára teljesen elfogadottak a szakmában. Rámutatott arra a látszólagos ellentmondásra, hogy az undorító dolgok gyakran „furcsa vonzerővel” bírnak – gondoljunk csak a fültisztító pálcikára, amelyet egy fülzsírral teli hallójáratból húzunk ki, vagy plasztikai sebészeti műtőket bemutató valóságshow-kra, illetve a *Rettegés*

foka (*Fear Factor*) című, ocsmányságokat levetítő – angol nevén – stunt/dare show-ra. Megállapította, hogy elsősorban a szaglás, ízlelés, látás és tapintás útján érzékeljük az undort, és hangsúlyozta, hogy a hallás nem játszik túl nagy szerepet az undorkeltésben. „Hiába keresgélünk a hallási ingerek közt akár csak megközelítőleg azonos erejű megfelelőjét olyasminek, mint az az érzet, amelyet valamilyen orrfacsaró bűz, egy petyhüdt test, vagy felmetszett has kelt”.

Kolnai számára az undor tárgyát leginkább az oszló tetem példázza, amely azt szemléltette számára, hogy az undor nem a bomlás *tényéből*, hanem annak *folyamatából* fakad. Gondoljunk csak a holttest és a csontváz közti különbségre. Bár mindkettő a halál tényének igazolására szolgál bizonyítékul, míg a tetem undorító, a csontváz a legrosszabb esetben is csak nagyon ijesztőnek nevezhető. (Hamlet se igen vette volna a kezébe az udvari bolond rothadó fejét, hogy hozzá intézze szavait.) Koltai érvelése szerint a különbségnek a bomló tetem dinamikus természetéhez van köze: az a tény, hogy változtatta a színét és formáját, változó szagokat keltett, és egyéb módon is az élet jelenlétét sugallta a halálon belül.

Angyal azzal érvelt, hogy az undor nem kötődik szigorúan érzékszerveinkhez. Lehet, hogy kellemetlennek tapasztalunk színeket, hangokat, ízeket és szagokat, de önmagukban ezek soha nem lennének undorítók. Szemléltetésül elmond egy történetet arról, hogy sétált egy mezőn, és elhaladt egy kunyhó mellett, amelyből átható – elhullott állat bűzére emlékeztető – szag áradt. Első reakciója a heves undor volt. A következő pillanatban rájött, hogy tévedett, és a szag valójában ragasztó volt. „Az undor érzése rögtön eltűnt, és a bűz mindjárt egész elviselhetőnek tűnt – írta –, valószínűleg az asztalosmunkához kapcsolódó meglehetősen kellemes képzetársítások miatt.” Természetesen a ragasztó akkoriban *tényleg* elhullott állatokból készült, de az [előbbi] kellemetlen érzést semmi más sem tudta semlegesíteni, mint az Angyal fejében változó mentális asszociációk.

Angyal állítása szerint az undor esetében nem pusztán egy rossz szagot érzünk; zsigeri félelem fog el bennünket, hogy beszennevez minket a szag. Minél közelebbi kapcsolatba

kerülünk vele, annál erősebb a reakció. Angyal tanulmánya még nagyobb öröme ad okot, amikor azt előszavának ismeretében olvassuk, amely kifejti, hogy az anyag csak „minden formáság nélkül gyűjtött” megfigyeléseken és beszélgetéseken alapszik; a módszer pedig, ha „egyáltalán ezzel a névvel lehet illetni”, híján van a tárgyilagosságnak és a leellenőrzésnek. Nyolcvan évvel később olvasva a tanulmányt – miközben a tudományos életben tovább gyűrűzik az ismétlések miatti válság – frissítően hat Angyal szerénysége. Pusztán csak egy ember vagyok, aki észrevesz dolgokat – mintha ezt mondaná a szerző. Lássuk, hová vezet mindez.

Rozinnal először nyár közepén találkoztam egy vietnámi étteremben az Upper West Side városnegyedben. Rikító sárga horgászkalapban és hajszálcikos sötétké ingben érkezett. Rendelés után leültünk egy világos faborítású asztalhoz és rizspalacsintát ettünk különféle ráhalmozott növényi „elemekkel”. Rozin rendelt egy zöld papaja-salátát, hogy ketten együk meg, és amíg [villánkra] szúrtuk a papajadarabokat, megjegyezte, hogy „a társas kötelék egy formája, hogy most egy tálból eszünk”. (Csapatával tanulmányozta a jelenséget.) Azért szórakoztató dolog egy kutatópszichológussal együtt lenni, mert hasznos jegyzetekkel lát el minden közvetlenül megélt jelenséget, Rozin esetében pedig, még a magyarázatokat is kiagyalja hozzá. Egy példával érzékeltetve, palacsintáink egy kosárlabda szélességének feleltek meg – hat ember is könnyen jóllakott volna belőlük – és mégis mindegyikünk gond nélkül eltüntette a hatalmas adagot. A „unit bias” – adagtorzítás – az a heurisztikus módszer, amelyet Rozin alkotott meg munkatársaival ennek a hatásnak a leírására még 2006-ban. Az elképzelés úgy szól, hogy az emberek hajlamosak feltételezni, hogy egy anyag adott egysége a megfelelő és optimális fogyasztandó mennyiség. Emiatt veszélyes a moziban árult pattogatott kukorica és az XXL méretű csokoládérúd, és valószínűleg ezért maradnak vékonyak a franciák – hagyományosan kicsi adagjaik mellett.

A jelenleg 85. évében járó Rozin Brooklyn Flatbush nevű részén született, zsidó szülők gyermekeként, akik bár maguk nem jártak

egyetemre, művelt és művészi érzékkel megáldott emberek voltak, akik örömmel fedezték fel, hogy fiúk egy lángelme. Bekerült egy tehetséges gyerekek számára nyitott állami iskolába, korán befejezte azt, majd teljes ösztöndíjat kapott a Chicagói Egyetemre, ahová nem sokkal 16. születésnapja után iratkozott be. A diploma megszerzése után a biológia és pszichológia határterületén végzett kutatásaiból írta meg doktori értekezését a Harvard Egyetemen, elvégzett egy posztdoktori képzést a Harvard Közegészségügyi Iskolán, majd 1963-ban a Pennsylvania Egyetemen kezdett tanítani, ahol kezdeti kísérletei a patkányok és aranyhalak viselkedésére irányultak. Miközben Rozin rövid idő leforgása alatt adjunktusból egyetemi docenssé, majd onnan egyetemi professzorrá küzdötte fel magát, úgy döntött, hogy belefáradt az állatok tanulmányozásába, és nagyobb vadakra szeretne koncentrálni.

1970 körül figyelme az olvasás elsajátítása felé fordult. Philadelphiában – ahogy sok más amerikai városban – gond volt azzal, ahogy a gyerekek olvasni tanultak. Rozint hajtotta az ok felfedezésének vágya, ezért beült az általános iskolai osztálytermekbe, és valami furcsát figyelt meg: a gyerekek nagy része képtelen volt második korára megtanulni olvasni, de ugyanezek a gyerekek beszédben folyamatosan ki tudták magukat fejezni anyanyelvükön. Tárgyak ezreit tudták megnevezni, rá tudtak mutatni Rozinra, és azt kérdezték: „Mit keres ez a furcsa ember az osztálytermemben?” Az agyukban szépen elraktározott szavak hatalmas készletéhez képest gyerekjátéknak tűnt az ábécé 26 betűjének elsajátítása. Ehelyett kínládtak vele. Rozin egy munkatársa segítségével összeállított egy kísérleti tervet, amely a nyelvi elvonatkoztatás szintjein vitte végig a gyerekeket, megtanítva nekik a kínai logográfokat, majd a japán szótag-ábécét, és csak ezután alkalmazták ugyanezt a logikát az angolra. Rozin elmondása szerint a rendszer úgy működött, mint a karikacsapás, de az iskola részéről lanyha volt az érdeklődés.

„Agyonnyomott a bürokrácia és a politika” – mondta Rozin. Semmi sem vonzotta a győzködés, a marketing és a lobbizás

folyamatában. Kiszámolta, hogy évekbe telne, mire tanterve iránt érdeklődni kezdenének a felelős tisztviselők, és kiképeznék a tanárokat annak teljesítésére. Ehelyett ő és egy kollégája jó pár tanulmányt írt kutatási eredményeikről, majd odébb álltak. „Ez a helyes módja az olvasástanításnak – mondta csaknem 50 évvel később vállat vonva. – Amennyire én tudom, semmi nem lett a dologból.” Akkoriban azon töprengett, hogy esetleg más kutatók is átvennék az ötletet. De Rozin a maga részéről lezártnak tekintette az ügyet. Gondolatban már máshol járt, és azon a témán töprengett, aminek kapcsán majd a leginkább ismertté vált a neve.

Rozin érdeklődése az undor iránt elmondása szerint a hússal kezdődött. Bár jelenleg némi kivétellel (szalonna) peszkateriánus¹, még teljes mértékben mindenevőnek számított, amikor a húson kezdett el töprengeni. Jóllehet a hús egyike a világ legkedveltebb ételféleségeinek – amely teljes tápértékű és közkedveltségnek örvendő íze miatt –, számos kultúrában ehhez az ételhez kötődik a legtöbb tilalom is. Rozint nem érdekelték a hús egészségügyi vonatkozásai vagy gazdasági, illetve környezetvédelmi jelentősége. Ezeket a témákat már tanulmányozták. Ő a hús körüli egyfajta érzelmi negativitásra összpontosított. Ha az emberek nem szerették, akkor *tényleg* nem szerették. Egy szelet rothadt marhahús teljesen más reakciót vált ki, mint egy rothadt alma. Miért? Vagy inkább, mit? Mi volt a különbség a között, ha véletlenül egy penészes zöldségbe vagy pedig egy penészes steakbe harapunk bele? Egy rothadt alma undorító, de a romlott hús a fertőzés, émelygés és beszenyeződés összefüggő, de világosan elkülönülő érzeteit keltik.

Angyal tanulmányának volt köszönhető, hogy Rozin megvilágosodott, és erre támaszkodva kezdte el kidolgozni azt az elméletet, amely – és ez nem túlzás – az elkövetkező évtizedekben alapul szolgált minden későbbi, az undor meghatározására és megértésére tett kísérlethez. Abból a tényből indult ki, hogy az

¹ A peszkateriánusok olyan vegetáriánus embereket jelölnek, akik halat és a tenger gyümölcseit fogyasztják, de vörös és fehér húsokat nem [– a szerk.].

ember étrendjét tekintve rendkívül rugalmas. Szemben a koalákkal, amelyek szinte kizárólag csak eukaliptuszlevelet esznek, az emberek lehetőségek végtelen sorából kell választaniuk, ha ki akarják találni, hogy mivel csillapítsák éhségüket. (A „mindenevő dilemmája” egyike Rozin szóalkotásainak. A táplálkozástudományi sikerkönyveiről híres író, Michael Pollan később innen vette kölcsön.) Hangsúlyozza, hogy az undor kialakulása során az egyik meghatározó tényező lett abban, hogy mit együnk: ha valakiből teljesen hiányozna az undor érzete, akkor valószínűleg megenne valami szörnyűséget, és belehalna. Másrészt, ha valaki túl könnyen undorodik, akkor valószínűleg nem tudna elég kalóriát fogyasztani, és szintén meghalna. Legjobb megmaradni valahol félúton a neofóbia (az újtól való félelem) és a neofília (az új szeretete) egészséges keveréke között. Rozin azt állította, hogy az undor valamennyi formája abból a viszolygásból fakad, hogy esetlegesen olyan anyagokat nyeljük le, amelyeket nem szabadna, mint például férgek vagy ürülék.

Intuitív szempontból van értelme az étel középpontba helyezésének. Végül is, hányinger vagy hányás formájában „jelzést adunk” undorodásunkról – a hányingerrel arra céloz testünk, hogy hagyjuk abba az evést, a hányás pedig olyan, mintha megnyomnánk a „visszavonás” gombot azon, amit épp megettünk. Ha azonban az undor kizárólagosan biológiai jelenség lenne, minden kultúrában ugyanattól undorodnánk – ez azonban másként van. Ez arra sem ad magyarázatot, hogy miért érzünk undort olyan témákkal szembesülve, mint az állati kegyetlenség és a vérfertőzés, vagy egy bűdös hónalj szaga, illetve arra a gondolatra, hogy csótányokkal teli gödörbe esünk. Ezek közül egyiknek sincs köze az ételhez. Rozin következő terve annak kiderítése volt, hogy mi köti össze ezeket az undort kiváltó okokat. Mi az a közös bennük, ami egységes válasza késztet?

1986-ban Rozin két kollégájával megjelentetett egy korszakalkotó tanulmányt *Operation of the Laws of Sympathetic Magic in Disgust and Other Domains*, ('A szimpatikus mágia törvényeinek működése undorban és más területeken'), amely szerint az érzelem bonyolultabb jelenség volt,

mint azt Darwin vagy a magyar kutatók vagy akár maga Rozin elgondolta. A tanulmány egyszerű, de szemléletes kísérletek sorozatán alapult. Az egyikben egy résztvevő alanyt asztalhoz ültettek egy tiszta laboratóriumi helyiségben. A kísérlet vezetője, aki mellette ült, vadonatúj eldobható poharakat csomagolt elő, és a kísérleti alany elé tette. Majd felbontott egy új doboz gyümölcslelét, és öntött egy kicsit a két pohárba. A kísérleti alanyt megkérték, hogy mindkét pohárból kortyoljon egy keveset. Eddig rendben is volt a dolog. Majd elővett a kísérletvezető egy tálcát, amelyen egy sterilizált, döglött csótány volt egy műanyag pohárban. „Most fogom vész a sterilizált, döglött csótányt, amely teljesen veszélytelen, és beteszem ebbe a gyümölcslés pohárba” – mondta a résztvevőnek. A csótányt beejtette az egyik gyümölcslés pohárba, megkeverte egy csipesszel, majd eltávolította. Kontrollként a kísérletvezető ugyanezt tette egy darab műanyaggal, azt a másik pohárba merítette. Majd megkérdezték a kísérleti alanyokat, hogy melyik pohárból innának szívesebben. A végeredmény elsöprő többséggel (és voltaképpen megjósolható módon) a következő volt: szinte senki sem kívánta a „csótányos” gyümölcslévet. Egy kellemetlen – de gyakorlatilag ártalmatlan – dologgal való rövid érintkezés tönkretette.

Egy másik kísérletben a résztvevőket arra kérték, hogy egyenek meg egy kocka csokoládés karamellát, amely papírtányéron volt. Nem sokkal ezután ugyanabból a karamellából két további darab került a tányérra: az egyiknek „korong vagy muffin”, a másiknak pedig „meglepően valóságos kutyaürülék” alakja volt. Az alanyokat megkérték, hogy kóstolják meg azt a darabot, amelyiket szeretnék. Szinte senki sem kért az averzív ingerekből, ahogy pszichológusok a „gusztustalan dolgokat” nevezik. (Amikor az utóbbit választó kivételekről kérdezték Rozint, legyintett, és azt mondta: „Mindig akad olyan, aki vágyankodni akar.”)

Ezek az eredmények kézenfekvőnek tűnhetnek, de a kísérletek meglehetősen ravaszul úgy lettek megtervezve, hogy undort váltsanak ki, nem pedig bármi egyéb tipikus étel-elutasító reakciót, amelyek közé sorolható

az utálat (valamit azért utasítunk el, mert rossz a kinézete vagy a szaga, mint például adott esetben a brokkolinak) vagy a veszély (valamit azért utasítunk el, mert bajunk lehet tőle, mint például a mérgegombát vagy a nem sterilizált csótányt), illetve az alkalmatlanság (valamit azért utasítunk el, mert nem tekinthető ételnek, mint például a fakéreg vagy a homok). Az undor egyetlen sajátos tekintetben nem hasonlított a másik három válaszhoz: elsősorban gondolati tényezők motiválhatják – az, hogy az ember mit tudott, vagy gondolta, hogy tud, az adott tárgyról.

Ez idáig a szimpatikus mágia egy pszichológusok által használt terminus volt a hagyományos kultúrákban, például a vadászgyűjtögető társadalmakban jelen lévő mágikus hitrendszerek magyarázatára. A szimpatikus mágiát jó néhány vastörvény jellemzi. Az egyik a fertőzés, azaz „ha már egyszer kapcsolatba kerültünk valamivel, mindig is kapcsolatban maradunk”. A steril csótányt tartalmazó gyümölcsle példázta ezt a törvényt; ha betettük volna” a gyümölcslét a hűtőbe, amelyben előtte a csótány üszkált, és egy évvel később ajánlottuk volna a résztvevőknek, továbbra sem itták volna meg. A másik ilyen törvény a hasonlóságé, azaz: „A hasonlóak tűnő dolgok hasonlóak. A látszat egyenlő a valósággal.” Erről van szó a kutyagumi alakú karamella esetében.

Rozin és kollégái további forgatókönyveket eszeltek ki elméleteik tesztelésére. Meginnák-e vajon az emberek az almalét, ha egy vadonatúj ágytálban szolgálnák fel? Megkóstolnák-e kedvenc levesüket, ha egy használt, de „alaposan letakarított” légycesapóval kevernék meg? Odaértenének-e egy új, még nem használt tampont az ajkukhoz? Felvennének-e egy igazi vintage náci sapkát, amelyen horogkereszt van?

Az 1986-os tanulmány megfelelt annak, amikor egy szobrász egy még megmunkálatlan alakot váj ki a szoborhoz a márványtömbből; Rozin ezután megjelentetett írásai a vésővel végzett finommunkálatok voltak, amelyek az alatta rejlő anatómiai pontosságot tárták fel. A következő évben megjelent munkájában megfigyelte, hogy egyes undor-reakcióink úgy vannak tervezve, hogy a kórokozók

elkerülését célozzák. E logika szerint az a személy, aki elfordul, hogy elkerülje egy beteg tüsszentésének hatósugarát, valószínűleg életben marad, és olyan utódokat hoz világra, akik maguk is igyekeznek majd elkerülni mások bacilustömegét tüsszentéskor.

Rozin kidolgozta a szerinte „állati létünkre” emlékeztető elméletet is, amely feltételezi, hogy az undor egyfajta módja annak, hogy mindenáron mellőzzük azt a tengernyi bizonyítékot, amelyek szerint az emberek valójában emlősök, akik éppúgy táplálkoznak, ürítenek, véreznak, párzanak és meghalnak, mint minden más emlős. Higiéniai törvényeink megkövetelik, hogy ne játsszunk saját ürülékünkkel, mint a kutyák. Szexuális törvényeink megkövetelik, hogy testvérek ne éljenek nemi életet, mint a macskák teszik, ne közösjünk halottakkal, mint bizonyos kígyók, vagy hogy ne fájuk fel saját gyerekeinket, mint a nyulak. Az ilyen tisztasági szabályokhoz való ragaszkodásnak nagy szerepe van abban, hogy kevésbé legyünk tudatában annak, hogy testünk temploma csak egy hústömeg. Rozin egyik legmeghökkenőbb elmélete szerint az undor saját halálunk előrevetítőjeként működik. A penészes hússal való minden találkozásunk szomorú ízelítő a biztos jövőből, ahol mi magunk is azzá válunk.

Az undornak mind a valóságot feszegető, mind a társadalmi vetületei kiváló anyagot szolgáltatnak a komédia számára. Vegyük például ezt a monológot egy 1995-ös Seinfeld-epizódból:

Jerry: „Aminap a hajról gondolkodtam – és hogy milyen furcsa dolog, hogy az emberek megérintik egymás haját. Még meg is csókolhatunk egy másik emberi lényt, épp a feje búbján. De ha azoknak a hajszálaknak csak az egyike valahogy lekerül arról a koponyáról, akkor az egyik lehető legutálatosabb, legundorítóbb dologgá válik. Ugyanaz a haj. Az emberek felhördülnek: *Egy hajszál van a főzelékemben!*”

Seinfeld véleménye az elhullatott hajszálakról érvényes a körmökre, a korpára és a testről lepotyogó egyéb darabokra, akár a mienk (annál gusztustalanabb, minél régebben megváltunk tőle), akár másvalakié (mindig gusztustalan). Amit ártalmatlannak tekintünk a test felületén

vagy valamely testüregünkben megbújva – legyen az orrvádék, köpet, vizelet – onnan kiszabadulva rögtön szennyező anyaggá válik.

1994-ben Rozin munkatársaival egy 32 tételes undorskálával állt elő az egyes ember érzelmi érzékenységének mérésére. Addigra már az undornak hét területét különítette el: az ételt, az állatokat, a test végtermékeit, a szexuális devianciát, az ő kifejezésével élve a „testburok megsértését” (például, az alvadt vért), a higiénia hiányát és a halállal való érintkezést. A teszt első része olyan igaz-hamis állításokból állt, mint például „Hajlandó lennék megkóstolni a majomhúst bizonyos körülmények között” vagy „Egyáltalán nem zavarom, ha azt nézném, hogy egy üvegsemű ember kiveszi a szemét a szemgödörből”. A második rész arra kérte a személyt, hogy értékelje, mennyire találja undorítóknak bizonyos tapasztalatokat, mint például „Megtudja, hogy egyik barátja csak hetente egyszer vált alsóneműt” vagy „Mezítláb sétál a betonon, és rálép egy gilisztára”.

Rozin saját 7,5-es pontszáma sokkal alacsonyabb volt, mint az átlagos 17. Ez az interakcióink során is megmutatkozott. Egyik este vacsora közben elővette iPhone-ját, hogy ételekről készített fotókat osszon meg, amelyeket egyik, amatőr szakács fia készített: rántott tarantulák, tücskök csiliszósban, olívaolajon pirított lisztukacok. A desszert egy tányér csokoládés sütiből készült fekália-utánzat volt. „Az egyik fel van tekeredve – mondta Rozin az egyik sütiről, és kinagyította – Jól szórakoztunk.”

Később aznap éjszaka a temetés témája került szóba. Rozin elmagyarázta, hogy még nem döntött az ügyben, hogy mit csináljon magával halála után. „Történelmileg nézve a legtöbb kannibál megette az őseit” – mondta. – Úgy értem, megették őket, miután meghaltak; nem ölték meg őket.” Rozin elismerte, hogy a rituális emberevés kevésbé vonzza az átlagembert, de úgy gondolta, hogy a mögöttes koncepciónak van bizonyos szépsége. „Amikor a volt feleségem meghalt, elhamvasztották, és a hamvait egy fa alá temettük a hátsó udvarban” – mondta. – És úgy éreztem, ennem kell egy kicsit belőle.”

Miért? – kérdeztem, miközben Rozin egy darab bagettet vajazott.

„Hogy magamba fogadjak valamit abból a személyből, akit annyira szerettem – válaszolta, mintha magától értetődő lenne. – Mellesleg finom ez a kenyér.”

Az undorról szóló beszélgetés állandó velejárója az elmúlt kétszáz év során, hogy az emberek szeretik azt állítani, hogy az ő korszakuk a létező legundorítóbb. Nyilvánvalóan ez nem lehet igaz. Elképzelhetetlen, hogy a modern közegészségügy korszakának beköszöntése óta bármely korszak undorítóbb lenne, mint a megelőző évezredek. Igaz, ma könnyűszerrel vásárolhatunk hányás ízű gumicukrot a helyi hipermarketben és nézhetünk az interneten videókat arról, hogy embereket fejeznek le. De ezek választható tevékenységek. A legnagyobb undortöltetet hordozó jelenetek – például a betegek gondozása – javarészt intézményekben történnek, nem pedig otthon. A szemetet hermetikusan zárható zsákokba helyezzzük el. Ürülékünk pillanatok alatt eltűnik a csatornák láthatatlan hálózatán a tározók és szennyvíztisztító létesítmények irányában.

„Az undornak része maga a tudatosság, az, hogy tisztában vagyunk undorodásunkkal” – írta William Ian Miller jogászprofesszor 1997-ben. – „Az undor szükségképpen sajátos, jellegzetes módon nehezen elhessegethető és leküzdhető gondolatokkal jár annak utálatosságáról, amely az undor tárgya.” Azaz, nem undorodhatunk úgy, hogy nem tudjuk, hogy undorodunk. Ezzel összefüggésben nincs egyértelmű bizonyíték arra, hogy az emberen kívül más állati lények undort éreznének. Utálatot – igen. Nemtetszést – igen. De az a képesség, hogy undorodjunk valamitől, Miller kifejezésével élve „emberi és emberré tesz”. Ultramagas küszöbbel azok rendelkeznek, akiket „más kategóriákba tartozónak gondolunk: protohumánnak, mint a gyerekeket, szubhumánnak – félállatinak –, mint az örülteket, vagy emberfelettinek, mint a szenteket”. A 14. századi szent, Sienai Szent Katalin arról volt híres, hogy egy nő nyílt sebéből megitta a szivárgó gennyet az önmegalázás szent cselekményeként.

Sianne Ngai kultúraelméleti szakértő az undorról mint társadalmi érzésről írt. Ha valakit nagyon mélyen érint a dolog, gyakran azt akarja,

hogy mások is megerősítsék a tapasztalatát. (Mint például a következő esetben: „Te jó ég, milyen büdös ez a sajt. Szagoljátok meg ti is!”) Nemrégiben kutatók kimutatták, hogy az undor pontos előrejelzést ad a politikai irányultságról: a konzervatívok sokkal erősebb undorválaszt adtak, mint a liberálisok. Egy 2014-es tanulmányban egy sor képet mutattak a résztvevőknek – némelyik undorító volt, némelyik nem –, míg figyelték agyi reakcióikat. A kutatók nagy sikerrel tudták megjósolni az egyes személy politikai orientációját ezeknek a funkcionális mágneses rezonancia adatoknak (fMRI) az elemzése alapján.

Rozin leghíresebb tanítványa Jonathan Haidt szociálpszichológus és a *The Coddling of the American Mind* (Az amerikai elme kóválygása) című sikerkönyv társszerzője, aki a Pennsylvania Egyetemen szerezte meg doktorátusát, és számos közös tanulmányt írt Rozinnal. „Elmentem hozzá, mert erkölcspszichológiával foglalkoztam, és nem igazán gondoltam az undorra – mesélte nekem Haidt telefonon. – Amikor azonban elkezdtem tanulmányozni a különféle néprajzi leírásokat, láttam, hogy szinte mindegyiknek megvoltak a szabályai a tisztaságot és a szennyeződést illetően. Szabályok tömkelege – a menstruációról, a holttesttel való bánásmódról, szexuális tabukról, étkezési tabukról.” Feltűnt neki, hogy a nyugati társadalmak világszerte kivételt képeztek a tekintetben, hogy nem szabályozták olyan szigorúan az undorral összefüggő tevékenységeket. Majd rájött, hogy ez nem teljesen igaz; Amerikán belül rengeteg olyan csoport volt, amely törvényileg szabályozta az undort keltő testi működéssel kapcsolatos szokásokat, mint például az ortodox zsidók és a katolikusok, és kisebb mértékben a szociálkonzervativizmus hívei. Csak a szekuláris, „haladó” szemléletű nyugatiak körében maradt az undor némiképp szabályozás nélkül.

Haidt a továbbiakban a szó politikai használatára összpontosított, észrevéve, hogy az amerikaiak gyakran listáznak olyan dolgokat undorítóknak [„disgusting”], mint a rasszizmust, a kegyetlenséget, a képmutatást és a [katasztrófahelyzetekben] mentőautót üldöző

jogászokat². „A liberálisok azt mondják, hogy a konzervatívok undorítók. A konzervatívok szerint a jóléti állam juttatásait jogtalanul kihasználók undorítók” – írta egy Rozinnal és két másik szerzővel közösen írt tanulmányban 1997-ben. Miről is volt itt szó? Az angol nyelv metaforikus furcsasága lenne, hogy tevékenységek ilyen széles sorának jellemzésére használja az „undor” szót? Vajon a szakértők, akik egész nap ott ülnek és undorodnak a tévében, vödört tartanak az asztaluk mellett, vagy egyszerűen csak pontatlanul fejezik ki magukat nyelvileg?

Valójában egyik esetről sincs szó. Amikor Haidt és Rozin más nyelveket vizsgáltak, úgy találták, hogy sok nyelvben van olyan szó, amelynek összetett jelentése egyenértékű az „undorral” – olyan szavak, amelyek mind a jogalkotásra, mind a hasmenésre alkalmazhatók. Németül ott van az *ekel*. Japánul a *ken'o*. A bengáliban a *ghenna*. A héberben ott van a *go-al*. Amikor egy izraeli nőt megkérdeztek, hogy milyen helyzetek váltották ki benne a *go-al* érzését, felidézett „egy szörnyű balesetet, ahol testrészek heverték szanaszét” és egy személyt, „aki épp piszkálta az orrát, és később megette, amit kipiszkált”. De azt is elmondta, hogy „ha nagyon nem szeretünk egy politikust, akkor a *go-al* szót szoktuk használni rá”.

Ha az undor eredetiszerű volt, hogy veszélyt jelző szalagként betapassza a szánkát, akkor ez a szalagot – az idők során – ráhelyeztük testünk egyéb nyílásaira (hogy megrendszabályozza szexuális tevékenységünket) és elménkre is (hogy erkölcsi szempontból fegyelmezze tevékenységünket). Az érzelmeknek ez a hatalma akkora, hogy egyetlen kicsinyke kis anekdota képes tönkretenni egy egész elnöki kampányt. Talán emlékszünk még egy 2019-es történetre Amy Klobuchar szenátorról, aki egyszer egy fésű segítségével ette meg salátáját. A cikk szerint a titkára vette a salátát az egyik reptéren. Később, amikor a szenátor asszony meg akarta enni salátáját a repülőn, látta, hogy nem adtak hozzá evőeszközt. Klobuchar ekkor leszidta

2 A 'mentőautók üldözése' kifejezés Amerikában arra utal, amikor egy ügyvéd ügyfelet keres a katasztrófa helyszínén [– a szerk.].

titkárát, majd elővett egy fésűt a táskájából, és (valahogy) megette vele a salátát. Amikor végzett, a fésűt odanyújtotta a titkárnak, és felszólította, hogy tisztítsa meg azt.

A fésű-sztori része volt egy nagyobb narratívának arról, hogy miként bánik a szenátorasszony munkatársaival, amelyet Klobucharnak cselesen sikerült lelkiismeretessége bizonyítékként feltüntetnie. Csodálhatjuk az igyekezetet, de védekezése hiábavaló. Senkit sem tudott meggyőzni arról, hogy az általa elkövetett hiba magas elvárásainak tudható be. A hiba abban állt, hogy valami gusztustalant művelt többek szeme láttára. Ezt a képet nem lehet kitörölni. Nem tudjuk úgy olvasni a sztorit, hogy ne képzelni el a fésűt, egy hajszálat, amely talán még be van akadva a fogak közé, és bepottyan az olajos reptéri salátába. Hatása beszennyez, mint minden undorító történet esetében. Így az anekdota átkerült a szavazókba. A saját nyelvükön érezhették a fésű ízét, és nem volt más választásuk, mint nehezteljenek Klobucharra, hogy odatette.

Egyik hétvégén nemrégiben elhaladtam egy kamion mellett, amelynek a lökhárítóján a következő matrica volt olvasható: „Bárki elégeti vagy megbecsteleníti az amerikai zászlót, e kamion vezetője kiszáll és [káromkodás] LEÜTI.” Ez egy tökéletes lakmusz-teszt volt Haidt szempontjából. Ha egy liberális elnézi a kamion mellett, valami ilyesmire gondolna: ennek a férfinak – egyértelmű, hogy férfi – haragkezelési problémái vannak. Ha egy konzervatív nézi el ugyanott, a következő mondaná: Ez a férfi – egyértelmű, hogy férfi – biztosan jó hazafi. Haidt szavaival élve: „Vannak emberek, akik számára egy zászló csupán egy anyagdarab, de a legtöbb ember számára, a zászló nem egy anyagdarab. Szentség övezi.” Ha valaki egy téglalap alakú textilnek tarja a zászlót, érthetetlen lenne undorodása a feltételezhető megszenteltetésétől. Ha valaki a zászlót szent jelképnek tekinti, felfoghatatlan, hogy ne érezzen így.

Ez a két embertípus – amely nagyjából a „liberális” és a „konzervatív”, vagyis az „undorra viszonylag érzéketlen” és „undorra

viszonylag érzékeny” – külön erkölcsi mátrixban él. Ha furcsának tűnik, hogy az undorra való érzékenység és a politika ennyire szorosan összefügg, idézzük emlékezetünkbe, hogy az undorra való érzékenység valójában a tisztasággal és a szennyezettséggel kapcsolatos érzéseinket méri. Ezek pedig hozzájárulnak erkölcsi rendszereink felépítéséhez, és az erkölcsi rendszereink szabják meg politikai irányultságunkat.

Az undor leküzdésére tisztasági rítusokat végzünk, mint például leöblítjük fejessalátánkat, hogy ne legyen földes, vagy „töröljük” azt a félig-meddig ismert közszereplőt, aki tinédzser korában rasszista tweetet tett közzé. Ügyelünk a szánk, testünk és a nemzetünk határvonalaira. Adolf Hitler visszataszítónak találta a zsidókat, és eszerint jellemezte őket írásaiban. A nők jelentik az emberiség másik kategóriáját, amelyet következetesen visszataszítónak tartanak; csak hogy egy példát kiragadjunk a több millió közül: Anne Hollander divattörténész szerint a hosszú szoknya évszázadokon át uralkodó divatja azzal volt magyarázható Nyugat-Európában, hogy el akarták rejtetni a test alsó felét és hosszúsága által a nemi szerveket. Hollander úgy véli, hogy a sellők nem csupán a folklórban élő figurák, hanem az iszonyatos undor kifejeződését is jelentik a női altest anatómiája iránt, amelyet kétéltűekhez hasonlóan nedvesnek és utálatosnak tartanak.

A tisztítási rítusok lehetnek egészségesek is (kézmosás) vagy bírhatnak rituális jelentőséggel is (keresztelés). Soha nem fogjuk levetkőzni magunkról tisztálkodási ösztönünket, még ha különféle okokat találunk is rá: igazság, hazafiasság, haladás, hagyomány, szabadság, közegészségügy, Isten, tudomány. Az egész alatt mindig is ott lesz a zavarodott mindenevő, aki egy harmatos gombára lel az erdőben – és fogalma sincs, hogy mi történik, ha megeszi.

Rozin egyik legnagyobb szövekkészítője a „jóindulatú mazochizmus”, amely olyan tapasztalatokat ír le, amelyek élvezetesek, nem annak ellenére, hogy kellemetlenek, hanem épp kellemetlenségük miatt. A horrorfilmek, mélyszöveti masszázs, a gumikötél-ugrás, a csipős csilipaprika, a jéghideg zuhany és a tragikus

véget érő regények mind beleillenek ebbe a kategóriába. Gondolhatunk még néhány egyéb határesetre, mint az akupunktúrára és John Waters filmjeire. Egyik este vacsora közben Rozin rámutatott, hogy „sok ember szereti megnézni saját [produktumát], miután elvégzi dolgát a vécén. Elbűvölőnek találják, meg viccesnek is. Ennek is valószínűleg köze van a jóindulatú mazochizmushoz.”

Az elképzelés lényege, hogy ezek az élmények hasonló izgalmat kínálnak, amikor félelmet vagy undort keltenek, vagy fájdalmat okoznak anélkül, hogy életveszélyes fenyegetést jelentenének számunkra. Azon képességünk, hogy ellen tudunk állni a „biztonságos” fenyegetéseknek azon kellemes érzéssel tölt el bennünket, hogy urai vagyunk a helyzetnek. Ez egy metaélmény: Amikor bekapunk egy darab szellempaprikát [a világ legerősebb paprikája] vagy megnézzük az *Ördögűző* című filmet, akkor azon kapjuk magunkat, hogy átélünk valamit, és élvezetet jelent számunkra az, hogy képesek vagyunk áthidalni a szakadékot aközött, amit rossznak kellene éreznünk, de ehelyett a pusztá akaratumk révén szórakoztatónak tartjuk.

Az undorhoz hasonlóan, a jóindulatú mazochizmus egyedülállóan emberi tapasztalat. Nincs rá bizonyíték, hogy delfinek, prérfarkasok vagy elefántok hódolnának-e ennek az érzésnek. Több napomba került, míg megemésztettem Rozin és munkatársai erről írt tanulmányát, és például szolgál a jelen témához: egy rendkívül idegesítő dolog, amely elvont és nehezen elnyerhető jutalommal jár. A csilipaprikától kiver bennünket a víz; a tragikus végű regények megrikatnak bennünket; a tudományos írások pedig szavak formaldehidjébe balzsamoznak, majd megajándékoznak egy ragyogó kifejezéssel, amelyet életünk végéig használhatunk.

Számomra a jóindulatú mazochizmus kincsesbányája – és hamarosan talán az olvasóé is – az FDA (az amerikai Szövetségi Élelmiszer- és Gyógyszerügyi Hivatal) *Food Defect Levels Handbook* (Az élelmiszerszennyezés szintjének kézikönyve), amelyet élelmiszergyártóknak terveztek, de bárki számára elérhető online, hogy böngéssze, amit elég gyakran szoktam

is. Ismerteti az adott élelmiszerben található undorító anyagnak azt a mennyiségét, amelynek megléte végrehajtási intézkedéseket kell kiváltson – ami annyit jelent, hogy ha kevesebb van belőle, akkor nincs semmi probléma. A weboldal elárulja, hogy a kereskedelmi forgalomban kapható mogyoróvaj 100 grammonként legfeljebb 30 rovarmaradványt és egy rágcsálótól való szőrszálat tartalmazhat. Egy gombakonzervben legfeljebb csak hús kukac lehet. A szózott olívbogyónak csomagonként csak legfeljebb negyedrésze lehet penészes. Egy okos vállalkozó csak annak alapján létre tudna hozni egy fogyókúraprogramot, hogy felhívja az emberek figyelmét a lárvákra, a rothadásra és a bogárpetékre, amelyek kedvenc ételeiket tönkreteszik. De ki akarna így élni? Az undor elleni legjobb védőbástya – mint az egyetlen védőbástya az élet megannyi nyomorúsága ellen – végül is a tagadás.

(The New York Times)

Andrew E. Kramer³

A két ortodox egyház sorsa is kockán forog

Az orosz egyház azt reméli, hogy közös moszkvai pátriárka alatt egyesül a független ukrainai ággal, amely lehetővé tenné számára, hogy a szláv ortodox világ legszentebb helyei felett gyakorolja uralmát.

Egy középkori kolostor macskaköves udvarán áll Jefrem érsek. A jeges szél belekap fekete reverendájába, a távolban tűzérsegi lövedékek ropogása hallatszik. A püspök gondterhelt a háború miatt, amely lassan körbezárja Kijevet.

Míg azonban az ukrán kormány minden életerős férfit az ország megvédésére szólít fel az orosz invázióval szemben, a püspök némileg másként látja a dolgokat. Mivel az oroszok és

³ Andrew E. Kramer 17 éve tudósít Oroszországról és Kelet-Európáról a *The Times* számára, és az orosz invázió kezdete óta Ukrajnában tartózkodik.

az ukránok egy nép, az orosz hadsereg nem ellenség, mondja. Az ukrainai hívőknek „a békéért kell imádkozniuk, nem a győzelemért.”

Ukrajna katonai megszállása, amellyel Vlagyimir Putyin az orosz befolyást akarja kiterjeszteni a térségben, egyben az orosz és az ukrán ortodox egyházak jövőjére is döntő befolyással van.

Az orosz egyház – amelynek Jefrem püspök is tagja – soha nem titkolta azt a törekvését, hogy egy közös moszkvai pátriárka alatt egyesítse a két ágat, amely megengedné számára, hogy uralma alatt tartsa a szláv ortodox világ leg-szentebb helyeit és az ukrainai hívők millióit. Ami viszont az ukrán ortodox egyházat illeti, lassanként kezd saját pátriárkája körül magára találni, és a keleti ortodoxia egy különálló és független ágába próbál életet lehelni Ukrajna 1991-ben elnyert függetlensége óta.

Ha az ukrán egyház győzedelmeskedik az orosz invázióval szemben, a moszkvai egyháznak szinte biztosan mennie kell. Ha Oroszország győz, nem valószínű, hogy az ukrán egyház fennmarad Ukrajnában.

Olyan szent helyekért folyik a küzdelem, mint a Pecserszka Lavra, azaz a kijevi barlangkolostor templomokból álló kiterjedt komplexuma a Dnyeper partján, amelynek arany hagymakupolái ragyogtak a délutáni napsütésben, miközben főváros-szerte tűzérési lövedékek robbanásai hangzottak. A barlangokban – a grottókban – nyugszanak a szláv ortodoxia első szentjei – ezért a vallás szempontjából jelképes értéke van annak, hogy ki uralja ezt a területet.

Ukrajna függetlenné válása után az orosz patriarkátus továbbra is jelen maradt a helyszínen, míg az ukrán kormány hivatalosan múzeumná nyilvánította azt.

A Moszkvának alárendelt ukrainai tagegyház az Ukrajnában lévő nagyvárosi, városi és falusi egyházak többségének támogatását is élvezi, bár a frissen függetlenné vált ukrán egyház sikerrel hódította el a parókiákat. Ezek a térítési kísérletek úgy felingerelték Putyint, hogy 2018-ban megüzente, hogy „elmérgesedhet a helyzet, vagy akár vérontásba is torkollhat”.

Ukrán elemzők szerint az ukrainai orosz ortodox egyház rendkívül sok szállal kötődik Moszkvához, és sokan az orosz külpolitika eszközének tekintik. 2022 február végén, amikor a feldühödött tömeg kiüldözött egy orosz pópát a templomából Nyugat-Ukrajnában, a rendőrség nem lépett közbe.

A keresztény tanítás szintén a háború színtere lett. Az Oroszországhoz hű papok a püspöki körlevelekben a vasárnapi szentbeszédnek témaként javasolt, a megbékélést hirdető evangéliumi részeket tartalmaztak abban az időben, amikor az ország védelmi stratégiája a polgári lakosság harcra mozgósításáról szólt. Sok ukrán felforgatónak és hazaárulónak tartotta ezt.

Jefrem atya, a moszkvai egyház érseke, aki a barlangkolostorban misézik, elmondta, hogy ő is imára buzdította a híveket. „Csak Isten hozhatja el a békét” – tette hozzá.

„Hajjon az ellenség, igen, akkor harcolhatnánk – mondta álláspontját magyarázva. – Ez azonban egy nagyon lényeges pont Ukrajnát illetően. Mi egy nép vagyunk az oroszokkal, és csak az ördög támasztott köztünk ellenségeskedést.”

A független ukrán ortodox egyház merőben más álláspontot képvisel. Pátriárkája, Epifániosz metropolita határozott módon ellenállásra buzdított televíziós prédikációjában: „Drága testvéreim! Imádkozunk és cselekedjünk!”

A hívőknek szerinte meg kell védeniük az országot. „Hőseink védenek bennünket Oroszországtól, amely katonákkal és fegyverekkel támad falvainkra és városainkra – mondta. – Ellenállunk minden egyes órája egyre több embert ösztönöz világszerte arra, hogy Ukrajnát támogassa.”

Az ország függetlenségével egy időben alakult ukrán egyházat 2019-ben elismerte a konstantinápolyi pátriárka, a keleti ortodoxia legfőbb tekintélye, ami felháborította az orosz politikai és vallási vezetőket. Az ukrainai egyházközösségek hamarosan kezdtek áttérni, és az ukrán egyház ma mintegy 700 egyházközösséget számlál az országban, 12 ezer pedig továbbra is orosz befolyás alatt maradt.

„Ez is az Ukrajna elleni orosz agresszió egyik tényezője – mondta Ihor Kozlovskij, az Ukrán Tudományos Akadémia Filozófiai

Intézetének vallástudósa. – Ha egyházunk teljesen egyesülne az ukrán ortodox egyház zászlaja alatt, akkor Moszkva elveszítené hegemoniáját az ortodox világban.”

Február végén a nyugat-ukrajnai Ivano-frankivszki területen található Csenyavában az Oroszország invázióján feldühödött lakók kiűzték egy orosz ortodox papot a templomából.

A tömeg „barbárok módjára foglalta el a templomot” – mondta el az orosz ortodox egyházhoz tartozó Georgi főpap egy telefoninterjúban. „Beverték az ajtókat, kilökdösték a gyülekezet tagjait.” Elmondta, hogy a tömeg fel volt fegyverkezve. A pap hívta a rendőrséget, de „nem jöttek a rendőrök” – állította Georgi főpap.

Az orosz ortodox egyház óvatosan foglal állást a konfliktusban. Kirill pátriárka, a moszkvai egyházfő nem tett említést vasárnapi szentbeszédében a három nappal korábban kezdődött háborúról. A moszkvai egyház ukrainai előljárója, Onufrij metropolita elítélte az inváziót és videóüzenetben fordult Putyinhoz, hogy hagyjanak fel azzal.

Azonban a parókiákon a liturgia végén felolvasott, az előljárók által előírt könyörgések mindössze imára szólítottak fel és nem esett szó bennük ellenállásról – vagy éppenséggel Oroszországról. „Imádkozunk a békéért Ukrajnában és azért, hogy az ellenség elhagyja országunkat” – hangzott el például egy szombati liturgia könyörgő részében, anélkül, hogy egyértelműen elítélte volna Oroszországot.

„Nyilvánvalóan együttműködnek a Putyin-rendszerrel” – mondta Kozlovskij vallástudós, aki szerint nem meglepő, hogy az egyház most próbálja akadályozni a polgári ellenállást.

Mind az orosz, mind az ukrán ortodox egyház egy kijevi fejedelem, az oroszul Vlagyimirnak, ukránul pedig Volodimirnak hívott herceg 988-as keresztény hitre térése nyomán jött létre. Putyin annak jeleként, hogy lelkileg megérintette ez a történet, a Krim 2014-es bekebelezése után szobrot állított Vlagyimir hercegnek Moszkvában a Kreml fala mellett.

Az ukrán egyház 1686 óta Moszkva fennhatósága alatt állt, amikor is Oroszország nyomására elpártolt Konstantinápolytól,

egészen 2019-ig, amikor hivatalosan visszanyerte függetlenségét.

A templomok a közös szent helyeik; a legfontosabb talán a barlangkolostor és annak katakombái, amelyben az Ukrajnában és Oroszországban egyaránt kiemelten tisztelt szentek nyugszanak.

Ebben a homályos, ódon alagútrendszerben – amelyet csak az olajlámpák pislákoló fénye világít meg – a város határában dülő háború ellenére is lehetett néhány hívőt látni. Csendben térdeltek a szarkofágok előtt, vagy meghajoltak és csókolgatták azokat a sötétben.

A 37 éves doktornő, Marina Shujeva sirva járkált fel- és alá a havas járdán a középkori téglafalak között.

Patakzottak a könnyek az arcán. A fia egy pincében rekedt Harkiv városában, amelyet előző nap orosz rakéták találtak el. Elmondta, hogy semmit sem tud fia sorsáról, és nem tehet érte mást, mint hogy eljön ide a barlangkolostorba imádkozni.

„Írják meg az igazságot” – mondta el a Kijev felé tartó orosz csapatokról, miközben a műholdas felvételek orosz tankok kilométer hosszú oszlopát mutatják a városba vezető úton. „Ezek nem azért jönnek, hogy megmentsenek minket. Ezek gyilkolni jöttek.”

Odakint fekete reverendás szerzetesek vonulnak. A helyszínen zajló orosz istentiszteleten a hívek fejet hajtanak a szerzetesek kórusának mélyen zengő, békés hangjaira.

A keresztény vallás nem híve az erőszaknak – mondta Darina Melnik. A 28 éves volt légiutas-kísérő itt tanul a barlangkolostorban, hogy majd apáca lehessen az orosz egyház kötelékében.

„Úgy gondolom, hogy azok, akik valóban hisznek Istenben, elutasítják az erőszakot – mondta. – Megértém az embereinket, akik meg akarják védeni a hazánkat. A Biblia azonban azt tanítja: »Ne ölj«”.

A városon kívül harcoló orosz és ukrán katonákról egyaránt azt mondta: „Imádkozom a lelki üdvösségükért. Nem tudjuk azonban, hogy mi számít győzelemnek Isten szemében.”

(The New York Times)

Ryan Lenora Brown

Desmond Tutu: az apartheid-ellenes küzdelem szókimondó élharcosa

A nemrégiben elhunyt Nobel-békedíjas Desmond Tutu a dél-afrikai szabadságharc élére állította az egyházat, és vezette az ország vészterhes múltját feltáró bizottságot

1990 decemberében Dél-Afrika a szakadék szélén állt, miközben zátonyra futottak az apartheid felszámolására irányuló politikai tárgyalások, a feketék lakta településeken tankok dübörögtek, és tüntetők tömege árasztotta el az ország utcáit. Most az egyszer azonban sehol sem lehetett megtalálni azt az embert, aki arról volt híres, hogy szó szerint a dél-afrikai szabadságharc háborúzó frakciói közé vetette magát. Desmond Tutu – Nobel-békedíjas érsek, az apartheid-ellenes küzdelem jelképe – elutazott valahová. A Montana állambeli Helena városába ment. „Valamennyi hely közül miért jött éppen Montanába?” – kérdezte Tutut egy riporter, amikor a 47 óras út után leszállt a fokvárosi indulású repülőgépről.

„Valamennyi hely közül itt található a Montana Logging and Ballet Company (‘Montanai Fakitermelő és Balett-társaság’)” – válaszolta rezzenéstelen arccal Tutu. Azon az éjszakán, amikor szülőhazáját elborították a lángok, Tutu ott ült az első sorban egy adománygyűjtő koncerten, amelyet fekete bőrű dél-afrikai egyetemisták számára rendezett a politikai szatírákat előadó zenei kvartett; az együttes írt egy dalt az apartheidről, amelynek a címe a következőképpen hangzott: „Take the Barriers Down” (‘Bontsuk le a korlátokat’).

„Négy montanai fehér ember éneke nem hangzik úgy, mint a fekete dél-afrikaiaké – jelentette ki Tutu. – De daluk az igazságról szól, amely Isten szándéka szerint mindannyiunknak megjár.”

Azok számára, akik – akár Helenában, akár Johannesburgban – nézték őt, az üzenet egyértelmű volt: lehet, hogy Tutu Nobel-békedíjat kapott, de egyetlen személy, egyetlen ügy, egyetlen adománygyűjtő esemény

sem volt túl jelentéktelen ahhoz, hogy sajnálta volna rá az idejét vagy ne fogadta volna hálával.

A tavaly karácsonykor, kilencvenéves korában elhunyt Desmond Tutut történelmi vívmányok hosszú sora őrzi majd emlékezetünkben – mint az apartheid-ellenes egyházfőt, aki az egyházat Dél-Afrika felszabadító harcának élvonalába állította, és mint a megkérdőjelezhetetlen erkölcsi tekintélyt, aki az Igazság és Megbékélés Bizottságában vezette az országot annak vészterhes múltjával való szembenézése során. De sokak számára öröksége jóval egyszerűbb.

„Amikor az emberek azt mondták, hogy a hétköznapi emberek nevében beszél, azt szokta mondani, hogy egyetlen ember sem hétköznapi” – nyilatkozta John Allen, Tutu életrajzírója és korábbi sajtótitkára a *Monitornak* egy 2015-ös interjújában. Az érsek életében épp erről az értékről tett lépten-nyomon tanúbizonyságot – mondta Allen.

Tutu egyaránt otthon érezte magát a Fehér Házban, miközben megtámadta Ronald Reagant az ún. „konstruktív kötelezettségvállalás” politikájáért, amellyel az az apartheid mozgalom malmára hajtotta a vizet, és Johannesburg viskőnegyedeiben is, ahol háztartási alkalmazottaknak, kertészeknek és bányászoknak tartott istentiszteletet. Soha nem tett lakatot a szájára, ami ritkaságnak számított a hozzá hasonló magas állású egyházi személyek körében – nem foglalkozott azzal, hogy ki hallgatja.

Ez a nyers őszinteség sok csodálót szerzett neki, de bírálók sorát is, különösen a demokrácia beköszönte után, amikor is kiváló intellektusát a szabadságharc számos olyan vezetője ellen fordította, akikkel valamikor egy oldalon harcolt. „Könnyű volt valami ellen lenni [a küzdelem idején]” – vélekedett 2015-ben. „Sokkal nehezebb feladat hárult [az új kormányra] – valóra kellett váltani a szabadságunkat.” Kései éveiben sem lassított tempóján, célba vette a korrupciót, a homofóbiát, az AIDS körüli struccpolitikát, az idegengyűlöletet, Gáza és Ciszjordánia izraeli megszállását – hallatta zsörtölődő, éles erkölcsi ítélőképességről árulkodó hangját mindig és minden körülmények között, fittyet hányva az illemszabályokra vagy a politikai korrektségre.

„Ennek a korszaknak oly sok vezetője rendelkezett ugyanilyen képességekkel, mint ő, ugyanaz a szenvedély és tűz volt bennük, hogy véget vessenek az apartheidnek, de ami Tutut megkülönböztette, azok a kommunikációs készségei voltak – mondta Allen. – Nyers volt, tudott kíméletlen lenni, és a szívéből beszélt – és a legtöbbször tényleg igaza volt.”

„Mienk volt a Biblia, és övék volt a föld”

Desmond Mpilo Tutu 1931. október 7-én született Klerksdorpban – Johannesburg közelében –, ahol apja iskolaigazgató volt, édesanyja pedig, akiből később tanár lett, háztartási alkalmazottként dolgozott. Bár álma az volt, hogy orvos legyen, a család ezt nem engedhette meg magának anyagiilag, így a fiatal Tutu tanár lett. Gyorsan rájött azonban, hogy hivatása másfelé szól.

1961-ben szentelték anglikán pappá, utána nem sokkal elhagyta Dél-Afrikát, hogy Angliában folytassa tanulmányait. Szinte attól a pillanattól kezdve, ahogy belépett az egyházba, az éles hangú kritikus szerepe jutott neki.

„Amikor a misszionáriusok Afrikába jöttek, övék volt a Biblia, és miénk volt a föld – mesélte egyszer. – Azt mondták: »Imádkozzunk«. Lehunytuk a szemünket. Amikor kinyitottuk, miénk volt a Biblia, és övék volt a föld.” Pályafutása során többször és erős szavakkal gúnyolódott azon a felfogáson, hogy a hit és a politika nem keveredhet, a Bibliát pedig a „legradikálisabb, legforradalmibb könyvnek nevezte”.

Az elkövetkező két évtizedben Tutu feljebb került az anglikán egyház ranglétráján, míg 1978-ban a Dél-afrikai Egyházak Tanácsának főtítkárává választották, amely ernyőszervezet az ország több mint 12 millió keresztényét képviselte.

Ennek szöszékéről intézte először tüzes hangú kampánybeszédeit az apartheid ellen, ami az egész világon híressé tette. A másként gondolkodók – 1980-as években terjedő – kegyetlen eltiprása közepette, amikor az olyan politikai vezetők, mint Mandela vagy O. R. Tambo börtönben vagy száműzetésben sínylődtek, Tutu segített betölteni az űrt, miközben az egyházat a felszabadítási mozgalom élére emelte. A világot bejáró képek az apró termetű papról, aki egy Bibliát szorongatva száll szembe géppuskás katonákkal,

a leghatásosabb globális jelképpé váltak, amelyek az apartheid erkölcsileg visszataszító jellegét mutatják.

1984-ben Tutu Nobel-békedíjat kapott, és két évvel később ő lett Fokváros első fekete érseke – ez a legmagasabb vezetői pozíció a dél-afrikai anglikán egyházban.

Az életörömről és a mindenkit elbűvölő sármjáról ismert Tutu mély lelkiéletet élő ember volt. Érsekként minden hajnalban 4 órakor kelt, és a következő négy és fél órát szinte csak imádkozással töltötte.

„Bármilyen válságos helyzetek is adódtak, amellyel a nap hátralévő részében esetleg szembe kellett néznie, azokban a délelőtti órákban teljesen elcsendesedett – mondta Allen. – Itt volt ez a bátor, jókedvű ember, tele volt hihetetlen humorral, de minden éremnek két oldala van, amelyek nem létezhetnének egymás nélkül.”

Szókimondó kritikák

Még ha rendkívül fegyelmezett ember volt is Tutu, politikájában nem mutatkozott túl hűségnek egyik pártvonalhoz sem. Elítélte mind az erőszakot, mind a kommunizmust, és ünnepelte a faji megbékélést azokban a pillanatokban, amikor az teljességgel lehetetlennek tűnt a legtöbb dél-afrikai fekete számára.

Más szabadságharcos mozgalmi vezetőkkel szemben sem igen fogta vissza magát – köztük Mandelával sem, aki első éjszakáját Fokvárosban, Tutu hivatalos rezidenciáján töltötte, amikor 1990 februárjában kiszabadult a börtönből. „Micsoda boldogság élni – írta később Tutu arról a napról. – Büszkék voltunk arra, hogy emberek vagyunk ennek a csodálatos embernek köszönhetően. Egy pillanatra mindannyian azt hittük, hogy lehet jónak lenni.” Ám a következő években kettejük között – időnként gyakori és heves – nézeteltérések támadtak annak módját illetően, hogy miként lehet legjobban túllépni az ország traumatikus múltján.

„Nyilvánosan azzal támadott, hogy populista vagyok, de soha nem próbált elhallgattatni, és képesek voltunk nevetni civakodásainkon és barátok maradni” – írta Tutu 2013-as nekrológiájában Dél-Afrika első demokratikusan megválasztott elnökéről.

1995-ben Mandela az ország akadozó megbékélési folyamatának egyik legnehezebb feladatára nevezte ki az érseket: az Igazság és Megbékélés Bizottságának (TRC) vezetésére. A következő három évben Tutu irányította egy társadalom önmaga felett gyakorolt ördögüzését, mivel az apartheid elkövetői és áldozatai amnesztia ellenében nyilvánosan tanúskodtak az apartheid nevében elkövetett bűncselekményekről. Tutut soha nem hagyta hidegen hazája szenvedése, de már a bizottság második munkanapján könnyekre fakadt, miközben egy férfi történetét hallgatta, akit megkínzott az apartheid rendőrség.

„Hihetetlen kiváltság volt számunkra, akik a bizottságban közreműködtünk, hogy egy nyomasztó sorsú és sérült nép gyógyulásának folyamatát irányíthassuk – írta később az élményről. Eléggé valószínűtlen módon, mi, dél-afrikaiak váltunk reménysugárrá mások számára, akik halálos áldozatokkal járó konfliktus szorításában élnek, hogy lehetséges a béke, az igazságos megoldás. Ha ez megtörténhetett Dél-Afrikában, akkor biztosan bárhol máshol is megtörténhet.”

Bár a TRC nemzetközi elismerésben részesült akkoriban, később sokan kételkedtek abban, hogy érdemes-e felkérni az áldozatokat, hogy a nyilvánosság előtt szakítsák fel régi sebeiket, vagy adják fel arra való jogukat, hogy törvényesen vádat emeljenek azok ellen, akik bántották őket.

Tutu későbbi éveiben is változatlanul bátran adott hangot kritikájának az aktuális társadalmi kérdéseket illetően – [a katonai titkokat kiszivárogtató amerikai] Chelsea Manning bebörtönzésétől a klímaváltozáson át az Egyesült Államok által vezetett iraki háborúig. Legsarkosabb véleményei közül néhányat pedig azoknak tartogatott, akik jelenleg Dél-Afrikát irányítják.

„A mi kormányunk rosszabb, mint az apartheid idején működő kormány” – jelentette ki 2011-ben –, az apartheidnél legalább számítottunk erre... meg arra számítottunk, hogy most majd olyan kormányunk lesz, amely érzékenyen viseltetik az alkotmányunk felfogása iránt.” 2013-ban bejelentette, hogy a továbbiakban nem szavazhat nyugodt lelkiismerettel a kormányzó Afrikai Nemzeti Kongresszus [pártra], amely az 1991-es függetlenné válás óta van hatalmon.

Amikor 2011-ben megkérdezték az érseket, hogy melyek azok az okok, amiért életét az igazságtalanság elleni küzdelemnek szentelte, Tutu azt mondta egy dél-afrikai közszolgálati rádiónak: „Én tényleg képtelen vagyok közömbös maradni a szenvedés iránt.” Majd elnevette magát azon a jellegzetes, magas hangon, amiről jól ismerték. – Úgy értem, nem túl könnyű így, mert máskülönben annyival kényelmesebb lett volna az élet.

(*Christian Science Monitor*)

E SZÁMUNK SZERZŐI

Kálmán Botond, PhD-hallgató, Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Gödöllő

László Andor tanár, Szárliget

Natkó Anna, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Művelődéstörténeti Tanszékének doktorandusza, Budapest

dr. Poór József DSc, egyetemi tanár, Selye János Egyetem, Komárom

dr. Tóth Arnold egyetemi docens, Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapest

Paár Ádám történész (PhD), politológus, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem óraadó tanára, Budapest

Perényi Bálint doktorandusz, PTE Földtudományok Doktori Iskola, Pécs

Szabó Csaba, PhD-hallgató, MATE Gazdaság- és Regionális Tudományok Doktori Iskola, Orosháza

dr. Utry Attila népművelő, író, költő, esszéíró, nyugalmazott főiskolai docens, Miskolc

dr. Wirth Gábor, főiskolai tanár, Edutus Egyetem, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Utry Attila</i> : Európa, nomen est omen.	1
--	---

MŰHELY

<i>Szabó Csaba</i> : Kihalás kora? – avagy a magyar települések sorsa területi autokorrelációs vizsgálatok tükrében.	6
<i>Natkó Anna</i> : Emlékezet és felejtés jelentősége a magyar és román falukutatók tükrében	30
<i>Wirth Gábor</i> : Nagyatád és térsége turizmusának helyzete és fejlesztési lehetőségei.	41
<i>Tóth Arnold – Kálmán Botond – Poór József</i> : A covid–19 pandémia hatásai az emberek munkavégzésére és jövedelmére négy európai országban (2. rész)	57

SZÁZADOK

<i>László Andor</i> : Mátyásunk szobra hol késel az éji homályban?! Hogyan nem készült el Hunyadi Mátyás emlékműve a reformkorban.	76
<i>Perényi Bálint</i> : Adalékok Karl Haushofer geopolitikai eszmerendszerének kialakulásához	103

NAPLÓ

<i>Paár Ádám</i> : Egy magyar parasztképviselő élete.	110
---	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓÍRATOKBÓL

Molly Young: Mindennek a háttérében az undor áll (114) *Andrew E. Kramer*: A két ortodox egyház sorsa is kockán forog (123) *Ryan Lenora Brown*: Desmond Tutu: az apartheid-ellenes küzdelem szókimondó élharcosa (126)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (102, 113)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2022. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 39 960 Ft helyett 28 080 Ft

Fél évre: 20 760 Ft helyett 14 850 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 30 240 Ft helyett 22 680 Ft

Fél évre: 15 900 Ft helyett 12 240 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 30 240 Ft helyett 22 680 Ft

Fél évre: 15 660 Ft helyett 12 240 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 19 440 Ft helyett 12 960 Ft

Fél évre: 9960 Ft helyett 6840 Ft

Akciónk a 2022. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A Valóság előfizetése egy évre: 9720 Ft; fél évre: 4860 Ft.

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 900 Ft • Előfizetéssel: 810 Ft

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

nka
Nemzeti Kulturális Alap

9 770324 722322

2 2 0 0 5